

ЖИТОМИРСЬКИЙ МІСЬКИЙ БЛАГОДІЙНИЙ
ФОНД МИХАЙЛА
ЗАСЛАВСЬКОГО

ЖИВА ІСТОРІЯ ЖИТОМИРА

ВИПУСК 1

65-Й РІЧНИЦІ ПЕРЕМОГИ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

ЖИВА ІСТОРІЯ ЖИТОМИРА
ВИПУСК 1

ББК 63.3 (4УКР–4ЖНТ)
УДК 94 (477.42)
Ж 66

65-й річниці Перемоги присвячується

Жива історія Житомира. Історичний альманах. Вип.1 / Упорядники: М.Гоманюк, О.Гуцалюк, Ю.Малихін. – Житомир: Фонд Заславського, 2010. – 116 с.

Альманах «Жива історія Житомира» – перше видання Житомирського міського благодійного фонду Михайла Заславського в запланованій серії історичних видань, виконаної з використанням методології усної історії. У альманасі зібрані спогади житомирян про найважливіші події ХХ ст. Додатково також представлено декілька фрагментів мемуарів (А.Гаврилюка, Д.Тарасюка, М.Ткачука), які пройшли літературну правку, і уривок історичного нарису П.Шмуневського. Перший випуск альманаху присвячений проміжку часу від Першої до Другої світової війни. В текстах збережено особливості усного мовлення респондентів.

Розповсюджується безкоштовно.

Дизайн: Максим Афанасьєв, ЦМІ «Тотем», 2010

Видавництво «ГІЛЕЯ», 2010

ВСІ МИ – ЖИТОМИРЯНИ

У січні 2010 року Фонд розпочав програму «Жива історія». Упродовж дев'яти місяців ми збирали спогади свідків – людей, які перебували у вирі найважливіших подій минулого століття. Це були і ветерани війни і праці, і колишні оstarбайтери, і «діти війни», і в'язні концтаборів. Це були також і прості житомиряни, які прожили звичайне (звичайне тільки на перший погляд) трудове життя, ушлавлюючи наше місто і нашу країну. Однією з цілей програми була передача життєвого досвіду старших людей – людей, які з гідністю пройшли через важкі випробування, сьогodнішньому поколінню і поколінням прийдешнім.

З самого початку програма «Жива історія» планувалася як міська, краєзнавча. Проте вже після перших інтерв'ю стало зрозуміло, що її важко буде втримати у межах міста. Більшість житомирян має надзвичайно багатий життєвий досвід, тільки географічні межі якого простираються від Гавани до Порт-Артура і від Луанди до Мурманська. Серед житомирян – солдати Великої Перемоги і воїни-інтернаціоналісти, люди, що піднімали Цілину і відбудовували шахти Донбасу, уродженці не тільки Житомира і Житомирщини, а й міст і сіл від Берліна до Владивостока. Це люди ратного і трудового подвигу, які робили свою справу не тільки у нашому місті, а й по всьому світові. Тому ми не розділяли людей, що живуть в Житомирі з діда-прадіда, і тих, для кого Житомир став рідним у 70-80 роки. Ми вважаємо, що для того, щоби бути справжнім житомирянином, замало просто народитися у Житомирі, бути житомирянином – це значить жити та працювати на його користь і добро.

Михайло Заславський, кандидат економічних наук

ЖИВА ІСТОРІЯ ЖИТОМИРА

ЗМІСТ

ДОВОЄННІ РОКИ	08
ТАК ПОЧИНАЛАСЬ ВІЙНА	26
ЯК НІМЦІ ЗАХОПИЛИ ЖИТОМИР	35
ВІЙНА ПОКОТИЛАСЬ НА СХІД	40
НОВИЙ ПОРЯДОК	44
ПАРТИЗАНСЬКИЙ І ПІДПІЛЬНИЙ РУХ	54
ОСТАРБАЙТЕРИ	60
У НІМЕЦЬКИХ ТАБОРАХ	64
НА ВІЙНІ ЯК НА ВІЙНІ	68
РАДЯНСЬКИЙ ТИЛ	74
ВИЗВОЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ	82
ВПЕРЕД, НА ЗАХІД!	88
ШПИТАЛЬ	96
ПЕРЕМОЖНА ВЕСНА	99
ШЛЯХ ДОДОМУ	104
НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ	108

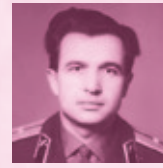
Андрушко
Георгій

Воробйов
Сергій

Камінний
Василь

Бабська
Лідія

Гоша
Антоніна

Киян
Юрій

Бовнюк
Анатолій

Денисюк
Олександр

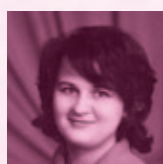
Козел
Федір

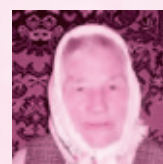
Бондаренко
Володимир

Давидова
Тетяна

Корнійчук
Марія

Бржезицький
Франц

Дубовик
Валентин

Любченко
Зоя

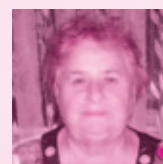
Брунак
Софія

Єпіфанцева
Галина

Магалецька
Антоніна

Васильчук
Святослав

Єфімова
Валентина

Мерседін
Ростислав

Верещак
Марія

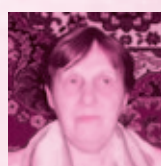
Жеребецький
Станіслав

Опанасюк
Олексій

Осадчук
Валентин

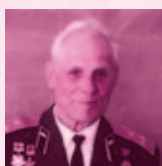
Хоменко
Яніна

Папенко
Іван

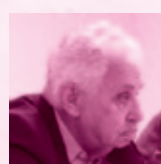
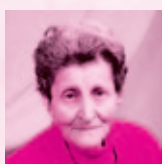
Хохлов
Василь

Поздняков
Костянтин

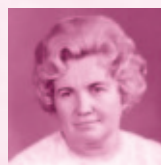
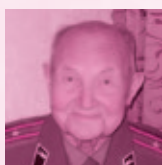
Цирюк
Володимир

Поляк
Клара

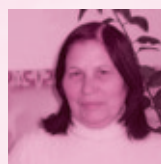
Цемахов
Семен

Романов
Олександр

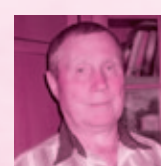
Чайківська
Лариса

Скороход
Раїса

Чепорнюк
Галина

Тализін
Дормидонд

Шенгересв
Петро

Тартаковський
Аншель

Шмуневський
Павло

Трещов
Анатолій

Яроцький
Леонід

ДОВОЄННІ РОКИ

ГРОШІ ВИПУСКУ
1937-38 рр.

Вже через кілька років
рублі та червонці
будуть ходити на
території України разом
з окупаційними
карбованцями

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Я народився в селі Голуб'ятин Попільнянського району в 1923 році в учительській родині. Батько був вчителем і мати була вчителькою. Спочатку батько працював в Голуб'ятині, потім, коли почалась Перша світова війна, його покликали у військо, і він там був до 1919-го чи 1918-го року. Ну, одним словом, коли почала формуватись Червона Армія, він перейшов вже в Червону Армію. Був демобілізований, працював в Голуб'ятині, а потім керівником школи в селі Парипсах Червоноармійського району. Там він вирішив збудувати школу. Будувати школу в кінці 1920-х років – це велика справа і тяжка. Разом з тим він був головою ревізійної комісії сільського споживчого товариства. І от одного разу йому треба було їхати в Сквиру, а Сквиря була повітовим містом, повіти були. Мати дуже переживала, що він їде. До цього він нікуди не їздив, а це плач стояв, до цих пір я пам'ятаю, щось неймовірно було, відчайдушний плач, що не їдь, бо щось трапиться. Пройшло декілька днів. Ті люди, які їздили з батьком, повернулися, але матері нічого не кажуть і не зустрічаються. А потім телеграма зі Сквири, що приїжджайте, чоловік помирає. Коли приїхали, вже його не застали. Версію кинули, що він спотикнувся об камінь. Це така версія неправдоподібна, вважаю. Це був час, коли ще досить сильно діяли різні банди, це 1928-1929 роки. Пам'ятаю обстріл нашої квартири в Парипсах, але щось на заваді стало, що одійшли. Стріляли в вікна, але потім відійшли. Видно, їх переслідували.

У нас квартира державна була. Це був одноповерховий будинок, просто поділений на квартири. Вони відійшли. То була банда Кулика, її дуже боялись люди. Хоча в селі Парипси сім'я Кулика інша з таким же прізвиськом була дуже дружельобна.

Потім, коли таке сталося, смерть батька, квартиру треба було віддати новому директору школи. Нас виселили, матері дали роботу в сусідньому селі, а окрім

фото з колекції С. Собчука

мене було ще двоє дітей, нас троє дітей було в сім'ї. То мама відправила дітей до бабусі в Голуб'ятин, а сама вчителювала в Сарівцях цього ж району. Потім на деякий час маму викликали в Білу Церкву на курси перепідготовки. Було таке, що треба було озброїти вчителів хоча б поверховими знаннями із політики партії. Їм всім вручали «Основи лєнінізму» Сталіна і іншу літературу. Така була тенденція того часу.

Через деякий час її перевели в село Голуб'ятин, і там вже вона працювала і жила зі своєю сім'єю. Але троє дітей, дуже важко. Тоді родичі приїхали з Києва, дядько рідний, у них не було дітей, що дайте одну дитину нам на виховання, на рік хоча б, потім повернемо. Довго маму вмовляли, вона не хотіла, потім все-таки погодилась, віддала. Але потім сестра боліла, її не могли через рік вернути. Пройшов певний час, коли вона стала вже дорослою, то тільки тоді повернулася. Но доглядала її названа мама дуже добре.

Важко було, але в нас була корова, тобто бабуся нас могла годувати молоком. Але на сільраду встановлювався план м'ясозаготівлі. Вирішили забрати у сирит: вони не будуть особливо скаржитись. Прийшли й забрали. І я в дитинстві дуже мріяв про чашку молока. Це аж поки ми діждались...

Настав час вступати в школу, вчився в першому класі. Шкільного приміщення як такого в Голуб'ятині не було. Залишилися панські будівлі невеличкі, то ми вчилися то в одній, то в іншій. Школа вже почала

будуватись перед війною і тоді ж перед війною була закінчена.

ФЕДІР КОЗЕЛ:

Я народився 1908 року в с. Левків Левківської волості Житомирського уїзду Волинської губернії. Батько – Козел Василь Артемович. Я у сім'ї родився восьмим. У сім'ї було чотири хлопці і чотири дівчини. А я був вже самий менший. Ну, в сім'ї хлібороба родився. З п'яти чи з шести років вже приучали мене: я пас гусі, потом пас уже свині, телята, таке.

Пішов в школу, війна ж почалась в 1914 році, то вже мені було сім років, вже я пішов у школу. А в нас школа була – земське двохкласне училище, це при волості. А це була Левківська волость. Мій ше дід Артем був неписьменний, але працював старшиною волості, де було 17 чи 18 сіл. Така мідна печать була в нього: Артем Козел. А всі діла вів у волості писар. На празники, особливо на Новий рік, приїжджали до діда того левківська адміністрація, така була. А що ж? Дід – це ж старшина, то до нього приїжджав, значить, цей писар, лісничий, бо помещік наш землі не держав, а здавав в аренду всім: полякам, чехам, всім, а її не держав, а тільки ліс держав, то лісничого держав. Ну, там, тее, збиралося чоловік вісім. А вони любили, в нас меню таке: млинці пекли, потом до цих млинців казали «печеня». В кожному селі поіначому кажуть, а в нас казали на нього «квасок».

А як його готують, то я скажу:

фото з колекції С. Собчука

значить, жарать у печі, це ж електрики і радіо і цього всього не було, а це тільки піч була. У печі цій жарили на сковороді картоплю і, теє, бовтушку таку з мукою, пережарували муку, і така подболтушка була, та й «квасок» казали у нас. Ну, та й це вони дуже за цією стравою йшли. Ну й приходили. А жили ми – в хаті полземляний, груба була без поворотів. Ну, як в нас велика сім'я, то це було так: вісім на вісім метрів хата. І приходили, і заходили.

Наша школа була земське двохкласне учілище. Це приймали, де зараз університет Івана Франка, а тоді була семінарія чоловіча, і вже з цього двохкласного учілища приймали без підготовки в семінарію. Ну, канешно, це треба було ще супроводженіє батюшки обов'язательно і таких вліятельних, даже помещіка. А помещік тоже не жив у Левкові, а жив у Петрограді, був там начальник оцих угодій охотнічьх. І от в Житомирі, бачте, зараз Станішовка, а колись воно називалося Псище, там, значить, вигодовували собак ціх охотнічьх...

Тут було багато в євреїв магазинів, конхвети купляють і приходять в хату да: «Роди, Боже, жито, пшеницю, в запіку дітей копицю». Тут пашньою на Новий рік люди посівають, а у них конхветами. Ну, а діти... це ще не при мені, це вже моя сім'я передавала мені, то я оце вам розказую. От вони: «Дітей копицю», а з печі кричать: «Бабо, зачини двері!» Бо зімоу двері тії не зачиняються. Бо там хата була така, що не було клямки, а така вірьовочка – потягнув за вірьовочку, та й двері зачиняються. Да вони не зачинялися, через те так кричали: «Зачиняй двері, бо вони все визбирають».

А сім'я була із трьох невісток – діти при дідові жили. А мій батько був самий старший, і це потому він у школу не мав права навіть ходити, а повинен був хазяювать. Від армії дід усіх викупив, но четвертий вже служив у армії.

Мій самий старший брат у 1914 році був пішов з першого дня як ополченець, він фізично дуже був здоровий. Був дванадцять раз ранений, а тринадцятий – конту-

жений, то він побитий був. А революція його застала на фронті. Він прийшов з фронту з вінтовкою і там поклав у сараї, да вона лежала. А потом, коли Центральна Рада хотіла забрать у поміщиків землю і так дальше, то вона заклікала вільгельмовські війська в Україну. А вони прийшли не як визволителі, а як окупанти і забірали всьо геть шо підряд. Приходить до дядька і забірає пашню, геть усе, а наші сіяли. Забірали пашню та одвозили. І повстало наше село протів ціх німців, і не тільки ружа були, а було навіть два пулемьоти. Хлопці були навчені добре воювати. І вже два чи три роки була війна, то вони вивчилися, привикли до цієї війни. Так вони розоружували і одбирали у німців все, а їх пускали голими додому. Вигнали німців, і німців вже не було.

Потом Центральна Рада, Петлюра як военний міністр. І вони з Кііва перебравалися в Житомир, а в Житомирі тут вони вже були, гроші випускали, і так дальше. Ну, оце таке. Ну, то Ленін не хотів отдать Україну. Він, можна сказать, шо завоював. Послав своїх агентів, і тут провели велику роботу.

Я вам не розказав ще про себе все. Я не розказав, шо я закінчив школу в Левкові, це двохкласне учілище. В Золотоноші (Полтавської тоді була, а зараз Черкаської об-

ласті, Золотоноша така – город) ну то я кончив той сільськогосподарський Золотоношський технікум достроково, там треба було три роки, а я тільки-но два роки.

Приїхав додому, то я поступив заочно ше в сільськогосподарський інститут в Житомирі. Вже до війни в 1941 році мені треба було получить діплом, але война, то я не получил. В мене діплом був з Золотоноші, а тут не получил. Виходить, що в мене вища освіта не була. І коли вже в войну мене забірали в армію, я закончив полкову школу, і мені присвоїли званіє младшого лійтінанта. І от при Одеському піхотному учілищі я був три місяці, кончав це Одеське піхотне учілище. Вже мені присвоїли званіє младшого лійтінанта. То це в мене таке ше образование було.

ДОРМИДОНД ТАЛИЗІН:

Я родился в Житомире в 1926 году. О, мы гоняли где только могли. На Корбутовке когда-то были офицерские дома в два ряда, а сейчас в один ряд, потому что деревянные были – их разобрали на дрова. Там жил. А учился – была школа как раз, где Рудненская улица, там была двухэтажная школа №7, она там и есть. По-моему, то здание снесли, школа чуть-чуть сдвинулась. С Корбутовки, а учился там. Как оттуда зимой, например, добраться до школы? Ведь автобусы не ходили. Значит, что у меня было? Из прута железного в диаметре, может, миллиметров шесть сделал крюк, машина идёт, за борт зацепился и на коньках поехал в школу. Вот таким путём. Ну, а обратно ехать было как-то по-другому, я уже не помню. Туда-то точно помню. Вот так, дорога льдом покрывалась, за машину вцепился, и на коньках.

А ещё, когда я на Малёванке жил, бывали такие времена, что снег таял, река разливалась, и вся Малёванка, можно сказать, была на два-три дня отрезана, грузовики не ходили, приходилось через Преображенскую гору лезать. В школу мы добирались, большие разливы – это были в редкие времена. И в школу я ходил уже не с Малёванки, а с Корбутовки, через

фото з архіву С. Васильчука

Корбутовский мост. Так речка разливалась, и по этому мосту шла вода. Там уже не пройдёшь, но это было день-два. Это Каменка так разливалась, и эти дома, что стоят по берегу – затапливались.

Как с Малеванки подымать-ся наверх, мост кончается, и справа стояла церковь, как раз наверху горы, она и сейчас там стоит. Воздвиженская гора, а там дальше пивзавод, вот оттуда лошади возили бочки с пивом, огромные деревянные бочки. И вот он на этот подъём подымается, от одной телеги, которая уже поднялась, лошадей отвязывают, спускаются и привязывают до тех, кто не выбрался дополнительно. И вот это четыре лошади вытаскивают одну подводку, потом вторую, вот такое. И на Малёванку, вот это там гора, часто бывало, машины едут и не могут выехать.

В Каменке были такие места, что можно было купаться, но в основном там было мелко, камни. Мы и на Корбутовку ходили, это в основном. Это там, где голова Чацкого, вот туда я ходил. Там внизу, когда спустишься, речка идёт, доходит до скалы – такая скала метров семь вышины, огромная скала – и ударялась в эту скалу, поворачивала, обходила кругом и пошла дальше. Так вот это под скалой там семь метров глубины было. Ну, а мы там уже купались. Прыгал с этой самой вершины, опасно было, потому что там ступенька, и над ступенькой пролетал, а если б животом зацепился – значит всё, не сдобровать бы.

После Малёванки мы жили на Корбутовке, точнее, там, где через мост Малёванский прошёл, с одной стороны сделан из камня колодец и с другой стороны колодец. Так вот, с левой стороны по колодцу возвышенность, которая держится за счёт каменной стены, и она так поворачивает, и сверху стоит дом. Вот в этом доме я как раз жил.

Про школу хорошего ничего не скажу – баловались, кричали, не учились. Я заканчивал семь классов школы, а потом началась

война. А война закончилась, и моя учёба закончилась. А потом наши зашли сюда и сразу в армию забрали.

РАЇСА СКОРОХОД:

Було таке село Бересті Радомишльського району, невеличке село, дуже гарненьке. У дуже дружній і співочій сім'ї я була третя вже, я – 1939 року. В мене дві сестрички. Батько працював у школі, депутат сільської ради і до війни, і аж уже до самих днів, дець, я уже знаю? Він працював і суддею сільським, батько у мене був і сільський голова, і вчитель, і порадник.

Ходили ми в школу. Якщо це літо, то три кілометри до Радомишля з села. Ніхто нас не возив, так як зараз возять діток: якщо за ними не приїхав автобус, то вони й в школу не йдуть. А зимою по снігу було трохи краще йти, ми трошки ближче йшли, а якщо весна наступала, то всі десять кілометрів треба було в кругову йти, бо розливалась річка. І навіть були такі випадки, коли річка розливалась так, що знесло моста у нас там, в Радомишлі через річку Тетерів, то нас на понто-

нах хлопці перевозили, військові наші. У нас там військова частина стояла в Радомишлі.

А в школу ми вже йшли, то чотири класи закінчували тут же у себе в селі, а от уже в п'ятий клас оце дитинка йде в Радомишль. Якщо заспиш трошечки, а йшли, то темно було, то біжиш і страшненько трошки було. Бо як ішли через луг, то там кладовище рядом, то йдеш, аж трусяться руки й ноги, але треба доганяти своїх. Було таке, що нас і вовки перестрічали, а було таке, ми вже були чималі, ми вже були дець в сьомому класі, кому 15, кому 16, що злі люди перестрічали нас. Але тоді солдати йшли, нас тоді елі спасли. Так що наше дитинство було холодне, голодне і не дуже радісне, не дуже радісне.

СВЯТОСЛАВ ВАСИЛЬЧУК:

Я – волинянин з діда-прадіда, народився в середині Волині, на Рівненщині у сім'ї свідомих українців селян-хліборобів 8 вересня 1941 року. Моя родина характерна тим, що рід мій – козацький, по батьковій лінії зокрема. Я віднайшов свої корені аж у Зборівському козацькому реєстрі 1649 року. Мій дід по батькові, Олексій Федорович, як людина національно-свідома воював у війську Української Народної Республіки під проводом Симона Петлюри. Він був взятий до війська, коли у 1919 році штаб із Симоном Петлюрою опинився в Рівному. Воював і мій батько Карпо, він 1901 року народження. 18 років йому тоді було, він уже закінчив шість класів Рівненської гімназії, і разом з батьком добровільно пішли воювати за Українську державу. Брали участь у знаменитому поході війська УНР та ЗУНР літом у 1919 році на Київ, коли у серпні місяці було взято Київ.

Відтак батько мій працював у своєму селі, і як людина національно свідомою і людина освіченою він очолював Просвіту. І, побудувавши хату, сім'я наша велика була, було семеро дітей, але одну кімнату він відвів для Просвіти. До нього приїздили із усіх сусідніх сіл. Він випи-

сував українські газети, журнали (село тоді було під владою Польщі), дуже роботящий був чоловік і господарював він уже, можна сказати, по-науковому, навіть на тих наших поліських піщаних землях мав непогані врожаї. Мав пасіку (сто вуликів). Сам працював, як кажуть, до чорного поту.

Будучи ще у війську УНР, він був особисто знайомий із Володимиром Сосюрою, тому що Володимир Сосюра два роки майже воював у війську УНР. І вони воювали в одному курені, брали участь у боях.

Мати моя Текля Талимонівна (Талимон – це скорочений варіант від Пантелеймона) родом з-під Костополя. Вона ходила тільки в церковно-приходську школу, але потім, можна собі уявити лишень: батька немає, індивідуальне господарство, діти малі, працювати нікому. І вже оте лише, що прогудувати елементарно сім'ю із сімох душ – це надзвичайно героїчна місія. І я про свою матір дуже високої думки. Вона жінка дуже мудра, роботяща, яка власне робила все для того, аби ми вижили, бо часи дуже були страшні. Померла в 1975 році. І казала вона так, що батько колись казав: «Теклю, як там де яка буде змога – учи дітей».

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

А тут настав голод. Дуже за останній час писалось, що голод був штучно організований. Це не так. В 1932 році була страшна посуха і неврожай. План хлібозаготівель був суворий. І були заподливі такі, що дійсно ходили із палицями, штрикали і забирали. Забирали, що бачили. Ну, так це ж не верхівка, а на місцях такі заподливі. Але школа працювала, інтелігенція сільська, тобто вчителі, а вже був колгосп організований.

Я трошки відійду від теми. Щодо колективізації, то вона, як і скрізь, проходила: люди вступали в колгосп, подавали заяви про вихід з колгоспу, особливо після статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», виходили, потім знов приходили, ну, і в кінці кінців значна частина все-таки вступила.

І от під час голоду що ж робить? Колгосп пішов на допомогу: виді-

ляв школі якусь там крупу гречану чи ще якусь іншу. І щось таке варили, я його називав «затеруха», чи гречане, чи з ячмінки таке яєсь вариво, інколи траплялись галушки, інколи й ні. І це на великій перерві, оголошувалась перерва, дітям давали там у кого що було, там миска, чи котелок, чи якась посудина. І це дуже велика підмога була для нас.

Але настала весна. Весна була страшна: люди виснажені, але все посіяно. Вмирили, дійсно, багато, але не так, як зараз. Зараз щось страшне. Я пам'ятаю ті кладовища 1933 року і нинішні в селах або в місті Житомирі, то зараз яєсь страхіття – дуже багато людей вмирає. За роки незалежності вже шість мільйонів не стало.

Тяжке було становище. Сусідка коло нас жила, мала семеро дітей, без чоловіка, кинула дітей і десь поділася, ніхто не знає де й до цих пір, а діти повмирали. Так от, вчителі знову проявили ініціативу і організували ясла для дітей, незалежно від віку: чи мале зовсім, чи 12 років. Колгосп пішов на допомогу і яслам, і таким чином дітей підтримували.

А 1933 рік – урожай неймовірно високий. Він також дав вспишку смерті: люди зголодались, зерно поспіло, почали лузати і їсти зерно. Не витримали. Не потрошку їли, як потрібно з непривички, організм же ж вимагає, а не можна цього робить. І частина померла людей, коли вже можна було вижити, а померли, тому що невитримка. А хто вже там витримав, то вже в 1933 році не ходили, не шукали, тому що хліба видали добре всім, хто був в колгоспі, засіяні були всі поля.

Через деякий час початкову школу почали перетворювати в семирічку, а в Парипсах, де була семирічка, переводити на десятирічку. І вже роки після голоду були більш-менш непогані.

АНТОНІНА ГОША

Я – 1953 року народження. Народилася в селі Озерянка Троянівського району (тепер – Житомирського) Житомирської області. Це від Житомира 25 кілометрів. Народилася у простій робітничій сім'ї. Батько мій, Школка Микола Германович, був механізатором.

Народився в 1923 році. Він закінчував сільхозтехнікум на Крошні, тут була школа механізаторів. Всю життя він пропрацював комбайнером в колгоспі в селі Озерянка. Мав заслуги, був нагороджений медаллю «За трудову доблесть». Висів на районній досці пошани і на сільській досці пошани. Його батько, Школка Герман Остапович, був першим механізатором. Як вийшов перший трактор, то він теж закінчував технікум, вчився теж на механізатора. І як перший трактор пригнали в колгосп, то він перший сів на трактор і потім уже передав свою династію синові.

фото з архіву М. Корнійчук

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

У 1933 році, уже мама вмерла, як начинались ці колгоспи. Батько – Василь, мати – Варка. А в мене ще був старший брат, він з 1923 года. Я з 1925-го. А ще менша сестра була, з 1927-го. А ще старша сестра була, з 1919-го.

Батько дуже багачко землі мав в Денишах – аж 16 десятин. Материн батько – із Годихи, коли одружувався, батьки (його і жінки) зложилися і купили в Денишах їм землю. Там чуть не пів-Денишів – це мого батька. Нас було четверо от першої матері і троє от другої матері. Ну, це вже вони – потім, ми – більші. В нас була няня і робітник, котрий постійно худобою займався. Коли збирали урожай, то

ще й наймали когось, бо в нас багато було землі. Помню, що багато було свиней.

До 32-го года худобу вже потишеньку убавляли, у кого було багато. Вже слухи йшли, що щось таке буде, щось шушукались, мужики собиралися. То так потіхоньку то одну корову продали, то коня, то вола. А к 33-му году тут уже була одна корова – давай в колгосп і йди. Єслі не хочеш – хазяїнів забирали, хазяйки оставались. Батькові сказали, що піде в колгосп. А батько хотів подавати заяву, але мати дуже сильно плакала, бо боялась колгоспу і не давала йому подавати заяву. То як його, батька, уже прикрили, то нам прийшли і сказали, що як мама коняку отдасть, то батька випустять. А це остався не робочій кінь, а тільки виїзний. Ми на ньому в гості їздили. Дуже красива була кобила. Кінь був дуже норавливий і, крім батька і брата, нікого не підпускав. А тоді вже брат ночью забрав корову последню. Шоб її не забрали у колгосп, він ночью угнав її в друге село – в Михайловку. А потім мама сказала, що якщо ти отдашиш їм коняку, то вони батька випустять. А ніхто її не міг взяти. Тільки хто в сарай сунеться до дверей, у нею такії копита, то як дасть об стіну, як дасть! Фиркаєт прямо. Фиркаєт. Усі боялись підходити до неї. А брат брав її запросто. Він підходить, загнуждав її, дав її уздечку в рот і вивів, їм отдав.

Батька відпустили через нескілько время і сказали, шоб він подав заяву в колгосп. А мати вже больна була, і він не хотів їй казати, то він в друге село подав заяву в колгосп, в Ульяновку. Потом маму забрали в больніцу, мама вмерла.

А председатель колхоза сів на нашу кобилу і на ній катався. А батько ж за нею дуже ухажував, чистив її – вона ніколи не перегрівалась, не працювала. У нас були коні, которіе працювали. А вони їздили-їздили, а вона розігрілась, вся мокра, а вони підїхали до криниці, поставили її відро з холодной водой, напоїли – через нескілько часов нема. Кобила здохла.

АНАТОЛІЙ БОВНЮК:

Я народився в Житомирі в 1936

фото з архіву З. Любченко

році. Хату построїв дед десь в 1902 году, оцій хаті вже більше ста лет. Це в деда колись в сім'ї було шість дітей, шість чоловік, то сама старша сестра батькова це була в 1905 году родилась, а батько самий був молодший, 1990 року помер мій батько. Оце тут родилися в цій хаті. Ну, дед помер примірно в 1924 году. Отам, напротів інститута політехнічного, там єсть аптека, то там було кладбіще, воно називалося Татарське кладбіще. Чому так називалося? Ну, колись же ж татари воювали тут, і там десь їх хоронили, і осталося названіє «Татарське кладбіще». І там був ремзавод, і від того ремзаводу примірно 150 метрів сюди, і там цей дед мій по батькові був похоронений.

А мати жила на Павлюківці, на Корбутовці тоже, там і материний батько був похоронений. А кладбіще раніше було розгоржене, пам'ятники на ньому гарні були, була дорога така, там ми дітьми лазили. А потім після війни пам'ятники харошії повивозили на Западную, бо там на зерно міняли. А потом об'явили по радію, що хто жєлає когось переносить оттуда, то спеціально давали місце на гробік, то мати свого батька переправила туди на Смолянку, а цього деда, то там вже його не було. І це кладбіще зарівняли і построїли багато чога, оце аптека, оце все отако. На цьому кладбіщі хоронилися люди отакі в основном до 1930 года, в рево-

люцію, в такі часи. Воно було старе, через те туди й менше ходили, ну, й воно було розгоржене, та й так воно зникло. То це я кажу, що два деда: і по матері, і по батькові – тут були похоронені.

Тут зостались жити батько мій, брат і сестра, і було розпределено три огорода на трьох. Во время війни батько робив в КЕЧі, отам на Бульварі біля стадіону колись КЕЧ була (Квартірно-експлуатаційная часть), це военне таке учрежденіє. Він був партійний. Сначала война була, то батька забрали на Київ рови ці копати, а ми, приїхали до нас машиною і забрали в евакуацію. Були на Уралі, були за Уралом, в Караганді, а тут освободили, то ми приїхали знов сюди. Хата під час війни не постраждала.

ЗОЯ ЛЮБЧЕНКО:

Родилась я в селі Котельня, Андрушівський район, а потім переїхали. У 1928-му їздили в Америку. Це чотири роки мені було, середньому два роки, і ще один брат зовсім маленький. Це вже була радянська влада. Радянський уряд відкрив кордони: їдьте куди хто хоче, це був НЕП – нова економічна політика. Треба було привабити, шоб люди поїхали заробляти, бо ж наша країна не могла нас прогудувати. Заробим грошей і повернемось назад. Треба їхати, а куди ж? В Аргентину. Наша сім'я, друзі зїбрались і поїхали. А шо воно

за країна як там – понаслішке. Ми їхали поїздом через Європу до Франції, там сідали на корабель, потім плвли до Аргентини, а потім вийшли, багато було наших.

Там було багато пустої землі, ліси поломані, старі, землі запущені – там немає кому працювати чи шо. А вони закликали нас, щоб обробили їхні землі. Я була мала і не

фото з архіву З. Любченко

дуже пам'ятаю, шо було. Так потім ми нічого не говорили про то, шо ми їздили. Не можна було говорити: ага, їздили за кордон! Ну, і шо ми, діти, шо ми там знали? Ми там три роки були, а в 31-му вже сюди приїхали. Мій батько, він не був землеробом. У нього був фотоапарат, а як він, де він, коли вчився – я не знаю. Матвей Орестович Любченко. То він працював у магазинах, фотографував.

Пам'ятаю, як бігали по полі, пускали змії діти, а потім ми поїхали в місто, Буенос-Айрес, мабуть. Мама багато слів вже знала, і вона розказувала, шо носили молоко, продавали фрукти, овочі, всі продукти, носили, кричали. І хто мав гроші, той купляв, не так, як у нас, нічого не було – бо країна бідна.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

У голодних 30-х нашу сім'ю трішки підтримувала молоком ста-

ра корова, яку часом доводилося навіть замикати на ніч у сінях, щоб її не вкрали чужі люди. Влітку і восени мешканці Мальованки обов'язково чергували вночі на своїх городах і в садках. Пильнували по черзі всі члени сім'ї, і я, пацан, був озброєний рогаткою й самопалом. Але якось сестра Феля у своє чергування заснула, і всю нашу картоплю викопали. У 34-му в Житомирі відкрилися так звані комерційні магазини. В них ціни на хліб були значно вищі за державні, але й сюди стояли нескінченні черги голодних людей – в одні руки відпускали лише один кілограм.

Скільки зараз хліба! І якого! Немає такого дня, щоб я не згадав, як під Подільським мостом тремтів від холоду в старій подертій фуфайці (зараз таку гидко було б у руки взяти). Ми, малі хлопчачки, збивалися до купи, щоб тепліше було. Під дерев'яним мостом на Мальованці (він був нижче, ніж сучасний), через який бігла стара дорога на Поділ. І там були два комерційних магазини. І вже світанок, а ти не спиш, тільки дримаєш. Потім займаємо чергу й стоїмо кілька годин. А перед відкриттям магазину приходять з Мальованки дорослі хлопці й дядьки і ліктями так раз-раз порозпихали нас, дітей, і ми вже в хвості. Хай йому грець! Цілу ніч чекали... І гіркі сльози. Думаємо, наступного разу будемо триматися один за одного. Все одно виштовхували! І ми скумекали: черга за хлібом щільно стоїть, то ми підсаджували одного з наших, і він по головах і плечах швиденько пішов, пішов, шльоп – і вже біля прилавка! Зайняв на всю компанію чергу, а ми в цей час – попід ногами. Який же цей хліб був смачний! Ми, малеча, дуже рано стали дорослими.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Мій батько, Денисюк Андрій Адамович, рятуєчись від голодної смерті в 1933 році (два його сини вже померли від голоду), ледве дістався з приміського села Барашівка до Житомира. Тут він влаштувався працювати бондарем і за кілька днів забрав до себе дружину й двох дочок. Я народився в лютому 1935 року. Батько почав будувати хату, і

я, дворічний малюк, босоніж наступив на цвях. Я голосно кричав, мені припекли рану йодом, забинтували, і це був мій перший спогад про дитинство.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Батько ушол із дому шукать роботу. Сюди, в Житомир ушол. Це вже був 1933 рік. Він не являвся додому, а ми четверо жили в домі. Нікого в нас не було, нічого в нас не було, ні їсти у нас не було. Такі меблі у нас були хороші – заможна наша жили. То сестра міняла на маленьку мисочку жита, отдавала шкаф, диван, кровать. Все поміняла. Жита нам пожарить, а брат в ступі потовче, сестра зварить нам супчику, ми з'їли. А потом уже не було шо мінять.

Нам сказали, шо десь бачили батька тут, на Крошні. А вже маленьку сестру, цю, шо з 27-го года, вже забрали родичі до себе. Остались ми троє. Пішла ця старша сестра, з 19-го года, батька шукать десь сюди, в Житомир, і не приїшла. Ми з братом вдвоєм остались. Нікого ніде нема. Я ходила по хатах, думала, може, хтось шось дасть поїсти. Ніхто нічого не давав. Піду в одну хату – там лежить мертвець роздутий такий... там... Людей на кладбище возили, помірали на санках. Я це всьо бачила, всьо пережила.

Тоді багато наших, денишівських, повтікало в Карелію. Там, видно, хтось із наших був і забирав їх туди. Один одного туди тянув. Пусто було. Там, у Денишах, у нас по сусідству жінка була, так вона свого маленького синочка ззіла, її посадили на 15 років, і вона вийшла. І вже моя сестра менша ця, вона робила в детдомі і там за хазяйством дивилась. І ця жінка, шо ззіла хлопчика, ну, вона його не ззіла, їй не дали з'їсти, вона його посолила, сховала, а як наварила якоїсь там юшки, більшенька дівочка пальчика десь там знайшла. А хлопчика не стало, а куди він дівся – ніхто не знає. Вона каже, шо відвезла туди-то, в общем, кому-то там віддала. А як ця дівчинка найшла цього пальчика, то побігла туди до сусідів і комусь сказала. Так прийшли, зробили обиск і зна-

йшли в неї сольоне це м'ясо. Її посадили, а дівочку забрали в денишівський детдом. І ця дівочка прожила в цьому детдомі, аж поки вона з тюрми не прийшла. А моя сестра робила в детдомі.

ГАЛИНА ЧЕПОРНЮК:

Я народилася в 1948 році в селі Мала Деревичка Любарського району Житомирської області в сім'ї колгоспника, де була третьою дитиною. Тато, Машковський Микола Данилович, у мене виходець із батраків, п'ята і найменша дитина в сім'ї. Досить рано відійшов його батько. Ну, і тільки через те, що мама його ходила куховарила, адже вони були наймані, бо з батраків, дуже бідно жили, переїжджали з місця на місце, і тут він зустрівся з мамою. Мама, Іщук Ніна Тихонівна, була дев'ятою дитиною в сім'ї своїх батьків, які були обоє сиротами. З батьком одружились в 1935 році.

Дід мій, Тихон, по маминій лінії помер від тифу в 1917 році. І мама мама залишилася із дев'ятьма дітьми: четверо синів і п'ять дівчат. Вони були сироти й так працювали, працювали, як кажуть, з ранку до вечора, заробили і купили наділи землі. Для того, щоб потім могли господарювати.

Самий старший син навчався на бухгалтера в комерційному училищі в Зв'ягелі (тепер Новоград-Волинський), але під час Громадянської війни, як кажуть, що він підтримував білогвардійців, і його червоні розстріляли. Це була єдина таки дійсно освічена людина. Другий син, Прокіп, отримав начальну освіту, решта всі не були навчені, тому що вже батько пізніше помер, звичайно, вже не було змоги навчити всіх. Але для хлопців була земля. Тобто, вони працювали, відкладали гроші і, не дивлячись на те, що сироти, мали землю.

Під час колективізації настільки вони вже добре піднялися, особливо брат мамин Прокіп, який працював з ранку до ночі, не було навіть коли поїсти. Мама казала, що на ходу обідав, що-небудь кидав, бо біг, бо треба було обробляти, бо в них було, а вже не пам'ятаю, скільки десятин. Вони

навіть наймали, якщо влітку треба було, щоб допомогли зібрати. Хоча сім'я велика вже була, всі одружилися, приходили, допомагали один одному, але інколи треба було й наймати. У нього була Анна – це моя тьотя, хрещена – переднайменша, а мама була сама менша, а після неї найменшенька померла – їх було спочатку десять в сім'ї. То він уже жонатий був, в нього вже тоже було троє дітей. Прокіп жив з мамою і двом своїм сестрам, коли дорослими стали, придбав їм придане, видав заміж.

АНАТОЛІЙ БОВНЮК:

Я був самий старший в сім'ї, як кажуть, все було на мені. Я, де були в городі які магазини, де що, я все знав. А в кожній хаті дітей було багато, цілі табуни бігали. І це кожний вечір ми собиралися і йшли на річку. А на річку – це ми на Псище щиталося, що йдемо. Оце я тільки недавно взнав, чого та місцина так називається. Псище – це зараз Заріччя, а ми туди на річку, це кожний вечір собиралися і йшли. «Куди йдете?» – «На Псище». Оце на цьому Псищі, де я розказую, був паром. Я спомнив случайно перед Новим годом, тако як-то картінку побачив. Мені було чотири года, навіть чотири не було примерно. Оце як я цю картінку побачив, розказую. Солнечний день такий, отак чотири лодки паралельно, всі носами стоять по теченію річки. І я на цьому паромі стою, і ці носи в лодок примерно по сантиметров 50 торчали. Зверху лодки зшиті досками, такий настіл от і такі канати. Канати були на рівні пояса. Там я не бачив, як вони кріпилися на берегах. І люди, які заходять, то вони за ці канати самі себе перевозили.

Оце я таке згадав, усомнився, що це дійсно було, а згадав одну знакомую, яка там жила рядом. Думаю, дай я провіру, чи так було, чи не. Звоню до неї і питаю, чи так було. А вона десь там жила, їхня хата згоріла во время війни, а вона каже: «Да, баба казала, що там був паром».

Після війни його вже не було. Ми в 1944 році приїхали, після війни його не було. Після війни там був лодочник, він людей перевозив.

Там жила його сім'я постійно – Сінічкіє, здається. Мені кажеться, що той паром був не тільки для людей зроблений, а там і корови перевозили, коні, потом воза отдельно перевозили, запрягали. І шо ж получалося? У нас базар Сенний був тут, на Кафедральной був базар, Житній базар, все ж з цієї сторони. І як їхати через Бердичівській мост, то це в три-чотири рази далече. А це ж паромом переправилися, а від рембази двісті метрів, і ти вже на Чуднівській дорозі, а тут пару кілометрів – і на базарі.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Мои родители – крестьяне. Родился я в Хмельницкой области, Городокский район, село Большие Немеринцы. Село это было большим, зажиточным, красивым. А сейчас мой товарищ звонил недавно туда, то тот уголок, где мы жили, в доброй половине хат забиты крест-на-крест окна. То есть, нет жителей, и все то, что было там, оно зарастает травой. Не только там, а всюду. А потом отца послали на Дальний Восток, и мы с отцом и матерью уехали в Забайкалье. Там они занимались строительством погранзастав по Аргуну и Амуру. И собственно, начиная с восьми лет, мое детство прошло вот там, в Забайкалье. В 37-м году отец... Они строили казармы из бревен и выносили бревна на этажи. Прошел дождь, он поскользнулся и все – насмерть. Осталась мама, и у меня сестричка 29-го года, а я 25-го.

Маме кормить нас надо, учить надо, и мы попали в Иркутск. Там она работала на свиноферме, я у нее был помощником, потому что у этих свинушек надо убирать все. Утром часов в пять она встает, заваривает им корм, а потом меня будит. Вот моя задача была в этих загородках наводить порядок. Вывезти тачку я не мог, моя задача была наложить ее. А мама потом брала, вывозила ее, сбрасывала. Но там нашелся отчим, и мы переехали на Урал, в Свердловскую область, Новолялинский район, поселок Лобве. Вот там мы и жили. Потом в 39-м году отчима взяли на

фото з архіву О. Опанасюка

Финську війну, і він там погіб. І ми залишилися троє. Мама майже неграмотна була. Під кінець життя своєю вона читала багато.

КЛАРА ПОЛЯК:

Народилася я в Житомирі в 1924 році. Ми, уся 31-а школа (де зараз 7-а школа), дуже дружили з воїнами на Богунії – там військові частини стояли. На наших очах через 31-у школу проходили на конях Будьонний, Ворошилов. Ми приймали папанінця Кренкеля – там, де зараз стоїть пам'ятник Леніну, то такий пам'ятник стояв посередині, це був не пам'ятник Леніну, а пам'ятник Карлу Лібкнехту і Розі Люксембург, їх убили в 1918-1919 роках. Вот, а пам'ятник Леніну посунули уже туди далі. Ну, і ми зустрічали папанінця Кренкеля – в общем, все у нас було зв'язано з військовою частиною. Ми вивчали санітарну справу в школі – бути

медсестрами, робити перев'язки, їздили у військову частину на Богунії, вчилися стріляти і тому подібне.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Родився я в 1927 році в Росії, в Пензенській області. Отець – робітник Тульського металургійного заводу, мати – домохозяйка. Коли батька призвали в армію, я ніякого голода не можу згадати, може, він був, а може, і не було, але від батька нічого не чував. В 36-му році ми жили в місті Тула, де батько працював на металургійному комбінаті, а потім переїхали в село в Пензенську область. Там завжди працювали в колхозі, допомагали пахати, сіяти.

Я навчався в школі в металургійному комбінаті, і мені здавалося, що ця школа якась величезна і в вигляді літака. Я приїхав тільки з села, і

мені все здавалося дивним: електричний дзвінок, в шкіряній взутті не ходили. Ми приходили в шафу, переодевалися, там висіла шкільна форма: ботинки, костюмчик, галстук – а після занять ми приходили в шафу і знову переодевалися. Ми форму додому не брали, це була звичайна шкільна форма, тому що комбінат мав на своєму балансі школу, і форма була у всіх однакова. Батьки не купували, металургійний комбінат купував нам цю форму. Вона залишалася за нами, ми росли і віддавали в іншу школу. Вот це мені згадалося.

Влітку і влітку без певного заняття, без тренера. А в школі займалися фізкультурою. Я пам'ятаю цю «шведську» драбину, скакалки, потім були великі і маленькі турніки. Перед війною, я пам'ятаю, в клубі проходили збори запасників, а ми, дівчатка, завжди прагнули туди потрапити. Що мені згадалося за той період: вчитель дав завдання одному своєму вихованцю пробігти в військомат, а це було майже вісім кілометрів, з протидією. Для нас тоді це було дивно, ми були маленькими, мені тоді було 9-10 років. Це мені так згадалося, що так виконували завдання вихованців.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Я народилася в 1920 році. Ми жили в Крошні. Тоді були ще Українська Крошня, Чеська Крошня, Польська Крошня. Школу я за церковною почала десяти класів. Батько мій шофером був, якийсь тут автотранс був біля банку. Мама була домохозяйка, у нас був хороший дім такий. В мене було двоє братів, один і зараз живий, а один помер. В общем, батько каже мені: «Я домовився з директором педагогічного інституту – ти йди туди навчатися, будеш вчителькою». В моєму характері вчительського нічого немає, я б не витримала, в общем, таке було, що жахливий суд був. Я не пішла туди. Не пішла туди, подала документи в медучилище на фельдшера. Ми з 1938-го по 1939-й позанималися, війна з Польщею, взяли поранених

фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

оттуда в Бердичев. Нас переводять в Бердичев – надо ж обслуживать ранених. Учимся, уколи робим, перев'язки робим, все робим. А в 1941 году – война.

ДМИТРО ТАРАСЮК:

Я народився в 31-му році в селі Волосів Андрушівського району Житомирської області в багатодітній сім'ї. Мій батько працював у колгоспі старшим конюхом, а мати – дояркою. У шість років я вже пас біля 50 лоша́т і заробляв один трудодень, а це 20 копійок. Сім'я була велика, і всі працювали. У Фінську війну батька мобілізували, і мати залишилася з дітьми сама. Було важко. Дуже багато людей з нашого села загинули на тій війні. Батько повернувся додому обморожений, після цинги у нього залишилося лише кілька зубів – там солдат годували мороженою їжею. Він розповів, що був аж під Петрозаводськом, бої на лінії Маннергейма точилися запеклі, і фінни багато наших покляли з кулеметів. Батько знову пішов працювати в колгосп, і жити стало трохи легше. Літо я пропас лоша́та, восени в школу не пішов – не було що взути, ходив босоніж. Це був 40-й рік.

АНАТОЛІЙ БОВНЮК:

Помню, до війни ще на Михайловській німе кіно дивився. Кіно про цих з піками, з конями – про

рицарів. По Бердичевській ходив трамвай. Трамвай ходив з площаді до Музикалки. Колись трамвай не розворачувались – він переносив тільки управління, переходив, і всьо. Даже не було закритих цих бокових дверей. Я помню, як зараз, кондукторшу – в неї такий костюм був железнодорожний, тут висів для білетів рулончик такий. Я даже помню, які білети були – отакої ширини міліметров 15 і прокольні такії. Платили 15 копеек остановка – по остановках платили. До Музикалки було шість остановок, це було 90 копеек. От входиш і кажеш, вона одного відриває на одну остановку, надо до Музикалки – це шість білетов. Ну, тоді свободно було в трамваях. По Київской, не знаю, чи ходив – я там не їздив, а тут їздив.

ВАЛЕНТИН ОСАДЧУК:

Мої батьки жили на Корбутівці – тоді це було передмістя Житомира. Батько, значить, батькова мати, деда не було, дед помер раньше, мати і тітка. Ну, в них була там хатина, зараз там технікум, не помню, як називається.

Мати моя приїхала в 1934 році сюди з Росії, і тут вона працювала на залізниці. Дядько, материн брат, працював на залізниці, строїли залізницю Житомир-Новоград. Вот вони по цій залізниці працювали, мати в буфеті, а батько був поваром. Там зійшлися друг з другом і одружилися. Таким образом на-

родився я – в 1936-му. Батько мій помер в 1937 році від воспаленія льюгких.

Вчився в школі, ну, в школу зразу пішов, тоді садків не було, були вдома садки. Мати працювала, потім вийшла заміж за другого, отчим був в мене, в 1944 році загинув на фронті, мати осталася одна. Бабушка жила з нами, і нас троє було дітей. Ми жили на Соколові, Соколова гора, ну, по Максютова там. Мати працювала на залізниці, на переїзді діжурила, і там жили ми. Я пішов учитись в Соколовогірську школу.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Жилось трудно, потому что эта работа, и матери надо обучить, одеть, в школу послать. Как наступает весна, так мы с мальчишками в лес за черемшой – первое, что появляется. Вот мы утром уходим, нарвали, принес мешок домой, повязал ее в такие пучочки – и в воду. На следующее утро – в вещмешок. Ну, какой у нас был вещмешок? Такой мешок, и в углы картошка привязывается, и вот тебе вещмешок. И мы на утро едем в Иркутск на рынок для того, чтобы продавать эти пучочки. Помню, как сейчас, 50 копеек стоил такой пучочек.

От того места, где мы жили, до центра было километров восемь. Транспорт тогда где-нигде автобус, но туда не влезешь, так что мы делали? Мы как раз жили на повороте, и там, где они разворачиваются, разбито все, машина притормаживает, а мы сзади через кузов туда. И мы уже знали, где маршрут: если идет по маршруту, то едем, а если сворачивает куда, то, значит, спрыгиваем. И таким образом заработок был дополнительный для мамы.

Ну, а дальше начинались уже разные ягоды, шишки, орехи. Вот этим делом занимались. Что было страшно – мы ходили даже с ночевкой. Для этого залазим на стог сена, разрываем там его, потом на себя набрасываешь, и можно спать. Чего мы боялись очень – волков. Нам, пацанам, было по девять, кому десять лет. Ну, вот так я был помощником у мамы,

дополнительный заработок.

На ночь мы уходили рыбу ловить – там сомов много. Ловили на крючки. Сильно дорогих не было, даже крючка достать негде было. Брали иголку, ее немножко грели, гнули, и это у нас был крючок. Попадалось так попадалось, не попадалось, то и нет. А так, чтоб каких-то снастей – не было. Помню, поймал самого большого сома, килограмм, наверное, шесть. А когда мы жили в Забайкалье, то пацаны ходили ловить сомов на Аргун. Там река есть Аргун. Там сомы такие солидные попадались. Помню, один раз мама жиру на-topила целый литр с одного сома. Это много. Этих сомов взял – один, два, три – привязал на веревочку и идешь домой. Он тянется, и росой смывается все скользкое. А там дома немножко почистили, и все. Вот таким образом жили.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Рішили ми з Кольой, моїм братом: підем і ми батька шукать. Рано встали, так розвиднялося, і пішли пішком на Житомир. Тільки не по дорозі, а через ліс, через поле. Мімо кладбища там ішли, і я бачила, як там один дядько сидів, страшний, зарослий, даже страшно на нього дивиться. Костьор розпалив, і лежить покойник. Він отриває від ноги от так кусок і палки тако поставив, жарить це м'ясо і їсть. А брат де-то там задержався, а я стала, глаза вирачила, дивлюсь на нього. А брат прибігає, мене за шиворот, кинув. Я говорю: «Дура-а-а!» – і давай плакати. А він: «Шо дурак, бачиш, шо він робить?» І ми з ним пішли дальше. По дорозі ми їли, шо вилізало з землі. А це вже була весна. Де вилізли липові почки, їли. Де щавель вилізав, їли. Всяку всячину їли. Вже вечером, коли сонце заходило, ми вже на Крошно прийшли. Цілий день ішли. І найшли тут батька.

Прийшли, а тут чехи були, німці, завод тут був німецький на Крошні. Батька цього позвали, він вийшов. В мене серце отак колотиться, я сижучу. А він виходить оттуда, дивиться так на нас, каже: «Найшли?» Брат каже: «Найшли. Чого додому не прийшов?» Я не помню,

де це він нас повів, ми переночували, а утром встали і пішли в город. Вони рішили од мене ізбавиться. Кудись мене треба діть. Ми в городі ходим, толпа, какой-то базар. Потом я осталась сама – нікого нема.

фото з архіву Д. Тализіна

В мене такий узелочок, в тряпочку зв'язаний, сандалі (ми всьо время босіком ходили), кусочок якогось сухаря батько мне положив в ету хусточку. Ходила-ходила, так дивлюсь на людей і батька побачила. Бігом туди біжу-біжу, прибіжу туди – ніде ні батька, нікого немає.

Так я ходила-ходила, до вечора ходила по городу, нікого не найшла. Плакала. Десь якась жінка взялася: «Чо ти плачеш?» А я її питаю: «Як в Дениші попасти? На яку дорогу треба вийти? Куди треба йти?» А вона: «Дай мені узелочок, тобі, на pewno, тяжко». Забрала цей узелочок і скрилася – ні сандалів нема, ні сухаря нема.

А тут така була дорога, тут же ж машини не їздили – які тоді машини їздили? Подводи їздили, така дорога була. Я вийшла і спритувала в людей, на яку дорогу йти, шоб попасти в Дениші. І йшла в Дениші цілу ніч. Темно, зацепилась за пеньок босіком, сяду, посижучу, десть так шось шарудить, я боюсь, сижучу-сижучу-сижучу, потом встану і знов іду. Цілу ніч ішла. Утром стало розвидняться – я при-

йшла в Дениші до папиного брата, до дядька.

Прийшла до дядька, він мене на піч послав. А в нього було двоє дітей, близняшки маленькі. І я там заснула. Чую, хтось прийшов до дядька, і шось вони тихенько говорять. А я дуже хочу послухати. І папин голос – батько прийшов. А вони там, в Житомирі, мене покинули, думали, мене в детдом заберуть – там хоч годували. А я й тут увернула, прийшла до дядька. Чую, батькові каже: «Вона тут, на печі». Далі батько мене завів до німців, до поляків – там німці у нас по сусідству жили в Денишах. Мені тоді вісім років було.

ГАЛИНА ЧЕПОРНЮК:

Коли начались роки колективізації, коли дали великі налоги і моїх дядьків порахували як середняків, вони завезли раз налоги, завезли другий налог... Мама казала, як прийшов він і каже до матері, моєї бабусі, дядько Прокіп: «Мамо, буду поступати в колгосп, бо нас вислють на виселки, то в нас нічого вже не залишиться». То він розібрав клуню, худобу здав і поступив в колгосп. А так як він був грамотний, закінчив начальну школу, він працював завгоспом. Коморою завідував. Не вислали, і таким чином вони вижили, шо дядько Прокіп вчасно їх всіх оформив у колгосп. Бо інакше було б, як з іншими. Скільки у нас середняків вислали! Розбіглися сім'ї, а потім поверталися і тут повмирали. Тому шо він, Прокіп, був дійсно людина розумна – на той час, я би сказала, мабуть, сама розумна в селі була.

Ну, це, мабуть, і зіграло свою роль, шо в 1938 році був написаний на нього наклеп, і його репресували як ворога народу. Народилась у нього в 1938 році найменша дочка Тамара, а його забрали, і він більше не повернувся. В 1957 році його реабілітували. А до цього ще прислали, шо він загинув на війні. Значить, попросився на війну, коли йшла Велика Вітчизняна війна, десть там і загинув. В штрафбат, видно, відправили, і все... А в 1957 році дочкам, і жінка його ще була жива, то прийшла реабілітація, шо він невинен. Показували ті листи, які ано-

німно були написані на нього – там перекурили факти. Там була яка-то бійка чи на весіллі, чи на чомусь там урочистому... Він розбороняв, а написали, що він її затіяв. Тобто, написали так, як писалося в ті часи. Безневинна людина, яка була на той час сама грамотна в селі...

Мама говорила, що це була людина, яка турбувалась про всіх. В нього було чотири доньки, ну, звичайно, їм, цим дочкам, було перекрито все, бо діти ворога народу. Вони працювали в колгоспі. Ліда була дуже грамотна, але не мала можливості поступати. Вона в Хмельницькій області заміж виїшла. Таїса так в колгоспі і пропрацювала до виходу на пенсію. Лише Тамара вже пізніше (вона була наймолодша) єдина, що закінчила медучилище. І там вже жила в Миколаївській області.

Ну, а в моїй сім'ї, в родині по татовій лінії, що характерно, вони також намучилися. Ну, мала два брати: один народження 1936 рік, другий 1938 рік. І я вже 1948 року, я вже післявоєнна.

ДМИТРО ТАРАСЮК:

В 41-му я взяв коні. Дорослих чоловіків в селі було мало, а молоді багато. І кожному дали – хто биками їздив, хто кіньми. В селі яка робота? Я і брат старший, 22-го року народження, орали, сіяли, волочили і готувалися до жнив. Перед жнивками – сінокіс. У колгосп привезли нову сіножатку, я сів на сіножатку і за день по чотири гектари

накошував сіна. Потім почалися жнива. Було у нас чотири трактори в колгоспі. Привезли дві жнивarki. Як жнуть жито, пшеницю, овес, то все це падає на лафет з бадиллям, а я сиджу позаду на залізному сідлі і відкидаю вилами. Я скидаю, скидаю, а баби в'яжуть. А через місяць на жниварках зробили крила, і вже вони відкидали. І ми з братом по п'ять гектарів косили. Жито, пшеницю, гречку, просо, овес, ячмінь, горох.

Зробив мені дядько воза. Засівали з братом теж майже чотири гектари. Сівалка була невеличка, попереду колесо, ручка, щоб рівненько сіяти. Самі й засипаємо те зерно, самі й привозимо на тій підводі. І одного разу засіяли сім гектарів до 10-ї вечора. Сонце заходить, і тільки тоді їдеш додому. Важко було. Цілий день ходиш босоніж по ріллі, поріжеш пальці, кров тече. То це брав вдома мішковину, на полі замотував ноги, мотузкою обв'язував, тому що взутися не було у що. Батько поїхав на базар, купив мені німецькі чоботи, то я як похожу в них, підіб'юсь, на другий день не можу ходити.

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Що слід сказати за передвоєнні роки? Велика увага приділялась вихованню молоді. Трапилось так, що мені довелося вчитися не в селі Голуб'ятині, а в Києві. Шостий клас я закінчив в селі, а решту продовжував в Києві. І спостерігав уже життя Києва.

Я переїхав до родичів, там двоюрідний брат матері вчився, в них була квартира, правда, вони також наймали, не власна, тісенька. Але мені там не вийшло довго пожити. Через деякий час я змушений був перейти на іншу, а земляки з села були, і я в них був на квартирі і вчився у школі, спочатку у 8-й, вона називалась Залізнична, потім в 6-й, теж Залізнична. Чому Залізнична, бо була при депо кийвському. Потім я вчився в 115-й, яку й закінчив. Так от, і в селі, ще поки я вчився, працювали різні гуртки: художньої самодіяльності, драматичний, співочий, танцювальний і гуртки по вивченню основ медицини. Кожен учень повинен був мати знання на значок «Будь готов до санітарної оборони!», «Будь готов до протиповітряної оборони!», «Будь готов до праці і оборони!», ну і таке інше. А коли я уже вчився в Києві, то там вищий ступінь. Кожен повинен був здати на значок «ГПО» (Готов до праці і оборони), «ГСО» (Готов до санітарної оборони), «ППО» (Готов до протиповітряної оборони) і «Ворошиловський стрілок» (уміти стріляти). Всі чотири значки я мав, як і багато інших учнів.

Так от, яка робота, наприклад, велася в Києві: дитячі сеанси в кіно. Перед кожним сеансом вихователь і діти розучують нові пісні. А тоді багато ліричних пісень було, наприклад:

«Дайте в руки мне гармонь,
Золотые планки.
Парень девушку домой
Провожал с гулянки».

Ще такі: «И кто его знает, чего он моргает», «Катюша» і багато інших. То це перед кожним фільмом треба на час прийти, розучують, співають діти ці пісні, а потім воно йде в народ.

Влаштувалися воєнізовані походи у ліс, на поляни, до річки – значить, вчили військової справи. Тут все було поставлено, люди молоді не були залишені самі по собі. Не було такого, що не знають, куди піти. Гуртки різні працювали. В ті роки я був учасником різних зборів, на площу викликають масу дітей, і збори там по якомусь питанню. Зустріч делегатів у 1939 році із Західної України – теж, хто міг, то на

фото з колекції С. Собчука

фото з архіву Д. Тализіна

вокзал приходив і зустрічали. Агітація за кандидата в депутати теж так: скликає двірник, в Києві були майдани, зараз їх позабудовували, а тоді були різні такі майдани, можна було збиратись в різних куточках Києва, та й Київ тоді можна було обійти пішки, це зараз щось страшне – мегаполіс. Влаштували зустрічі. Я тоді вперше зустрічався з Максимом Рильським, Андрієм Малишком, Володимиром Сосюрою і деякими іншими. Там вступив у комсомол, отак проходило життя.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Школьные годы у меня... Я до четвертого класса пять или шесть школ сменил, потому что мы постоянно переезжали. Куда отца, туда и семья. Поэтому практически основательно учиться не получалось. Что только помню: в школе одной была у нас учительница симпатичная, молодая, с косами, и она готовила нас в спектакле показать. А тогда, когда родители приходили, то символически по 20-30 копеек давали. Никаких билетов, конечно, а просто. И я в одной постановке про Чапаева играл Петьку. И сыграл хорошо, хвалили меня. И я зазнался. Но учительница – умная дивчина и меня отстранила. А для меня это был удар по самолюбию – как это такого артиста и убрать? Такое как бы было. А так долго не получалось учиться.

Когда переехали на Урал, я за-

кончил семь классов. Тогда было обязательно семь классов. Десять классов – кто мог, а семь классов – обязательно. Даже родители учились. Ходили, собирали их, потому что неграмотные были. После этого отчим уехал, убили его на Финской войне. Мне в школу прийти на какое-то мероприятие было стыдно, потому что у меня были одни штаны. Они были и рабочие, и парадные, выходные. Неудобно было. Встал вопрос: а дальше-то куда? Тогда было ФЗО – фабрично-заводское обучение. Как ПТУ сейчас. И решили на совете: надо идти, потому что там кормят, обучают и учат.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Родился я в Горьковской области, Павловский район, деревня Долотково. Мои родители занимались работой в колхозе. Сейчас их уже в живых нет. Семья у нас была большая: семь человек. Было у меня три брата и две сестры. Три брата погибли на фронте, я был четвертым, родился в 26-м, остался жив. Сестер тоже уже нету. Из семьи остался я один. Служил в армии 32 года.

Раннее детство – это были довоенные, 30-е годы. Мы, конечно, не знали, что в стране что-то где-то происходит – в селе в то время не было радио, телевизоров не было. На всю деревню у нас был патефон у одного товарища, на

свадьбу девчата брали у него напрокат.

В школе порядок был. Нина Ивановна, учительница, которая вела нас до четвертого класса, нам казалась очень строгой, хотя она была очень доброй и очень внимательной и учила нас хорошо. У нас к ней очень хорошее было отношение. Потом пятый, шестой, седьмой классы – там учителя тоже были очень хорошие, хорошо подготовленные, нету претензий никаких.

В школе я любил историю, математику любил. У нас был по физике Иван Степанович, такой мужчина, ему где-то уже за 50 было. Нам он был интересный тем, что он приходил, за стол садился и вызывает к доске. Вызывает и не смотрит, как решил он, только ответ спрашивает и ставит в журнал. А мы потом решили, что раз он не смотрит, мы стали одного отличника подсылать. Три раза он тогда выходил, отвечал. Потом закончился урок, и он говорит: «Вы знаете, ребята, конечно, ответы были отличные, но ко мне ходили одни и те же ботинки». Тут, конечно, мы поняли, что он нас разоблачил и оценки эти в журнал не поставит. Он говорит: «Я понял, что вы хитрите, но меня так не проведешь». Вот так и закончилось.

Знаете, в то время у нас в школе было воспитание на героях Гражданской войны. Мы равнялись на героев, на Чапаева. Особенно фильм смотрели по несколько раз. Чапаева любили, Петьку. О врагах народа мы не слышали почти, это в городах было. Врагами народа объявляли уже где-то в 37-38-м годах. Мы слышали, что что-то появилось, какие-то враги народа. Радио не было, телевизора – тоже. Что мы могли знать?

В поселке на заводе, где я уже позже работал, работали мои братья до войны, сестра работала, там заводская газета была, районная газета ходила. Безусловно, информация была. В том числе, в этом рабочем поселке радио было, а в деревне не было. Закончил я семь классов в 40-м году и пошел на завод.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Мій брат пішов в Руденку, де Висока Піч, там був лісопильний завод, пиляли ліс. Він туди пішов жити. Він там ночью топив плити, щоб не замерзали, гріться приходили робочі. І він уже там робив, йому там уже давали їсти. Він там виживав. А сестра – тут, прийшла на Крошню до батька. Потім вона вже тут осталась в технікумі, на городі робила. Вона дуже недовго була тут в технікумі, вона ж 19-го года, їй було 14 років, що вона могла там робить? То поїхала оп'ять туди, в Дениші, до тьотки. Тьотка, мамина сестра, забрала. Вона у тьотки жила. Тьотка вскорості умерла, вона осталась там одна в хаті. А у тьотки було два сина. Один робив у міліції, а один – десь у Києві. То вони їй сказали, щоб вона вибиралася, бо вони будуть хату продавати. Так вона вибралась і вийшла замуж за каліку.

Її посватав, був там такий – Афанасій. Він став калікою через оту банду, Маруська така була. Маруська тут ганяла з солдатами. Черняхівський район, Житомир, Дениші – вона тут ганяла. А він сидів на дорозі і грав – маленький. А вона їхала на конях. Вона за кимсь гналася чи за нею хтось гнався, в общем, вона свірепствувала. І ця Маруська по ньому проїхала і

свернула йому шию. Він так був нормальний, тільки голова була крива – колісо по шиї от так проїхало. І моя сестра пішла до них жити – їй не було куди діваться. Він був сином Уліти, а ця бабушка Уліта, у кого цей син був каліка Афанасій, вона всігда кляла ету Маруську. Афанасій – він був такий хороший дядько і роботяга, в колгоспі уже робив.

До революції у Денишах замок був Терещенків. Там робили мої родичі, дядько робив, мамин брат. Там дуже сад був великий, там подземне хода до річки, до замка. Люди в Терещенків денишівські робили. А сам Терещенко пучті что там не жив і Терещениха. Вона була всьо время за границей. А наймити всі там робили. І жєнщїн много там у ніх робило, землі багато було, і сахар вони там переробляли – там у них були заводи в лісі. В замку вони тільки жили. Там було дуже красиво. Всякіє там у них билі цвєти із-за границі: рози. Там било так красиво когда-то. Я его не помню, це дядько розказував. А дядько тоже довго прожив, довго, наверно, коло ста років прожив.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Перед войною наша семья жила в Житомире – в частном доме, в одном из переулков рядом

с Бердичевским мостом. Район, где мы жили, больше напоминал коммуны, в которой все знали друг друга, дружили семьями и всегда помогали в тяжелые минуты. В нашей семье было трое детей, которых воспитывала мама, а отец работал плотником в помещении НКВД, расположенном на Пушкинской улице. Перед войной, весной 1941 года, отца призвали на переподготовку в Красную Армию, в полевые лагеря на Богунни, откуда он и пошел на фронт. В 41-м мне исполнилось десять лет.

ТЕТЯНА ДАВИДОВА:

Я родилась в 1941 году. Мой прадед, Илья Малевич, служил протодияконом в Пискаха, он строил этот собор, которому уже 75 лет. Ко мне даже приходили (где-то на Смолянке есть, где печатают эти книжки религиозные), приходили, даже интересовались им. У него была колоссальнейшая библиотека, и он учил детей, а жил сам в Луке – это рядом, пару километров. Когда пришли богунцы, эта Красная Армия, и ложили костры из книг из его библиотеки, он падал в обморок и так и умер. Он, можно сказать, просвещал людей. Моя бабушка говорила, что была церковно-приходская школа, и оттуда выходили хорошие, знаменитые люди. Настолько, что они знали лучше, чем десятиклассники теперешние. Когда родился мой прадед, я не скажу, а умер где-то после 1918 года. Дело в том, что я рано вышла замуж и уехала отсюда, я жила только рассказами бабушки своей. Бабушка моя была из этой семьи, их было четыре сестры и брат. Брат погиб ещё в Гражданскую войну.

Моя бабушка, по мужу Соболевская Зинаида Ильинишна, закончила гимназию, которая находилась в Доме офицеров у нас. Она начала преподавать в школе. Её муж в 1937 году повесился, потому что боялся, что за ним придут. А её со школы попёрли из-за того, что она – дочь протодиякона. А когда убили Кирова, считали, что его убил какой-то священник, и поэтому её выперли из школы. Но она учила детей просто так, вот

фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

Фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

приходили к ним дети.

А её братья двоюродные – Кудрицкие, но по ком они идут, я не скажу. Был Евгений Михайлович Кудрицкий, который преподавал в пединституте; второй был Дмитрий Михайлович, он преподавал в Ленинградском метеоинституте. И третий Кудрицкий преподавал в Академии Жуковского, но он к нам почти не приезжал, ему было запрещено. Там преподавал, авиация, может, там секретно было. Дочь Дмитрия – тоже учительница, как-то они все пошли по этой стезе. С Дмитрием приезжал Смирнов Николай Николаевич, он преподавал тоже в Ленинграде. Вот такие у нас общения были. Я сама – связист, станцию нашу ставила 24-ю. Но тоже тянулась к преподавательской деятельности.

Кудрицкие эти все очень многое делали для Житомира. Мама моя, Соболевская Екатерина Фелюфеевна, преподавала в сельхозинституте. Она преподавала на кафедре ботаники, но она вообще

была энтомологом. А работала она сначала во время войны, ну куда ж тут – я родилась. Пешком шли в Киев, потому что боялись – папа был коммунист – боялись, чтобы соседи не выдали. Потому что одна радовалась, когда немцы пришли. Мама была энтомологом на хмелеводческой станции, по борьбе с вредителями. А потом, когда перестала туда ездить, стала работать на кафедре ботаники. Профессор Финн у них был на кафедре ботаники.

Но я о чём хочу сказать? Кудрицкие жили, свой имели дом – там, где теперь музей Королёва, вот за ним сразу же. Про прадеда моего можно всё восстановить, там же в церкви записи должны сохраниться. Там были такие люди, что они точно сохранили всё.

И вот эти Кудрицкие, моя бабушка... Бабушки сестра родная вместе с мужем и с сыном после войны были высланы в Казахстан за то, что старший сын (его направили домой на три дня на побывку – премиальные тогда такие были)

не приехал домой и не вернулся в часть. Скорее всего, где-то попал под бомбёжку. И их выслали поэтому. Так вот, дядя Андрей вот этот Гогенко (муж бабушки), он начал сажать сады в Казахстане, а его сын преподавал в институте стали в Москве. Вот так как-то всё повязано, и неординарные личности просто. Кстати, мой прадед, вот этот Илья, был дворянином по мужской линии.

А что с Королёвым пересеклась моя бабушка, то да, вернее, не с ним, а с его матерью. Возможно, это гонористо очень звучит, но элита житомирская как раз и была вот из этих людей – из Королёва, из моей бабушки, из Кудрицких. Да, и ещё одно, что мне бабушка говорила: Житомир был очень эстетически развит. Почему? Моя бабушка мне объясняла: путь из Петербурга в Париж лежал через Житомир. И здесь часто останавливались люди умные, грамотные и потом даже приезжали сюда на побывку. Они вносили сюда культуру.

Когда мы собирались все вместе, то мы, малэча, сидели ниже травы, открыв уши, потому что было очень интересно слушать эти разговоры. Разговоры в основном шли о литературе. Моя бабушка обожала Толстого, больше о литературе споры такие шли. У Кудрицкого Дмитрия я жила в Ленинграде, но он преподавал, ему некогда было.

Мы жили в частной квартире в Старогончарном переулке, вот где техникум на Чапаева, а за ним туда переулок глубоко. Когда они приезжали, то остановиться у нас не могли, потому что мы жили в частном доме, а останавливались они в тёті Тани Шимон, она имела частный дом на Крошне, но этого дома нет, его снесли. Ну, это был не частный дом, а половинка или четвертинка, они туда приезжали. Со Смирновым приезжали. Смирнов был женат на двоюродной сестре моей бабушки.

Мама больше об этом знала, но ей не было когда мне это рассказать, потому что на станцию хмелеводства она выезжала в шесть часов утра, а назад в полночь она возвращалась. Я её даже и не видела. Меня воспитала бабушка. Моя бабушка меня учила читать с пяти лет. В Старогончарном проулке она собирала бабушек, которые не умели читать, и читала им Толстого – тяга такая у неё была к просвещению. А с Кудрицкими я тоже рано потеряла общение, потому что я уехала. Я точно знаю, что Кудрицкие с Королёвыми знали. Между прочим, один доктор лечил и мою бабушку, и Кудрицких, и Королёвых. Забыла его фамилию, но знаменитый был врач.

СОФІЯ БРУНАК:

Ми до війни мешкали в Житомирі на вулиці Великій Бердичівській, 7, на першому поверсі. Цей довгий двоповерховий будинок не зберігся. У ньому були розташовані овочевий магазин, приймальний пункт склотарі і майстерня з індпошиву, біля якої у дворі стояв великий ящик, наповнений різнокольоровими клаптиками тканин, і якими ми, діти, гралися. А через провулок Семінарійський була

фото з колекції С. Собчука

розташована військова частина зв'язку.

У нашому будинку жили євреї, поляки, українці, росіяни, проте ніхто нікого не запитував, якої він національності. Всі дружили, допомагали один одному, раділи чужому щастю і співчували чужому горю. Дай Боже, щоб і сьогодні всі так дружно і добре жили. У нас була велика і дружна сім'я. Моя мама Олена Миколаївна працювала акушеркою в першій міській лікарні, а батько Мар'ян Брунак, за національністю поляк, був директором сільської школи. У 1935-му вони розлучилися, а через два роки батька заарештували і розстріляли. Мама вийшла заміж за Георгія Семеновича Жукова, в якого був син Валентин від першого шлюбу. Влітку 1941-го мені виповнилося дев'ять років, я перейшла в другий клас, а моя старша сестра Елеонора – в п'ятий. Вона була товариська дівчинка і нянька для сусідської малечі. Коли хтось із дітей не хотів їсти або спати, кликали Елеонору. Вона і віршиком розкаже, і пісеньку заспіває. А ще з нами жили дві бабусі.

ВАЛЕНТИН ДУБОВИК:

Я – коренний житомир'янин. Мать, Дубовик Анна Федоровна, работала машинисткой, позже в строительстве почтама принимала участие. Отец до пяти лет был с нами, потом ушел в силу определенных обстоятельств. Он был бухгалтер по специальности. Я родился в Житомире, но зареги-

стрирован в селе Писки у бабушки. В 33-м году я в садике был на Пушкинской. А мама работала в трамвайном депо, которое находилось в районе современного облисполкома. Двоюродная бабушка Мария на Львовской улице жила.

Я учился в 20-й школе в 1940-1941 годах. Мне было 14-15 лет. Политические события, можно сказать, происходили на моих глазах. Мой друг Анатолий был сыном энкавдиста. Второй друг – сын начальника милиции, которого забрали, арестовали, а потом выпустили, так как не было улик. Это был 1937-1938 год. Кузьменков – начальник Барановского НКВД. А его жена с моей мамой были хорошими друзьями. Его жена все суды обходила. Мама с ней в одной квартире жила. Мама тогда работала в облторге машинисткой. Это было до войны. Мама определила меня в детскую техническую станцию (в авиамодельный кружок), которая находилась на Киевской, где стадион «Спартак». Здание такое было, сейчас уже нет. Я делал неплохие успехи. Получил премию и должен был ехать в Крым по путевке, и... война. Я не поехал, конечно.

До начала войны население было настроено на войну. Все готовились. Даже фильм транслировался – «Если завтра война». Все население под впечатлением этого фильма было. Изучали в школе противохимическую защиту, как противогазы одевать. Настраивали все газеты на то, чтобы мы вычисляли шпионов, диверсантов. В 1941-м мы к этому были готовы.

фото з колекції С. Собчука

И они были, эти шпионы. Получалось так, что на поле в Заричанах, за Тетеревом появлялись ракетчики, которые давали сигналы самолетам. А у нас организовывались комсомольские отряды, которые ходили ловить их, но никак не могли их найти. Может, разведчики немецкие летали, а они давали сигналы.

Мы проживали в Заричанах. Мама работала на Гоголевской. Там было здание одноэтажное, старое – дом Лятошинского, вроде, сейчас его снесли. Было много еврейского населения, которое проявляло боязнь и ощущение, что что-то нагрянет страшное. Разговоры разные были. Но я не вникал. Не приходилось на такие темы общения. Я еще мал был. Украинцы, русские, евреи, поляки – обострений никаких между собой не было – все мирно ладили, все мирно жили.

Мне было 15 лет. Я окончил восемь классов. Когда началась война, мы переехали в Заричаны. И я приезжал сюда с ребятами. Наблюдал, как входили немецкие войска в Житомир.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Я бы хотел остановиться на другом. Когда я поступил на завод, мне было 14 лет. Было такое ФЗУ – фабрично-заводское обучение. Прихожу в отдел кадров, ростом я был небольшой, начальник отдела кадров говорит: «Пошли, сынок, я тебя представлю в цеху». А завод у

нас большой был – 2000 работников. Это был завод хирургических инструментов. Привел меня в цех, монтировочный цех был большой такой. И с этой, и с той стороны тиски большие прикручены. Повел он меня к этим тискам и мастера позвал этого цеха: «Вот тебе пополнение». Мастер посмотрел на меня и говорит: «Ну что, сынок, я пошел ящик искать». Ящик мне подставил под ноги и стал до этих тисков доставать. Дал мне напильник, железяку и говорит: «Давай, обтачивай». А там после штамповки, если допустим, щипцы штампуют, там есть утолщения, и вот эти утолщения нужно спиливать.

Вскоре образовалось ремесленное училище на базе этого завода. У меня было семь классов, и это уже считалось образованием. Пришли в нашу группу, эта группа была самая квалифицированная с образованием семь классов – группа токарей. Дальше с образованием четыре, пять классов были – те уже слесаря, ремонтники. Я попал как раз в группу токарей. Хорошо нас учили и теоретически, и практически, к станкам на практику пускали. А в июне месяце война началась.

АНШЕЛЬ ТАРТАКОВСКИЙ:

Я родился в 1934 году в городе Житомире. Мать была простой рабочей. Она очень активная была читательница библиотек всех. Отец, Соломон Моисеевич Тартаковский, был выходец из на-

рода, то есть у него специального образования не было. Он сам одессит, во время голода в 20-е годы перебрался в Житомир, а в Одессе была у него большая родня. Перед войной его призвали в действующую армию, он был связист. И мы попали к нему на свидание. Его вызвали, хотя строго было, и он вышел, мы попрощались. Ну, а дальше... отец погиб в 1942 году под Сталинградом, когда было решающее наступление перед разгромом армии Паулюса. Он погиб вначале неизвестный – был первый адресат, что он пал, как неизвестный, пропавший. Потом написали: «Геройски погиб под Сталинградом 22 ноября 1942 года». Похоронен на Малаховом кургане впоследствии. Малахов курган, где все имена погибших любых солдат, офицеров. Там отчеканена и его фамилия.

МАРИЯ КОРНИЙЧУК:

Один раз я бежала в Дениші, ночью, когда батько прийшов і сказав: «Собирайтесь у Дениші, бо буде війна». Батько десь приходив 18-го ілі 19-го іюня до мене. А ми не повірили, я іще посміялась. А він каже: «Сон я такий бачив. От на небі два мужика б'ються, два огромні б'ються мужика. Я на них дивлюсь, а в ніх руки в крові. Діти, буде війна!» Ми сміялись над ним – вот тобі через несколько дней война!

А я бігла в Дениші, хотіла, бо тому що казали, що як шо, то будем евакуїроваться, шо банк буде вивозить робочих на Київ, у 33-у школу на Київ будуть всі їхати. Я бігла в Дениші ночью, щоб побачиться ше там коє с кем. Так мене зловив на прожектор – я біжу, а він веде, я біжу, а він мені світить. А де він в лісі там? В лісі ж кругом стояли танки і шо ти хоч. І я так бігла, не знаю скільки, то в куцх сховаюсь, то в куцці забіжу, то на дорогу вибіжу. Бо могли і стрілять, якщо ближче була б, просто мене взяв на луч і веде мене. А не пускали – туди не можна було йти. Сюди можна було йти, йди куди хочеш сюди, а оттуда німці йдуть, туди не можна. І шо хоч, то туди не пускали. І я, канешно, отак тайком збігала.

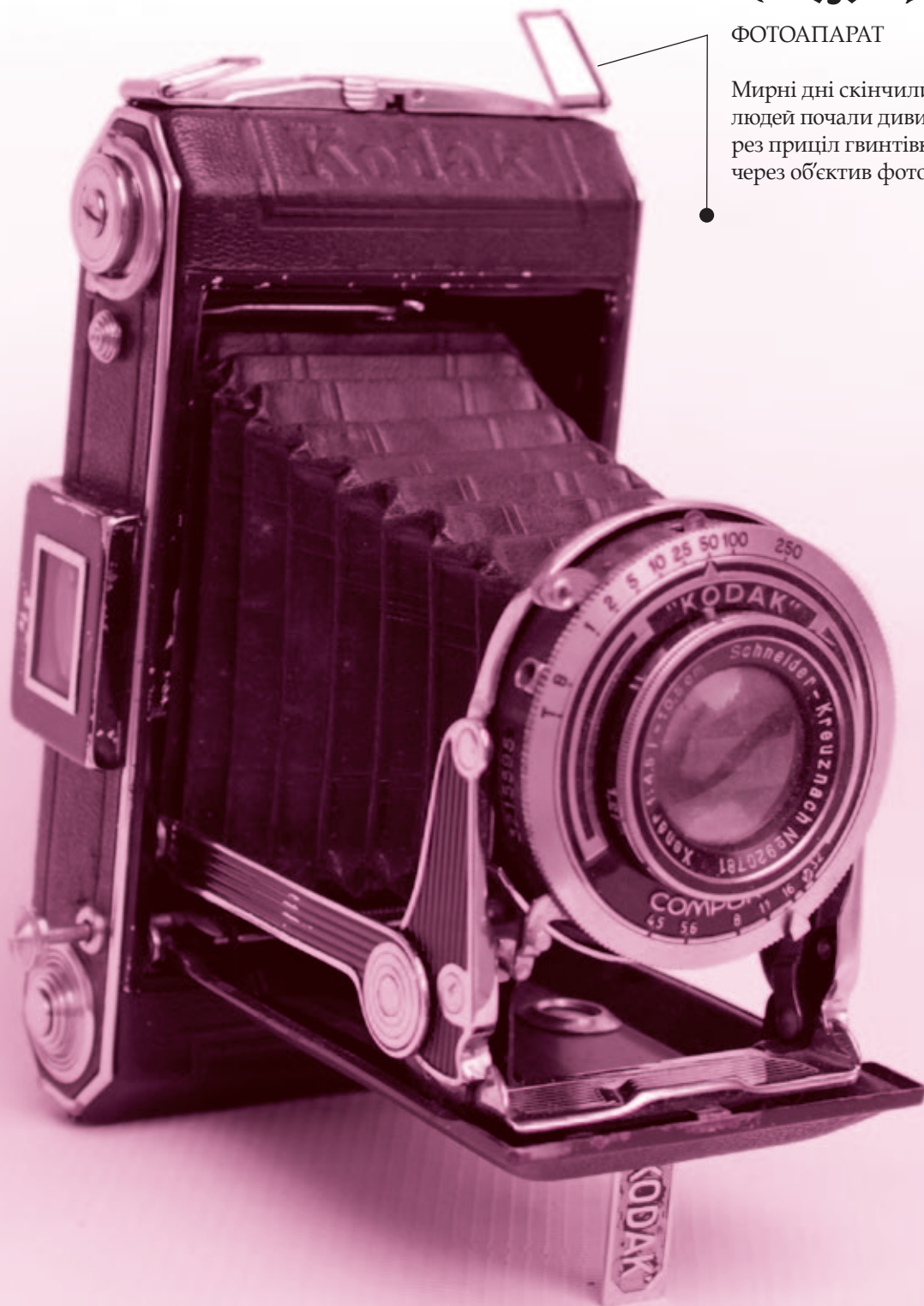

ТАК ПОЧИНАЛАСЬ ВІЙНА

ФОТОАПАРАТ

Мирні дні скінчилися. На людей почали дивитися через приціл гвинтівки, а не через об'єktiv фотоапарату

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Всі знали, що почнеться, але все одно не вірили, що Гітлер дійсно нападе на таку могутню країну. Нам же весь час тлумачили, що Червона Армія миттєво й малою кров'ю розітре на порох будь-якого ворога, та й ще на його території!

В ніч на 22 червня я працював у пекарні. Суботнього вечора заступив у нічну зміну, а з понеділка мав йти у відпустку. Так і не відгуляв її. В пекарні працював зі мною Юзек Талько, мій ровесник і друг, ми були учнями. То він вийшов з відпустки, а я збирався йти. Я готуюся до неділі: заховав під штанами, прив'язавши до ніг, пару зіпсованих паляниць. Дуже небезпечно було щось виносити – за 50 грамів рік тюрми давали.

І забігає десь о пів на шосту ранку (ще з репродуктора не грав о шостій «Інтернаціонал») Ізя Ройзман, ми його Юрою називали, гарний такий єврей був, завідувач нашої пекарні. Ми здивувалися. Він забігає і до нас: «Браття! Війна почалася, війна!» І до мене: «Ну все, твоя відпустка «згоріла». Ми тепер привеземо формочки й будемо замість паляниць пекти для солдатів хліб. Сосніна в армію забирають, а ви, пацани і старики, залишаєтеся в пекарні».

Те, що Житомир бомбили в ніч на 22 червня – брехня. Я – свідок, я не спав тієї ночі, перебував у центрі міста і, звичайно, почув би гудіння літаків і вибухи. Та всі шибки повилітали би з вікон! По-друге, майже половина мешканців Житомира були євреї, і, не дай Бог, якби десь упала бомба, вони миттєво вже знали б. А вони знали все.

ДОРМИДОНД ТАЛИЗІН:

Про війну, там сказати, нічого такого опасного не було. Бомбёжки, конечно, были, но Малёванку не бомбили, так что я этого и не знал. Первым бомбили центр, там, где Театральная. Первая бомба упала – там был магазин, ну, такие вещи продавали, типа универсага, магазин хороший, ну, там первые бомбы туда попали и уничтожили там всё. Это первое, а потом мы видели, что самолёты летают, бомбы кидают.

Когда бомбили, я жил уже на Корбутовке, что интересно, что её не бомбили несмотря на то, что там воинские части, но бомбить там – не бомбили, бомбили город.

Немцы когда приближались к городу, сбрасывали с самолетов листовки, но я их не читал, не видел вблизи, потому что, ну, во-первых, я пацан ещё был. Это раз, а второе, это что мы ещё на Корбутовке были, а бросали в основном на город.

Разведывательные самолёты летали высоко-высоко, так высоко, что наши не могли их сбить. Одни делали разведку, смотрели, где воинское есть, а потом прилетали самолёты уже с бомбами. Наши не могли их с земли сбить, потому что туда, высоко к разведывательным самолётам снаряды не долетали. На Корбутовке зенитные установки стояли рядом с нами. Там мы жили на Корбутовке, там же и воинская часть была. Ну и что? Они паляли, а снаряды-то не долетали. Бесполезно.

На Корбутовке до войны там в основном воинские части были. А вот сейчас ещё дома стоят, где жители живут. Это ж были офицерские дома. В них жили офицерские семьи. А там есть два домика, первый и второй, вот во втором мы жили.

ФЕДІР КОЗЕЛ:

Началась война, я на другой день пішов на фронт. Там так написано в мене в военному білеті. Ше й раньше там были мобіліза-

ції. Це в 1941 році я пішов на Юго-Западный фронт.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Война началась. 41-й год. Я только помню, поехал как-то, зубы заболели, трамваи ходили, но ни окон, ни дверей – ничего не было. А потом утром: «Говорит то-то», а потом «Москва – в опасности! Москва – в опасности!» Тяжело становится, но что поделаешь – «Москва – в опасности!» Такое жуткое, что ли. Выступление Молотова по радио. Мы как раз были в школе, а от школы недалеко клуб, а там динамик на всю площадь. Мы вышли из школы, чем-то занимались и услышали: «Началась война!» Но для нас, для пацанов, что это – «война, война»? Это только взрослые знали, что такое война, а мы – дети. Война? Ну и война.

И началось. Каждый день почти что приезжают вагоны, мы их называли «телячье», и мобилизуют. В каждый телячий вагон 50 человек входит: 25 сверху, 25 внизу, и того полсотни. Минус кто-то дежурный, кто-то дневальный.

Кому еще не было 18 лет, в армию не брали. Позже, когда мы уже стали немножко разбираться в войне: родители рассказывали, стали привозить раненых, стали приходит повестки о погибших – то уже становилось четче, что же такое война. И тем не менее, нас было три друга, и мы – к военкому: «Хотим пойти в армию бить фашистов». Это было не наиграно, а настоящее. Он говорит: «Я не могу вас взять, вам не исполнилось 18 лет, я нарушать закон не могу. Вот немножко позже придите, может, что-то будет». Мы еще приходили несколько раз.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Я очень хорошо запомнил начало Великой Отечественной войны. Это было 22 июня 1941 года, выходной день. Родители были на базаре, и вдруг по радио объявил Вячеслав Молотов, что сегодня утром без объявления войны вражеские самолеты бомбили наши города и села. Все

люди разбежались с этого базара как можно быстрее домой. Потом через некоторый период началась мобилизация. И в первый же месяц войны 13 возрастов были мобилизованы в каждую армию. Проводы, конечно, были, марш, слезы, прощание. Немного позже отца призвали в армию. 1 сентября мы были с сестрой в школе, а мама провожала отца на железнодорожном вокзале, и мы по пути встретились. И я запомнил, что он меня поднял на руки и сказал: «Расти большой и помогай маме». Больше я отца не видел. Он освобождал Житомирскую область, был тяжело ранен, потом находился в госпитале, а когда он в 45-м вернулся, я был уже в армии. А в 49-м году в госпитале для ветеранов войны он скончался от ранений. Я был в Порт-Артуре, за 11 тысяч километров. Отпуск мне предоставили, а транспорта не было. В Китае в тот период гражданская война была, и никакой возможности поехать не было. Он умер в октябре, только в декабре у меня выпала возможность попасть домой, но отца я уже не увидел. Поэтому он мне запомнился, когда мне было 13 с половиной лет.

КЛАРА ПОЛЯК:

22 червня 1941 року в 8.30 я здавала останній екзаме́н за дев'я́тий клас – економічну географію. Дуже хвилювалася. Сидів переді мною такий видатний географ, який об'їхав половину Європи, вот, так йому говорити що-небудь не можна було. Він поставив мені «5» і відправив.

Ну, я ще там трохи допомогла дівчатам підготуватись до екзамену і пішла додому, а коли поснідала, то мати послала мене на пошту. Зараз вийшов, і поштова скринька є будь де, а тоді треба було йти аж до пошти навпроти Свято-Михайлівської церкви. І коли я підходила до Свято-Михайлівської церкви, то там висів рупор, і з цього рупора ми почули голос Левітана, що о 12-й годині буде виступати Молотов. Я уже разом з іншими житомирцями додому не пішла, а зупинилась на східцях пошти і стала чекати. В цей час на небі появилася веселка, став накрапати дощ, навіть такими краплями, інколи таке буває. День був дуже теплий, ну, ми всі стояли і чекали.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Ету войну я очень хорошо помню, когда воскресный день был, солнце, хороший такой день. У мужчин – выходной, и все вышли на траву. В то время зелени много было, деревья, сады были. Вышли в карты играть. Мы, пацаны, около них были, думаем, закончат играть, обязательно пошлют в магазин. И приходит товарищ один и говорит: «Братцы, война! Немцы напали на нашу страну». Мужчины бросили все, карты бросили и говорят: «Ух, проклятые! Снова пришли сюда». Там же сидели еще с Первой мировой войны участники, старые. И нас – в магазин. А под вечер начались уже песни, слезы, ночью уже повестки раздавали. В два часа ночи повестки уже получали. У меня двоюродный брат тогда получил повестку, а родной брат на третий день получил повестку. Начались проводы в армию.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Утро 22 июня запомнилось гулом немецких самолетов – их было так много, что, казалось, летит стая ворон. Наш район немцы обошли и сбросили бомбы на нефтебазу, которая расположена за железнодорожным вокзалом. После взрывов там стояло такое зарево, которое можно было видеть и днем, и ночью в течение недели. Ближе к обеду по радио выступил Молотов, который сообщил о начале войны. Я до сих пор помню, как начали выть и плакать женщины.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Наша родина Козерацьких мешкала біля Соколовського кар'єру, у провулку Тихому (нині – вулиця Огурцова). Батько Людвіг до війни працював колійним майстром на кар'єрі, а мати Яніна вела домашнє господарство. В сім'ї було п'ятеро дітей, я – найменша, в 41-му мені виповнилося дев'ять років. 22 червня батько, повернувшись з базару, приніс страшну звістку: війна! Я не уявляла, що це таке, вийшла на вулицю, бачу, йдуть люди і плачуть.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Я добре пам'ятаю, як почалася війна. 22 червня пройшла раптова злива, і люди казали, що це дощ змиває кров на кордоні... Всі були шоковані, і діти відчували, що сталося щось жахливе. На Житомир впали перші бомби. Одна влучила в єврейську лазню за польським костюлом, друга вибухнула в районі вулиць Щорса, Домбровського і Московської, і в нашій хаті повилітали віконні шибки.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Я помню – це неділя 22 июня, я жила на Крошні. Я помню, йдемо ми з мамою з Крошні на базар, воїнська частина там же, був у мене там один знайомий, і він каже: «Ти знаєш, Молотов виступав: війна! Напали на нас німці». А ви цього не поймете, тому що ви післявоєнніє, ви не знаєте, що таке війна, і ми – ніколи ніхто нічого не знав, ми представлення не мали, що таке війна. Я не представляла, був мир, мир, мир – з першого класу по десятий, ми поняття не мали. Він сказав, а я в одне вухо впустила, а в друге випустила. Як будто мене це не касалося.

Побула я там на базарі, потім ще кудато зайшли, прихожу – стоять два сусіди наших коло нас, а ми думали, що щось сталося дома, бо ми хату закрили і пішли. Вот, а мама питає: «Що таке, хлопці?» А вони кажуть: «Ми не до вас, ми до Валі». А я говорю: «Що таке?» Жена ті дядьки, вони мені треба? А вони кажуть: «Валю, ми тебе ждемо, ось твоя повестка, ми вже отримали свої – нам явиться в воєнкомат на шість годин. А ми подумали, ето, значить, ніч не спати, іти туди. А ми вирішили іти на ніч, вот як ти думаєш?» А я ж, знаєте, боюся теж сама йти, кажу: «Харашо, я йду з вами».

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Війну я зустріла в Житомирі. Я там няньчила двох хлопчиків, робила в госбанке по Гоголя. Там, де няньчила, хазяїна на роботу устроїли, бо хазяїн, в якого я жила, їхні солдати охороняли кругом банки. Банк був на Михайлівській, там, де

фото з архіву О. Денисюка

й зараз, де картини продають. Там вже дуже давно був банк. І ми там недалеко жили. Там у них квартира була. Мені тоді йшов уже 16-й год. Тіки з Михайлівської йдеш, там двор, отам я і жила. І якраз прийшла до мене подружка, і ми дуже хотіли навчитися танцювати, так родителі їхні поїхали, осталась бабця. Бабця там собі у кімнаті спить, а ми з подружкою включили музику і танцюємо. Учимося танцювати. Танцювали с нею так... і тільки полягали спати, а бабця будить, кричить: «Вставайте, вставайте!» – «Бабця, ми тільки лягли». – «Вставайте – війна!» – «Ой, – я говорю до подружки, – вже бабці війна приснилась». А бабця кричить: «Війна!!!»

Потом чуїм: бабах! бабах! І спочатку навіть не гуділи гудки. Бомбіли Житомир, ми вскочили, вискочили на вулицю – темно, темно, і тільки вездє ракети, і бомби кідають. Потім уже прітїхло, вони полетіли. Вже потім бомбіли, уже гуділи, радіо, уже кругом гуділи, і вже піднімались самольоти, а то наші самольоти не піднімались.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Коли почалася війна, ніхто не вірив, що німець дійде аж сюди, але поповзли чутки, що диверсантів закидають, парашутистів. Ще місто не бомбили, по вулицях вдень і вночі ходили комендантські патрулі, озброєні трілінійками. Євреїв у місті дуже багато було, а єврей-

ські хлопчики – вони як нишпорки. В Житомирі громадських туалетів не було, і якийсь дядько-біженець пішов під міст (не пам'ятаю, який) справити нужду. А вони помітили і бігом патрулю повідомили: «Шпигун! Шпигун під мостом сидить! Буде підривати!» І того дядька, він ще не встиг штани підтягнути, вже в комендатуру ведуть. А позаду єврейські хлопчики біжать: «Шпигуна впіймали!»

Там «шпигуна» впіймали, там, там – шпигуноманія була страшна. Але, здається, цього дядька випустили. Ну, а потім, дійсно, ми знали, що десь німецьких диверсантів скидали на парашутах. У Житомирі сформували винищувальний батальйон, пам'ятаю старшого лейтенанта НКВД, який командував комсомольцями-добровольцями, озброєними наганами, гвинтівками. Там, кажуть, скинули парашутистів, вони – по машинах і поїхали. Але упійманих полонених диверсантів я не бачив.

Ми не вірили, що війна докотиться до нашого порогу, не вірили до того часу, аж поки не побачили, як відступають наші війська, особливо вночі. Ми в пекарні працюємо, я вискакую на площу з хлібом, тільки що спеченим, даю червоноармійцям пару буханців – вони його ламають й відразу жадібно на ходу їдять. Питаю їх: «Браття! Скажіть, що відбувається?» Всі мовчали, ніхто нам нічого не розповідав.

І тільки десь 26 чи 28 червня я зустрів знайомого лейтенанта-танкіста, він у нас на Мальованці знімав квартиру. «Гришо! – питаю у нього, – Григорію Івановичу, хоча б ви скажіть, що відбувається? Це правда, що німці наших б'ють?» – «Через пару днів усе узнаєш». – «А ви куди?» – «Я на Київ біжу». – «А де ж ваші танки?» – «Танки згоріли – один шолом на згадку в мене залишився на голові. І я ще залишився живий. Все!»

АНШЕЛЬ ТАРТАКОВСЬКИЙ:

Как мы эвакуировались? Да, я помню. Под бомбёжкой. Жили мы тогда – угол Московской и Ленина, сейчас Киевская. То есть, напротив универмага был такой жилой домик, это часть квартиры нашей была. Бабушка приходила в гости. Брат родился перед самой войной, 28 апреля 41-го года.

Разбомбили наш дом, и мы драпали под бомбёжкой. На второй день бомба упала, мы узнали. И там погибли, кто остался, и так далее. И мы под бомбёжкой: я, мама и мой младший братик на руках – драпали на вокзал траваем. Трамвай в то время ходил по улице Ленина прямо до вокзала. Мы добрались до вокзала. Я там затерялся. И там бомбили. И там один знакомый нашёл меня, он меня знал и маму и передал. В товарняке ехали, и нас тоже сопровождали такие вагоны санитарные там. И был клещ дан, когда немцы бомбили на железной дороге нашей станции. Мол, кто из бывших большевиков или, как вам сказать, красноармейцев из Красной Армии умеет пользоваться этими зенитными орудиями... Взрывать немецкие самолёты. Они близко приземлялись. И там находились такие люди. Я помню одного знаменитого еврея, который первый отозвался. Ну, выжил он, я после войны его видел тут. И бомбил их. И другие тоже находились. Ну, в основном, молодёжь этим не могла заниматься. А бывшие, те, что служили в Красной Армии. И так нас бомбили, и нам всегда везло – осколки не попадали. И так мы под бомбёжкой аж до сентября добрались до Сталинградской области.

АНТОН ГАВРИЛЮК:

Опівдні – повітряна тривога! Відбій... Знову тривога! Летять 15 німецьких бомбардувальників, нашої авіації не видно. На вулицях юрбється народ, йдуть біженці, новобранці. На обличчях – тривога, ненависть. Раптом біля гастронома чутно жіночі крики: «Шпигун! Тримайте його!» Туди побігли двоє наших перевдягнених у цивільне співробітників міліції, схопили провокатора за руки, повели. Біля панчішної фабрики цього дня затримали ще трьох, які сигналізували ворожим літакам. Вночі 25 червня на вулиці Леніна схопили двох диверсантів, які намагалися закоротити електророзвід у трансформаторній підстанції.

А опівдні на ліс поблизу сіл Старий Майдан, Довбиш, Полонне німці скинули три парашутних десанти. На операцію відразу виїхала рота Баранова: вбито шість, взято в полон одинадцять диверсантів. Фашисти були в червоноармійській формі, поводитися зухвало, заявляли: «Руській армії капут! Сталін капут! Совети капут!» Наступного дня схоплено семеро коректувальників – підвал уже вщент заповнений ворожими агентами. Патрулі чекістів втомилися конвоювати на Миколаївську вулицю підозрілих осіб, які звідкілясь наводнили місто.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

За первые дни войны наш район наполовину опустел – почти всех мужчин от 18 и старше призывали в армию, лишь единицы из них потом вернулись домой. Для женщин и детей, которые остались, в районе смолозавода построили бомбоубежище, в которое во время налетов все бегали прятаться. Это была обычная большая яма, сверху накрытая бревнами. Вряд ли это укрытие могло защитить от бомб, но тогда об этом никто не думал. У моей мамы от гула немецких самолетов каждый раз от страха отнимались ноги, и она не могла сдвинуться с места.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Уперше місто бомбили, я не пам'ятаю точно, десь 26 чи 28 червня, серед білого дня. Я був удома, чую крик: «Німецькі літаки летять!» Я вибіг на подвір'я, дивлюся (була ясна погода) – в небі два двомоторних літаки, заходять на місто з боку Богунії. І мати моя була вдома, вона перед самою війною повернулася з виселок. Німець летить над нами на невеликій висоті, ми чітко бачимо на крилах чорні хрести. І раптом відкривається бомболук, і вивалюється «поросся» – 250-кілограмова бомба. Мати заметушилася, побігла по провулку, а я їй кричу: «Назад треба бігти, а не вперед!»

Я, хлопчець, здогадався, як бомба має падати по траєкторії. І вона із загрозливим свистом впала між кафедральним костельом і Хресто-Воздвиженською церквою. Я бачив цей вибух, дим. Там потім була величезна яма. І друга бомба десь впала. І все. А потім вже почалися нічні нальоти, німець кидає переважно запалювальні бомби. Місто почало горіти, жителі – тікати. І я пам'ятаю, як загинув єврей на прізвище Дрікер – він у нашій пекарні працював комірником. Десь впала бомба, і його не осколком вбило, а електрострумом від обірваного проводу. І відразу всі знали, що вбило Дрікера.

22 червня почалася війна, і потім ми ніяк не можемо зорієнтуватися: що робити? Ми повинні працювати, випікати хліб. Залишився у нас Зарудний, старик із бильмом на оці, бригадир, і ще був один старик-бригадир, а то всіх уже забрали в армію. А нам довелося місити по тонні муки вручну і дровами палити три печі – у нас бригада маленька була. Я пам'ятаю: ніч, я, неповнолітній, печу хліб, і німецькі літаки летять у напрямку Києва. Пекарня була в підвалі, на Чуднівській, де зараз гуртожиток, міська прокуратура – трохи нижче по цій вулиці, у старому будинку з дуже товстими стінами – півтора метри товщини. І я кажу: «Ставайте всі між вікнами – якщо завалиться, вціліємо». І коли починалася тривога, ми так ставали.

І це вже був липень, люди біжать, хтось в евакуацію, місто го-

рять. Ми – у військкомат: «Що нам робити?» Питають: «Де працюєте?» – «У пекарні». – «Випікайте хліб, і ні кроку! Коли треба буде, скажемо й заберемо в армію».

СОФІЯ БРУНАК:

Почалася війна. На початку липня ми збиралися в евакуацію. Вітчим був комуніст, він казав: «Я знаю, що таке фашизм. Нам залишатися не можна». Разом із сином Георгій Жуков 4 липня відправився в якесь господарство, де йому обіцяли дати на нашу сім'ю коня з підводою. А старша сестричка і бабуся пішли в магазин по хліб і печиво. Мама повернулася з роботи о 4-й годині дня. Мішки з усім необхідним для евакуації вже були напоготові. Мама мені каже: «Зосінька, давай ще насиплемо перловки у панчохи». Ми стояли, насипали цю крупу, і раптом почувся оглушливий сигнал повітряної тривоги. Мама і я вибігли з квартири в маленький коридорчик. З двору сюди ж заскочила і перелякана Елеонора, вона панічно боялася ревіння сирени. А за сестрою вбіг незнайомий білявий хлопчик і зачинив за собою двері. Тут він мав намір сховатися. Я не знаю, чи знайшли його потім батьки. І в коридорчик вийшла з малою онукою на руках сусідка Бавецька. Мама ще встигла поставити Елеонору за мною поруч себе. А потім зловісний свист бомби. І все. Сусідка тільки промовила: «Ой вей!» – і ступила крок назад, за поріг.

Згодом я сотні разів прокручувала в пам'яті, як у документальному кіно, цю жахливу мить. Німецький льотчик цілився у військову частину зв'язку, проте бомба не долетіла і вибухнула на нашому подвір'ї... Якби ми залишилися в кімнаті, можливо, й вціліли б. Сусідка дивом не отримала навіть жодної подряпини!

Коли все вщухло, настала гробова тиша. Я підвелася, але нічого не бачила – з правого ока лилася кров, ліва рука була перебита, все тіло посічене дрібними осколками. Мою сестричку вбило осколком у горло, їй майже відірвало ніжку. Поруч з нею лежав мертвий білявий хлопчик. А маму контузило і тяжко поранило в живіт і ногу.

фото з архіву В. Єфімової

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Почалося бомбардування Житомира. Пам'ятаю, місто горить, літаки в небі пролітають. Нам було дуже страшно: з одного боку – військове містечко на Богунії, з іншого – замаскований склад авіаційного пального, про який німці, мабуть, не знали, а тому наш район не чіпали. Уявляєте, якби нас почали бомбити? Мій дядько був лікар, він пішов у біженці, і наша родина під час нальотів ворожої авіації ховалася в його садку, де було вирито земляну щілину.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

А якось дньом ми бегали і збирали ранених, котрих побілі. Там жінчина с ребьонком... Жінцине ногі оторвало, ребьонка убілі – рядишком лежіт. А отакі з носілками, як я, такі 16-17 років, бо котрим 18 – їх почті шо уже тут не було. Такі ше, як я, були, ми бігали збирали ранених, в машину таскали. І жінцина крічала, прямо на Михайловской, там, де це кінотеатр детській (кінотеатр Франка). Там така яма, як бомба упала, дома россипалісь. І тут жінцина лежала і крічала: «Гітляр, отдай мне моего сына!» Я помню добре, шо вона так крічала: «Гітляр, отдай мне моего сына!»

Одного разу я біжала от так, а самолёт німецький летить низько-низько, а він з пулемьота

на меня: ту-ту-ту-ту-ту-ту-ту! А я в одном платьєчке. Я тако прижмусь до стенки, а він по мне стреляєт, а тут карнізи, а він в мене ні разу не попав. Він полетів, а я ці пулі набрала собі в кармани повні і побєжала в бомбоубежище. Там много було народу внизу, я прібежала і ці пулі виймаю їм, висипаю, а оні говорять: «Тобі жить не хочеться».

Война началась 22-го, а ми виїхали із Житомира 4 юля. Жили там, закопували добро. Сюди ближе до Сенного базара вкопували огромние ями і все добро люди ховали: і пшеницю, і одежу, і все люди закопували і уїзжали. Там було бомбоубежище: вкопана яма, наверху брьовна, замарсироване все, я помню, ми туди ховалися. А вже як ото самолёты летять, чи німців близько немає, вже вилазили оттуда. І ховалися, і все ховали. А потім як приїхала, я не вспомнила, де це воно це місце. Я вже не узнала. Вже якісь новие дома. Я не взнала, де це ми його закопували.

Бомбілі – всякого бувало. Тако літають-літають, бомбят-бомбят, і нема наших самолётов. Боже, нема наших, тут прямо не знаю, шо робим. А потом вже говорили, шо були предатели на аеродромі. Вони не давали подиматься самолётам.

Зеніткі були – прямо на домах. І наблюдали не раз бой, когда два самолёта, трі самолёта б'ються, наші зеніткі строчать. Дивишся

– наш полетів, нашого збили, дивіться – німця збили. Але наших більше збивали. А ночью – токо ракети.

ЯНІНА ХОМЕНКО:

Я народилася в 1939 році в місті Житомирі. Дитинство, малі роки пройшли во время війни, під бомбами. Мама була тут, не виїжджала ніде нічого. Бомби падали на голову, але ми були тут. Десь в якісь підвали мати ховала мене. Батько пішов на фронт, але довго не був на фронті, бо десь бомбили, не знаю, де, то він прийшов контужений, не чув, дуже погано чув на вухо.

СОФІЯ БРУНАК:

Моя мама, не промовивши жодного слова, поволі підвелася і рушила з під'їзду у двір. Я вийшла за нею і озирнулася на будинок. Між вікном нашої спальні на першому поверсі і вікном на другому з'явився величезний пролом, через який було видно потрошені меблі. Ми підійшли до так званого бомбосховища – земляної щілини, виритої під грушею. Цю ямку з невеселими жартами (хто ж у ній врятується від бомби?) викопали мешканці будинку. За наказом властей житомир'яни такі щілини готували у своїх дворах і на городах з перших днів війни. Біля бомбосховища, в якій хтось лежав, стояла у військовій формі сестра відомого в місті зубного

техніка Окса і несамовито кричала: «Рятуйте! Рятуйте!»

Мама, затиснувши пальцями рану на животі, мовчки взяла мене за руку і, оминувши ріг будинку, вийшла на тротуар. Ми дійшли до будинку №13 (який теж не зберігся до наших часів) і повернули в аронний прохід. Там стояв міліціонер з гвинтівкою. Мама наблизилася до нього і вчепилася рукою у гвинтівку. Вона була у такому халливому стані, що не хотіла жити, і вирішила, як потім розповідала, вбити мене і себе. Міліціонер її легенько відштовхнув, і вона сіла на сходи під дверима чиєсь квартири. У цьому будинку мешкали наші знайомі. І мене відразу схопила хазяйка цієї квартири, поклала на ліжко (я пам'ятаю велику подушку) і все примовляла: «Зосінка, не спи!» А в цей час сусіди перепиняли транспорт, щоб відвезти мене і маму в лікарню. Зупинили полторку, підняли нас у кузов, підстелили подушки.

ТЕТЯНА ДАВИДОВА:

Отець воевав у мене, лётчиком был. Точнее, он обслуживал самолёты, технарём был. Он был очень хорошим человеком. Он меня и не видел, когда я родилась, потому что я родилась 8 июня, он служил в Скоморохах. А мама училась в институте, она так и осталась на своей фамилии. Папа – Болдаков Андрей Васильевич. Он сам из Балашова, с Волги. Сразу после на-

чала войны они улетели куда надо. В первые годы войны весь их полк попал в окружение, но они вышли со своим знаменем, поэтому их не считали, что они были в плену. Они скрывались, они не стыковались с немцами, но вышли они со своим знаменем. Дошёл он, в Берлине он не был, но освободил Вену, пришёл он где-то в 1946 году. И тогда только меня увидел. Работал завкадрами в отделе промышленности в горсовете, где-то там. Очень болел после войны, не мог оправиться, по госпиталям всё время был. Возили и в Киев его, в госпиталь, и так он и не оправился после войны, и умер от этих ран.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Я пам'ятаю, як на початку липня тікали на схід люди, і на вокзалі творилося щось неймовірне, як хтось потай запалив двоповерховий дерев'яний будинок директора панчісної фабрики. Ми боялися, що наша хата теж згорить, і з речами втекли на вулицю Домбровського – там ховалися в садку. А потім батько завів нас у Барашівку до тітки. А як німці прийшли, ми повернулися в Житомир. У 1942 році ми всі знову поспіхом переселилися в село, рятуючи двох моїх старших сестер від угону в Німеччину. Однак і в Барашівці доводилося часто переховуватися в лісі, коли німці влаштовували на молодь облави.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Я пішла, переночувала в воєнкоматі ночь сіда. Райвоєнкомат був по Вільській. Я пересиділа, і утрім мене і там ще другіх, я не помню вже, хто зо мною там був, я пішла в госпіталь в Житомирі. Там форміровався санітарно-хірургічеській отряд №66. На полторках. Треба пригати туди-сюди, туди-сюди. І вот, значить, вже сформіровались, ідем, а самолётам фашистським так і треба, щоб сиділи люди, щоб вони бачили. В общем, ми ризикували жизнью, не питайте як. І в конце концов уже ідем, значить, нас несколько машин було, не одна ж машина. А їх було штук чотири-п'ять, і вони ради, шо їм есть уже калим, і начали бомбить. Впереді у нас на

фото з колекції С. Собчука

фото з колекції С. Собчука

лошадях, на подводах люди втікали кудись, як почали бомбити. Боже! Ранять коней – вони плачуть, вони так плачуть вже ранені. І нас поранило, багатьох із нас. Мене в голову і в ногу. Ну, в общем, це не життя, я уже неспособна. До мене: «Ми вас оставим в госпіталі». Я говорю: «Нікогда! Я буду якось рачки лазить, я не покину».

СОФІЯ БРУНАК:

У першій міській лікарні, у підвалі пологового відділення, нам надали першу медичну допомогу і поклали в хірургічне відділення. Вітчим, розшукавши нас, був приголомшений – я втратила зір на праве око, а мама нікого не впізнавала. А лікар сказав: «Якщо ви її забереєте в евакуацію, то втратите на першому ж кілометрі». І вітчим затримався з від'їздом на два дні, щоб знайти і поховати Елеонору. Довелося перергортати у буквальному значенні слова весь морг першої міської лікарні, який був ущент заповнений вбитими дітьми. Цього дня, 4 липня, німецька авіація розбомбила на залізничній станції ешелон, яким мали евакуювати з Житомира дитячі будинки... Вітчим поховав мою сестричку на Смолянському кладовищі, біля бабусі та дідуся, і у повному відчаї, що не може нам нічим допомогти, поїхав із сином на схід. І всі наші речі, які ми приготували для евакуації, не зміг врятувати – червоноармійці, відступаючи з міста, чомусь запалили наш дім, і він згорів.

КЛАРА ПОЛЯК:

Бомбили в основному центр Житомира. Перша бомба упала на магазин «Торгскін», це був магазин торгівлі з іностраними – навпроти автошляхового технікуму, там упала одна бомба. Друга бомба упала посередині Малої Бердичівської, де обласна друкарня. Чому я це добре знаю? Тому що мій брат покійний і сестра покійна працювали друкарями в тій друкарні. А третя – далі. Вони вже полетіли за вокзал бомбити залізничну колію, а там стояла сторожова охорона. І от недавно, пару років тому назад, знайшли ті залишки від очей вбитих в 1941 році, і їх тільки тепер поховали. Це був залізничний батальйон, який охороняв залізницю. 6 липня ми виїхали з Житомира, а 9-го німці вже були в місті.

Я ж тоді кінчила тільки дев'ять класів. Виїхали ми з Житомира 6 липня і під Озерним уже були під бомбами. Я підняла голову і бачила німецького льотчика, який посміхався і стріляв. На моїх очах убили якусь жінку і чоловіка моєї сестри двоюрідної, і залишилася маленька дівчинка. Вони на підводі їхали, тому що не всі поміщалися в ешелон. Ешелон біля Озерного обстріляли, но ми встигли востояє виїхати. По дорозі весь час нам зустрічалися ешелони, які йшли на фронт, а наш ешелон відставляли в сторону. Діти розбігались хто куди, жінки розходились, і в цей час появлялись німецькі літаки і обстрілювали. І ось на

моїх очах убили матір однієї дівчинки – вона штовхає цю матір: «Мама, мама, мама!» Вона лежить мертва, а дитина плаче, і потім уже кричать: «Поезд едет дальше!» То вже чужі люди підхопили цю дівчинку...

Я не можу згадувати все це. Коли я чую, що летить літак над Житомиром, бо аеродром же ж близько тут, то я весь час згадую цю подію.

ЮРІЙ КИЯН:

Я хотів от сказати шо. Шо я от бачив, як шо значить, ми не готові були до війни. Вісім літаків появилися на горизонті, і два «месера» німецьких. І не встигли літаки пролетіти від обрју – від одного до другого... Вони всі вісім літаків збили. Один літак упав, побігли його шукати, де він упав, але не найшли. Но ми знали, що там десь упав літак, чули, як один льотчик падав без парашута, кричав – крик, кстаті, був на весь Любар, от. Я вам хочу сказати, що зараз в Любарі меліорація була, найшли цей літак, і пройшло десь може років тридцять, чи скільки це було, коли знайшли цей літак. Він весь в озерце, занурився в болото, і всі льотчики такі почорніли, сохранилися. Зараз вони в Любарі похоронені, їхня могила, перехороняли всій області, піднялось все руководство, все як раз ето помню...

ОЛЕКСАНДР РОМАНОВ:

Я родився под Ленинградом в семье учителей. Отец был инспектором школ, а мать – педагог. Я чисто военный человек. В Житомир попал по замене, уже после войны. В 1934 году от туберкулёза умер отец, мать осталась с двумя детьми. Жили, конечно, очень тяжело. Мать заболела, молодая осталась, замуж не вышла.

Войну начал мальчишкой, в пионерском лагере, работал там пионервожатым. Самолёты шли на Ленинград, а мы, 15-16 лет, сразу в военкомат побежали. В военкомате нам сказали: «Слишком дети вы ещё, не воевать вам». Через два три дня нас вызвали и зачислили в ополчение. Ополчение – это не армия, а вот мы этих лазутчиков, шпионов, тех, что давали команды

фото з архіву Ф. Бржезицького, 1942 р.

– оказывается, их очень много было! Мы с ружьями уже бегали учебными, со школьными – патронник забит. Правда, мы их не видели, шпионов, – ну дети! Да, это ещё была не война, но это уже была смерть.

Так, война началась, мы эвакуировались в город. Командовал уже Ленинградским фронтом Ворошилов. У него дела очень плохо шли. Сталин как Верховный главнокомандующий прислал Жукова. И Жуков начал наводити порядок. И тогда нас всех под метёлку, этих молодых ребят, всех – в Ленинград. Тогда ещё «Дороги жизни» (по Ладоге была автомобильная дорога), её ещё не было. Нас потихоньку собирали и отправляли на оборону Ленинграда, потому что там уже создавалось народное ополчение. Нас – в народное ополчение, чтоб защищать Ленинград.

ГЕОРГІЙ АНДРУШКО:

Хочу розповісти про своє дитинство – я дитина війни і дуже добре пам'ятаю. Наша сім'я була сім'я військовослужбовця. Мій батько визволяв Західну Україну та Бесарабію. Ми проживали в м. Станіслав, що по нинішньому м. Івано-Франківськ. Батько був у відрядженні на будівництві прикордонного аеродрому.

І тут розпочалася війна. Бомбили місто. Мати моя побігла в комендадатуру: що нам робити? Як бути? Від бомб вона сховалася під якийсь навіс, запрацювали наші зенітки. Осколок від розриву снаряду впав на метрі від неї в калюжку і зашипів. І якби не сховалася – могла б загинути. Я лишився в квартирі сам. Мені було півтора року. Мати прийшла, збрала в кошик все необхідне для далекої дороги, схватила на руки мене – нас направляли на евакуацію в Ташкент.

Спочатку ми їхали військовою машиною-полуторкою до міста Проскурів, нині місто Хмельницький. Машина збилася з дороги, водій попитав у місцевих селян дорогу. Вони направили нас по непрохідній дорозі не в тому напрямку.

В Проскурові збрали багато жінок з дітьми – сімей військовос-

лужбовців – посадили в потяг, і ми рушили на схід. По дорозі нас обстрілювали німецькі літаки. Тоді потяг зупинявся, і всі жінки з дітьми вискакували з вагонів і лягали в жита. Фашисту було видко, що тут одні жінки та діти, але він строчив, заходив і ще раз строчив.

Одна жінка згубила в житі чотирирічного хлопчика, і коли потяг рушив, вона рвалася вискочити з вагона, її удержували, бо у вагоні у неї ще були діти.

Потягом ми доїхали до станції Бровки на ранок. Мати моя взяла мене на руку, а корзину в другу, і ми зійшли. Їхати в Ташкент не хотілося. Не вірилося, що війна зайде так далеко, та й від Бровок до Андрушівки було 21 кілометр. Там проживали рідні моєї матері та батька.

ЛАРИСА ЧАЙКІВСЬКА:

Я пам'ятаю даже, як була Польсько-фінська війна сорокового року. Моєю сестри цей, що воєнний, там чоловік погіб, вот. А це вже за другого, товариша, вийшла, і цей погіб, тоже на фронті.

Ну, пам'ятаю, що почали всі плака, всі кричать, що війна, і дуже били в рейку. Рейка оце висіла як дзвони: чи пожар, чи шо. В селі така рейка висіла. На вигоні, всередині. Чи пожар, еслі вже чують люди, що, вони всігда біжать тудя, бач. Що це

били у ту рейку і кричали, що Гітлер напав, война! І лично я бачила, як бігли пленные, наши утікали... не, не пленные, а ці, шо під Западну, під Польщу... Їх же ніхто не ожидав, він же внезапно напав. Хоча вони із Сталіном і договор заключили, шо не буде, сиділи так. І бігли ці... В нас над дорогою криниця наша з круком. Дуже біжать і просять води і їсти. Хто там кусок хліба дасть. Я помню, що я кружечку винесла, мама воду витягнула, а кружку я винесла, щоб вони пили. Попили і, не знаю, куди вони побігли. Бігли через села, через села бігли. Оце було начало войны. Це я помню.

Ну, а потом я таки помню... ці похорон. Три годы ми жили, ми ніхто не знали, чи живі, в цьому селі всі не знали, живий чи воює, ніхто ничо не знав, пока нас не освободили. Як освободили, тоді почалося: хто живий – письмо написав, а декому похоронка прийшла...

ЮРІЙ КИЯН:

У 41-му я закінчив чотири класи. Мого батька залишили, як він був з одним оком, в армію не взяла, але вже німці на підході були, вони перші зайшли... Його визвали в райісполком, він залишився, як, ну знаєте, як залишали тоді советских людей. Батько прийшов, не вспіли ми через річку переїхати, де був райісполком, коли вже через річку бачим, ідуть з закаченими рукавами, гармошка грає – німці йдуть. Ми – діти. Я закінчив чотири класи Любарської школи, в війну грали, нам було і цікаво, і... Шо ці німці прийшли і зразу нас, всіх наших родичів – зібралось десять чоловік, дітей – німці нас вигнали зразу в погріб жити, а самі поселилися в хаті. А хата наша була рядом коло костьола і коло больницы, коло річки. Я бачу, що йдуть наші мокрі і обірвані наші солдати. Оказується, що німець так там прижав в ці ж перші дні війни, шо наші солдати... деякі, ми витягнули два утопленника і спасали людей на річці Случ, і там їх і похоронили. Це був початок, а потом я вже побачив, що таке німець.

ЯК НІМЦІ ЗАХОПИЛИ ЖИТОМИР

Кинджал зі свастикою та написом на лезі «Все для Німеччини» прийшов добувати «життєвий простір» на слов'янських землях

ДОРМИДОНД ТАЛИЗІН:

Отец работал на Корбутовке, там было и сейчас есть это здание такое полукруглое, в общем, там ремонт машин был военных, вот он там и работал. В начале войны была мобилизация, и он шёл в армию, но его остановил его друг. Отец работал конструктором, я не знаю даже чего, машины ремонтировали и делать начали потом, я не знаю, это военная тайна была. Там были такие железные ворота, что туда не зайдешь. И отец тоже ничего не рассказывал, потому что языка отрезать могли.

Отца звали Константин Васильевич. А с другой стороны, его в армию и не взяли бы, потому что его тут держали, а когда немцы нажали, эти все бежали, а он что, будет тоже бежать? Он домой убежал. Прибежал домой тоже чего-то брать, а мать как уцепилась за него, и он не смог поехать.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Чем ближе приближался фронт, тем тревожнее становилось в городе. В некоторых магазинах людям начали раздавать хлеб и мыло. Помню, как я ходила через весь город в магазин «Люкс», который располагался на месте сегодняшнего автодорожного колледжа, и там, несколько раз становясь в очередь, получала по два куска мыла в руки. В магазине возле электростанции раздавали хлеб по одной буханке на человека. Ночью в городе было очень неспокойно, особенно в районе Соборной площади и современных улиц Черняховского, Малой Бердичевской и Любарской, где до войны компактно проживали евреи. Многие из них эвакуировались, и мародеры устраивали настоящие погромы, грабя их дома.

Особенно страшно стало перед приходом немцев, когда советская власть спешно оставила город, и в Житомире наступило безвластие. Начались массовые погромы магазинов и складов. Чего греха таить, мы с мамой тоже ходили в магазин, который и сейчас находится по улице Фещенко-Чопивского, напротив стадиона.

Бій на розі Старого Бульвару і Великої Бердичівської, 1941 р.

Там люди, разбив витрины, брали кто что мог. Нам досталось несколько килограммов крупы, а еще красные сатиновые транспаранты, с агитационными надписями. Правда, крупа была испорченной – ее облили одеколоном, чтобы никому не досталась. Уже потом, во время оккупации, нам пришлось ее есть. Как мать ее ни вымачивала, а привкус парфума все равно оставался. Из красных транспарантов, предварительно смыв буквы, нам впоследствии сшили одежду – брату рубашку, а мне с сестрой юбки.

Еще мы с сестрой бегали на ликеро-водочный завод, что по улице Первого мая, где творилась настоящая вакханалия. Огромная толпа людей опустошала емкости со спиртным. Нам удалось набрать целое ведро вина. Но домой мы его так и не донесли – по дороге к нам пристали взрослые и отобрали «добычу». На птицефабрике, которая располагалась на Смолянке, люди сломали ограждение, и тысячи птиц разбежались по всему городу. По речке Тетерев к нашему переулку приплыли гуси – их было так много, что весь район вышел ловить их, загоняя к себе во дворы. Позднее, во время оккупации, эти птицы помогли многим выжить, спасая от голода.

ВАЛЕНТИН ДУБОВИК:

После начала войны на второй или третий день мы начали готовиться к эвакуации. Маме сказа-

ли, что за ней заедут – какой-то начальник из облторга, но он не заехал. И полная тишина – нигде ничего. Мама послала меня на разведку на Гоголевскую, туда, где она работала. Я пришел, посмотрел – там уже ничего не было, никого. Я когда оттуда вышел, налетели три немецких самолета – было хорошо видно, чистое небо. Это были юнкерсы. И когда я определил, что это немецкие самолеты – они такие серебристые, и гул у них определенный. Беспрепятственно они полетели в сторону вокзала и там спустили бомбы, а там же нефтебаза была, клубы дыма такие были. И ни одного нашего самолета не было. Вот это я запомнил.

МИХАЙЛО ТКАЧУК:

Якось сонячним ранком на Хлібному ринку зібралася велика юрба людей. У небі з'явився німецький літак-розвідник «рама», покружляв над містом і пішов на захід. А через деякий час ми побачили три юнкерси, які впали на крило і скинули бомби на болото (тепер на цьому місці – Житній ринок) і наш будинок на перехресті вулиць Гоголя і Хлібної. Будинок здригнувся, правий кут завалився, утворився пролом у небо. Я із своїм товаришем, схопивши станковий кулемет, швидко піднявся на горіще і скрізь пробоїну в даху відкрив вогонь по літаках, однак без успіху – німці пішли. Народ, який кинувся під час нальоту в канаву на вулиці Гоголя, почав повертатися на базар.

З'явився начальник управління НКВД товариш Мошнін і начальник прикордонних військ Київського військового округу (з початком війни округ був перейменований на Південно-Західний фронт) товариш Строкач, який цього дня приїхав у Житомир. На нас насварилися: зрозуміло, ми не стільки налякали ворога, скільки привернули його увагу, і після нашого обстрілу він неодноразово намагався бомбити цей район.

АНТОН ГАВРИЛЮК:

У ніч на 7 липня був у нічному патрулюванні. Місто горить, нескінченний потік біженців та відступаючих військ рухається по вулиці Леніна (Київській) на схід. Крики, дитячий плач, закривавлені пов'язки, гарячковий блиск очей. Знову наростає гудіння – німецькі літаки з різних напрямків бомблять колони, б'ють із кулеметів...

Наступної ночі я з дозволу начальства відлучився на свою квартиру перевдягтися. З нашого розташування у міському парку вийшов на вулицю Шевченка, і тут мене з яру невідомі освітили ліхтариком і обстріляли. Городами я вибрався на вулицю Велику Бердичівську, а потім на Провіантську до себе на квартиру. У темряві нове обмундирування я так і не знайшов і хутко повернувся в парк.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Уже перед самим приходом немцев наш район окружила рота НКВД, приказав всем покинуть дома, потому что было решено взорвать электростанцию. Но что-то не сработало, и взрыва не последовало. Поняв, что ничего не выйдет, военные начали разбегаться кто куда. Офицеры на лошадях бросились через реку, а солдаты, выбрасывая по дороге все лишнее и снимая военную форму, разбежались переулками, прося у местных жителей гражданскую одежду.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Житомир був розбитий, розбитий, шо страшний суд. Отут, де горсовет, де ми йдем по Михайлов-

скої і виходим туди, там було розбито. Криша, допустім, була там, зробили, а до цього там були такі забігальки, в них морожано продавали. Все було розбито. Все! Ми когда уїзжали із города, то горіла аптека, которая была на площади, а ми сиділи в машині і нагбалися, щоб не обпектисся, коли проїжджали. Житомир був розбитий повністю, розбитий повністю. Шось страшне було – неузнаваемий.

АНТОН ГАВРИЛЮК:

9 липня вранці під Житомиром вже виразно чулася близька артилерійська стрільба. Прибігли патрулі і доповіли, що з боку Новограда-Волинського і Чуднова до міста наближаються німецькі війська. У парку пролунала команда: «По машинах!» Колона з 70 автомашин поспіхом рушила Бульваром, а далі вулицею Леніна на Київське шосе. Рух на трасі був у чотири-п'ять рядів, з повітря наші колони прикривали кілька винищувачів, а німецька авіація налітала великими групами і бомбила вздовж автостради, знаючи, що під час нальоту люди ховаються у кюветах. Був наказ дотримуватися планомірного руху відступаючих військ, а боягузів і панікерів – розстрілювати на місці. Я бачив, як один панікер на легковій автомашині вивернув із загального потоку і почав обганяти колону, але пробив скат. Він зупинився, відрубав покришку разом з камерою і поїхав на дисках.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Під ранок 9 липня я закінчив зміну, замісив тісто, а радіо все передає: «Наші війська стоять муром на Новоград-Волинському напрямку!» І там стоять «муром», і там – «за муром», і тому ми були впевнені, що німці нас не дістануть.

Йду під ранок додому, дивлюся: в місті мародери вже тягнуть якісь клунки, мішки, ящики, на Мальованці біжать окремі солдати, кидають гвинтівки. Я їх питаю – та де там! Там каску жбурнув, там рюкзак, там карабін. Потім ми, хлопці, підбирали все це по городах – підсумки, гранати. Тільки коли Ф-1 знаходили, не знали, як їх застосовувати, а РГД

– ми знали. На Мальованці до війни було Галове болото, і там – глибока канава, в наші часи її засипали «нові українці». І в цій канаві ми вирили ніші, туди карабіни ховали, набой – зробили свій склад зброї.

Прийшов я додому на Мальованку, ліг у садку в земляну щілину, застелену соломкою – у так зване бомбосховище. І тільки, втомлений, заснув, раптом мене шарпають (це було о пів на десяту ранку): «Німці! Німці!» Я спросоння: «Які німці?» Хтось каже, що на Богунії йде бій. Я вискочив з подвір'я, чую: на Богунії стрільба, пролунав вибух, дим здіймається – щось горить. А то, ми потім довідалися, машини наші горіли й танки – німці спалювали наших. А тут вже чуємо, десь на Соборній площі бій йде, знову стрільба, горить щось, далі, далі і потім ущухло.

У мене, як вийти з двору, біля пожежної частини видно дорогу через Мальованку на Корбутівку. І за годину-півтори дивлюся: німці! На мотоциклах – роздягнені (була спека), лише у касках, трусах і чоботках – їдуть на лісопарк. І десь через годину звідти ведуть наших військовополонених, чоловік чотириста. Очолює колону командний склад – офіцери в гімнастерках і синіх галіфе, за ними – сержанти, рядові. Попереду крокує німець з палкою в руці, а карабін несе на плечі. І позаду один німець. І це вся охорона. Ви знаєте, страшно було дивитися на це...

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Житомир Червона Армія залишила без бою – це правда. 9 липня хтось із сусідів вигукнув, що від військового містечка йдуть німці. Їх було троє – це, мабуть, була розвідка, вони спускалися з пагорба просто на нас. Я заховалася за мамину спідницю і вся тремтіла. Мене вразила кремезна статура німців, міцні руки з засуканими рукавами, відгодовані фізіономії у касках, зброя, амуніція. Вони наблизилися і спитали: «Большевик ніхт?» Всі мовчали, аж раптом з гурту вийшов наперед сусід Іванов і вільно і швидко заговорив німецькою. Якби ви бачили радісні обличчя німців! Вони почули рідну мову.

Поспілкувавшись із сусідом,

Подвір'я міської ради після визволення Житомира

вояки віддали йому честь (руку не тиснули – гребували) і рушили далі. А сусіди відразу до Іванова: «Звідки ти знаєш цю мову?» І тоді він зізнався, що він – з одеських колоністів, а його мати – німкеня. А потім почувся гуркіт бронетехніки – вулицею з боку Новограда-Волинського сунули ворожі танки.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

На Мальованці, як їхати не доїжджаючи пожежної частини, дорога є праворуч на місто. І на самому кутку мій дід Леонтій Ярошевський багато років тому посадив дуб, і він вже виріс великий. Дід любив виходити під дуб мріяти, згадувати минуле. А як німці зайшли, то люди спочатку боялися, потім посмілишали і вийшли на вулицю дивитися, як вони йдуть колонами, їдуть на мотоциклах і машинах. І дід теж вийшов – у солдатській царській формі (він її рідко одягав, лише у крайньому випадку): кашкет, мундир, але без погонів. Люлька й ціпок. Вийшов під дуб і, хитаючи головою (так-так!), каже російською: «Как они идут, как идут! Но как они убегают будут! Россию еще никто не побеждал!»

У нього була звичка: коли він був у доброму настрої, розмовляв польською, коли із сусідами між собою – українською, а коли йому щось нагадувало стару царську службу – то російською. Війняв люльку з рота (а навколо стояли сусіди, слухали його, дивлячись, як їдуть німці), цвіркнув презирливо слиною крізь щілину між зубами, повернувся і пішов геть. Руки назад і ціпком так махав за спиною.

І пішов додому, і більше на вулицю не виходив. І справдилися слова діда: наприкінці 43-го німці так тікали з Житомира – їх кишки, чоботи, мундири на проводах висіли. На Корбутівці їм шлях перетнули наші танки й били прямою наводкою. А потім полонених багато гнали, десь їх під Високою Піччю захопили.

ВАЛЕНТИН ДУБОВИК:

Нам пришлось эвакуироваться в село Писки. Так как маму привлекли в НКВД как внештатную машинистку (за ней заехала машина и отвозила на работу), она боялась, что немцы могут предъявить ей претензии. Она сказала, что нужно уезжать отсюда совсем. И вот мы собрали тачанку, сундук на нее. Шли в сторону Белоцерковского шоссе, а немцы в это время заняли дорогу Бердичевскую, к нам подходили. У них такие страшные физиономии мясников были, подошли и спрашивают, что в сундуке. Мать открыла – там подушки, одеяло. Потом они спросили, сколько мне лет. А мама показывает – 12 лет. А мне было 15, но я младше выглядел. Они на мать показывают: коммунист? Мама говорит: «Нет!» Посмеялись и отпустили нас. Вдоль дороги немцы лежали с винтовками наготове, в окопах небольших. Мы мимо них ехали, и они нас не трогали. И там мы в Писках в период оккупации находились.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

І мені кажуть сусіди, що німці нікого не чіпають, йдять, там люди

макарони несуть з міста. А у нас жерти нема що, то скажіть, що ми драпаємо, візьміть, люди добрі, по мішку муки, щоб німцям не дісталося! Йти в місто боїмося, і тоді мати мені сказала: «Ці передові нікого не чіпатимуть – можете сміливо йти. А от прийдуть за ними друзі, то ті будуть наводити порядок». Моя мати була мудра жінка – вона добре пам'ятала Першу світову і Громадянську.

І ми, четверо пацанів-однолітків, пішли в місто, через Поділ. Тільки перейшли річку, бачимо, солдат наш убитий лежить, чомусь одягнений у дві гімнастерки. У нас защемило серце. Піднімаємося до Хресто-Воздвиженської церкви, в якій був склад. Його грабують мародери. Я на роботу завжди повз церкву ходив і ще вчора бачив біля неї вартового НКВД з гвинтівкою. Йдемо далі, з Преображенського собору, в якому теж був склад, мародери тягнуть копчену рибу.

Виходимо на Соборну площу – вона всяєна трупами. На трамвайній колії, з наганом у простягнутій руці, лежить убитий міліціонер. Підходимо ближче: це наш дільничний, молодший лейтенант Руденко. Біля нього – граната РГД, і там, де запал, німець, мабуть, каблуком стукнув, щоб зігнути його, щоб вона не спрацювала. Повз нас пройшли кілька німців, і ніхто з них не звертає на нас уваги. Якщо мародери бігають по місту і їх не чіпають, то й ми вже сміливо йдемо, можливо, і собі щось знайдемо з харчів. Далі на площі бачимо під лавкою двох убитих червоноармійців. Це не кадрові солдати, а приписники – на ногах не чоботи, а обмотки. І навіть не казенні, а саморобні, з порізаної солдатської ковдри. Біля них валяються потрошені карабіни.

А біля пам'ятника Леніну – свіжа могила німецького солдата, на хресті – каска з діркою від кулі. Мешканці сусідніх будинків потім розповідали, що німця застрелив наш снайпер – з підвалу аптеки, де зараз драмтеатр. Потім німці своїх загиблих перепоховали на військовому цвинтарі. Ми йдемо далі, на Театральній стоїть наш спалений танк, всередині обгорілі

аж до кісток мертві танкісти. Трохи далі – полуторка, кузов рясно зрешечений кулями та осколками. У кузові повно вбитих мобілізованих солдатів-приписників, і вся їх зброя – лише старі трілінійки, і навіть без ременя. На Великій Бердичівській теж стоїть розбита полуторка, яка виїжджала з арочного проходу будинку і потрапила під вогонь німців.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Немцы вошли в город без единого выстрела, мы в это время прятались в бомбоубежище. Вдруг открылись двери, и в проеме появился немецкий офицер и несколько солдат. Увидев, что среди нас только женщины и дети, офицер на ломаном русском приказал: «Домой, домой!» На выходе нас, детей, немецкие солдаты угощали шоколадом и галетами.

ВАЛЕНТИН ДУБОВИК:

Еще одно из воспоминаний. Когда немцы уже оккупировали Житомир, был здесь бой где-то под Бердичевом. Мы слышали звуки выстрелов. Все спрятались. Мы с товарищами сидели в землянке. А потом пошли посмотреть, что там происходит. Видим: колонна немецкая идет, мост был уже взорван, они регулировщиков поставили. Они пропускали массу машин, там все были с автоматами. Но потом мы увидели, что два бойца бежат в сторону речки, и по ним начали стрелять наши бойцы – те, видно, дезертировали, мы так поняли, мы не знаем, убили их или ранили... А потом колонна немцев прошла, мы начали наблюдать, что наши выходят и мирно разговаривают с немцами. Потом пошли мы через кладку, нас никто не заметил, подошли и увидели, что немец разговаривал по-польски с нашими, показывал свои медали, отличия.

По улице Михайловской, там фотосалон был, и там было видно, что фотография Гитлера стоит, и там было написано что-то вроде: «Гитлер – освободитель». Немцы свободно в Житомир зашли, без всякого сопротивления. Житомиряне бездействовали. У немцев была очень хорошая техника, а у наших – винтовки.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Попереду, на розі Михайлівської, упритул до будинку, який згорів під час нальотів, але його загасили (на цьому місці сьогодні – старий облвиконком), на тротуарі стоять німецькі танки. І сидять на броні танкісти – молоді гарні хлопці у чорній формі, чорних беретках. Один грає на губній гармошці, другий чуває за вухами песика, третій начепив на шию червоний піонерський галстук. Думаю: що за чортівня? Проходимо повз них, нас не чіпають. Зайшли у центральний гастроном – до війни там все було: ковбаса, вітчизна, крупи, а зараз – порожні прилавки. І я повів хлопців у двір гастронома, я знав, що там у підвалі є склад, може, знайдемо щось пожерти. Повертаємо з Михайлівської у двір – і тут лежить наш солдат убитий. Якось моторошно на душі було бачити трупи, але йшов далі зі своєю компанією, шайкою молодих пацанів. Заходимо у підвал: в ящиках стоїть горілка «Московская», і старий єврей, обнявши ящики руками, кричить нам: «Не чіпайте! Це все моє! Це моє!»

Не звертаючи на нього уваги, ми взяли пляшок скільки змогли – в кишені, за пояс – все обшукали, більше нічого не знайшли, думаємо, горілку потім поміняємо на продукти. І тут раптом у підвал заходить німець – кремезний, середнього віку, без автомата, з багнетом-ножем на поясі. Ми з цією горілкою вже хотіли тікати, дивимося на нього, а він вийняв багнет, підходить до єврея, а той його не бачить, припавши до ящиків, кричить: «Це моє!» І німець його легенько по лисині погладив лезом: «А! Юде, юде!»

Його і нас він не чіпав, повернувся і вийшов з підвалу. Виходимо на вулицю і ми. З танка злізає німець – високий на зріст, молодий, з блакитними очима – переходить вулицю і показує нам рукою: стійте! Ми трохи перелякалися – потрапили в полон! Німець підходить до мене, я дивлюсь, у нього на одній петлиці – череп зі схрещеними кістками, на другій – номер «44», думаю, що це за номер? Вже потім узнав, що це емблема СС – дві блискавки. А це була танкова дивізія СС. Побачивши наші від-

стовбурчені кишені, він вирішив перевірити, що ми несемо. Я був у дешевенькому сірому піджачку (в тому, що мені шурин із Польщі привіз), німець розстібає мій піджачок, пляшки у мене засунуті за пояс шийками донизу. Він дістає у мене пляшку «Московської» і читає по складах на етикетці: «Во-ды-ка. О!»

Прочитав і запхнув пляшку мені назад у штани. Перевірив у іншого – теж «водька». Відтак, упевнившись, що це не пляшки із запальною сумішшю – «коктейлем Молотова», повернувся до своїх.

І на Старому бульварі теж стояв спалений радянський танк, і від танкістів теж одні обвуглені кістки залишилися. А біля пам'ятника Пушкіну (там була тоді огорожа – стовпчики із цепом) – свіжа могила: на хресті берет німецького танкіста. Свідки розповідали: коли запалав наш танк, німець підбіг допомогти танкістам вибратися, а його хтось із наших застрелив.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Німців у місті було – яблуку ніде власти. Вони квартирували в кожному будинку, і у нас теж був постій. Мама, подоївши корову, несе відро з молоком в хату, а солдати простягають кружки: «Матка, млеко!» Але не можна сказати, щоб вимагали, а просили і іноді давали за молоко хліб або марки. А яйця і курей вимінювали на дівочі брошки, які надсилали їм рідні з Німеччини. Були і нахабні, есесівці, то ті цвях заб'ють у ломаку і полюють на курей, б'ють цвяхом у спину.

ВАЛЕНТИН ОСАДЧУК:

Коли німці тільки-но зайшли в Житомир, оце, де автобус другий ходить, кінцева, але ще далше в сторону Кам'янки, там були бензосклади, то наші хотіли їх взірвати, то взірвать не получилось, то вони давай їх спускати в річку. Тут у річці текла бензін. Там рівчак є, і воно все в річку. Але в німців був дуже добрий шпіонаж – вони с ходу перекрили і почали вивозити цей бензін. В Станішовкві – кінець, начало – тут, бензовози один до другого стояли. Одною стороною приходять, другою відходять.

ВІЙНА ПОКОТИЛАСЬ НА СХІД

НІМЕЦЬКА ФЛЯГА

Війна покотилась на Схід, щоб через два роки покотитися на Захід – через Сталінград, Курську дугу – як це зображено на фашистській флязі, щоб у 45-му закінчитись вже біля колон Рейхстагу

СЕРГІЙ ВОРОБІЙОВ:

Народився я в 1949 році в селі Глибочиця Житомирського району, де і проживаю зараз. Наше село дуже постраждало від війни. Мені мама розказувала, що зайшли німці, і вулиця, яка йшла понад трасою Київською, по ній їхали німці, наступали на Київ і повністю запалили на її будинки. Підпалювали, а хати ж були криті соломною, і повністю були спалені.

МИХАЙЛО ТКАЧУК:

Ночували ми в лісі біля села Кошарище Коростишівського району. Поруч стояло багато інших військових частин. Всю ніч ворог скидав на нас освітлювальні бомби, обстрілював і бомбив ліс. А вдень на бриючому пролетів над нами літак з червоними зірками на крилах, і деякі з бійців привітально помахали йому рукою, а він раптом вдарив у відповідь із кулемета. Як виявилось, цей літак був захоплений німцями на одному з наших військових аеродромів.

Київ поспіхом готувався до оборони. Наш батальйон увійшов до складу столичного винищувального батальйону. Нас розділили на групи і вивозили на машинах в райони Київської області. В одній із засідок на німецьких парашутистів ми лежали в чагарнику цілий день і вже було втратили надію на успіх. Однак після заходу сонця з'явилися диверсанти, озброєні автоматами і гранатами. Наша група відразу ж прийняла бойовий порядок. У запеклій сутичці ми вбили двох німців і двох поранили, на жаль, втратили і двох своїх товаришів.

Пам'ятаю, в лісопосадці шукали парашутистів. День був сонячний, теплий. Колгоспники в полі тракторним приводом молотили хліб, пастушки пасли корів. У небі пролетів ворожий літак і скинув на парашуті якийсь клунок. Селяни подумали, що це бомба, і почали втікати. Мішок приземлився, ми зі зброєю підбігли, а за нами – колгоспники з вилами. У мішку виявився п'яний 78-річний дід! Його витягли, відвезли до Дніпра, відкачали, і через дві години він зміг говорити. Німці схопили його в Могильові, на-

качали шнапсом і запхнули в літак з листівкою: «Закидаємо до вас кваліфікованого директора торгівлі, бо знаємо, що всі ваші гендлярі втекли в глибокий тил країни».

АНТОН ГАВРИЛЮК:

Ми виїхали на машині розвідати, в яких селах є німці. Це було в 40-50 кілометрах від Києва. Машину залишили в умовному місці в чагарнику. Сонце вже майже зайшло. Розвідгрупа з п'ятьох бійців, озброєна гвинтівками, пістолетами, гранатами, пішла до лісу. Вирішили пройти вздовж села лукою, тому що бачили, як колгоспники женуть через луку додому телят з пасовища і гусей зі ставка. Города крайніх хат засіяні кукурудзою, коноплями і гарбузами, тому видимість була обмеженою. Спитали одну селянку, чи є в селі німці – вона відповіла, що нема їх, клятих. А коли пройшли трохи далі, друга жінка перелякано повідомила, що німців у селі повно. Не встигли ми з нею поспілкуватися, як з-за високої тичкової квасолі на луку вийшли 15 німців, озброєних автоматами. Відстань між нами була метрів сто. Німці відкрили по нас вогонь і почали переслідування. У нерівному бою ми поспіхом відступили. Я пробіг місток, ускочив у високе картоплиння, впав на спину, витягнув гранату і думаю: якщо фашисти мене виявлять, підірву себе та їх, але живим не дамся. Вже стемніло, однак німці ще довго ходили по картоплинню. Я чув автоматні черги, німецькі репліки, стогін моїх товаришів, але нікому допомогти не міг. Потім німці пішли. Через дві години я по-пластунськи поповз до чагарника, де нас чекала машина, і доповів обстановку. Через чотири дні ще один дивом уцілілий з нашої розвідгрупи дістався до Києва і розповів, що троє наших товаришів загинули.

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Коли почалась війна, я звернувся в військкомат. Мене не взяли. А справа в тому, що я перед війною переніс важку операцію – перитоніт. Вона й зараз страшна ця хвороба є, а тоді тим більше. Но врятували, тому що швидка при-

везла, мене зразу ж скупали і – на стіл. Я чув, як робили її і говорили, що це щось страшне, бо вже розлилась отрута в порожнині. Ну, врятували, але все-таки після лікування – лікування було хороше, дбайливе – а вийшов, не було можливості дотримуватись потрібної дієти. І почались ускладнення... Ну, у всякому випадку не взяли мене по комісії. Почалась війна, я в райком комсомолу, знов на комісію – не беруть.

Поїхав в село, але ж як же так, почалась війна, я повертаюсь у Київ, туди-сюди – не беруть. Довелось знов повернутись. Ну, де ж бути? Мені вже не було в кого. Родичів кого покликали в армію, хто виїхав, тітка теж десь поїхала, ну, не було загалом. Де раніше жив – теж десь не було. Повернувся назад в село, але не терпиться, знов добираюсь в Київ, але тут уже перекритий шлях, усе. І так я залишився на деякий час на окупованій території.

ДМИТРО ТАРАСЮК:

Мати працювала дояркою, а тут їй дали гектар буряків. Вона каже: «Дмитро, пішли зі мною». Від села треба було три кілометри в поле йти. Кожен мав обкопати свій гектар канавкою. То я обкопую материну ділянку і збираю буряки. Побігав, позбирав, а там вже важать, стоїть підвода. Тут на цих буряках заробиш за день 50 копійок, а це вже дуже добре, в магазині – це буханець хліба. Три дні я так обкопував з меншим, шестирічним братом, а на четвертий день (це було 22 липня) прийшли ми на ці буряки і чуємо: гуде. З боку села Іванків дуже гул великий, і ми думали, що це танки йдуть, а це німецькі літаки – штук 15. А на полі близько ста жінок, і всі в білих хустках. І німець як побачив їх, почав по полю бомби кидати. Впало п'ять бомб. Баби, жінки, дівчата – всі полягали в канавки, щоб не поранило. Літаки розвернулися, ще раз пройшли над полем і полетіли в сторону Києва.

СОФІЯ БРУНАК:

Моя мама після поранення довго приходила до тями, згаду-

вала обличчя, прізвища. Три місяці ми лікувалися, а коли виписалися, нам дали тимчасову квартиру на другому поверсі над пральнею біля моргу, вікна якої виходили на Бердичівське шосе. З нами ще жила бабуся, а по сусідству мешкали дві старенькі єврейки і медсестра, чоловік якої, лікар, загинув на фронті у перші дні війни. Німці ще не повністю розгорнули на території лікарні військовий шпиталь, і мама після одужання почала працювати в пологовому відділенні.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Тут, на Уралі, из-под Києва було авиатехническое училище. Оно готовило специалистов по обслуживанию самолетов: вооружение, горюче-смазочные, мотор, радио и т.д. Это училище было переведено в город Миас, в Челябинскую область, на Урале. Военком нас пригласил и говорит: «Я вас туда направляю. Вам еще нет 18 лет, вы там поучитесь восемь месяцев, как раз исполнится 18 лет, и вы будете полноправными». Для нас радости сколько – посылают нас в армию!

Туда нас привезли в декабре 41-го года. Проучились мы до апреля месяца, и роту, сто человек где-то, отправляют в запасной стрелковый полк. Это тот полк или та единица, которая готовит для фронта людей. Там 15 тысяч людей было. Жили мы в землянках. Там, где я жил, была землянка на полтысячи человек, двухъярусная. Шинель – это тебе и матрас, и одеяло, а вещмешок – подушка. А остальное делалось быстро: в лесу валились деревья, хорошие ветки обрубали и их ложили. Где добросовестно, а где как. Вот туда нас направили до июня месяца.

ОЛЕКСАНДР РОМАНОВ:

Я помню, что нас переправили ночью через Ладогу на обычном буксире, привезли в Ленинград и там направили прямо в часть. Я попал в 45-ю дивизию. Это ленинградские дивизии: 45-я, 64-я и 63-я – первые гвардейские дивизии появились.

фото з колекції С. Собчука

Первое пулевое ранение я получил на Синявинских болотах, это 1942 год. А нас когда привезли, сначала мы готовили дрова для Ленинграда, в Ленинграде не было чем топить, узкоколейку строили. Но уже воевать надо, потому что уже немец подходил. Первое ранение я получил на Синявинских болотах, и нас уже даже, настолько немец близко подошёл, особенно с танками, что в госпиталя превращали всё, чтоб лечить. Нас уже привозили на трамвае. Привезли на трамвае даже не до госпиталя, а в какой-то институт – Институт костных заболеваний. После института этого, когда я подлечился, выписали, уже я попал не в 45-ю Выборгскую дивизию, а попал уже в 64-ю. В 64-й дивизии я продолжал воевать.

Чтоб показать немцу, что Ленинград имеет своих защитников, мы, как правило, ночью ходили, а днём воевали. В колоннах идёшь и спишь, справа-слева такой же солдат. Ружьё больше тебя, ты еле волочешь его. Кормили, правда, не очень хорошо, потому что ленинградцы получали 250 грамм всего, друг у друга чуть ли хлеб не вырывали. Ну, говорят, что и человечину ели, кошатину. Но мы – солдаты, всё-таки нас питали более-менее, хлеба хоть было.

Под Ленинградом всё-таки у Гитлера было преимущество, но весь Ленинград встал – живые и мёртвые защитили его. И я уже был не только свидетелем, но и

освободителем города Ленинграда, когда мы с Пулковских высот – тут в атаке и там в атаке. Там я получил уже второе ранение. С Пулковских высот мы, значит, наступать начали на Красное село, это под Ленинградом, и вот там меня во время тоже атаки, ну, солдат-красноармеец в цепи, тоже ранило. Это окончательное освобождение Ленинграда в 1944 году. Блокада была 900 с лишним дней.

Меня представили к награде – «За отвагу». Меня как, видимо, одного из лучших, который в какой-то степени опыт имел, послали учиться на курсы младших лейтенантов. Под конец войны нас выпустили из Ленинграда, я уже попал в Прибалтику младшим лейтенантом, а потом уже служба пошла, я остался в армии как кадровый офицер.

КЛАРА ПОЛЯК:

Я пішла в райком комсомолу, попросила направити мене на фронт. Вони подивилися (я дуже маленька на зріст): «Що ви там будете робити?» Я кажу: «Може, пораненого я й не винесу на своїх плечах, но зв'язковою якоюсь я б могла бути». – «Ну, харашо, ідіть працюйте, ми вас викличемо». Вот так я працювала, цілий тиждень пропрацювала, ніхто за мною не приходив, я хвилююся, а потім в один з днів получилось так, що до мене підійшли: «Ось вам повестка: прийти завтра на вокзал з речовим мішком для відправки на фронт».

Преображенський собор, 1943 р.

Отак мені сказали. Це був уже місяць жовтень, так я попала в ешелон дівчат.

Цей ешелон, вот, прибув в Москву в три години ночі. Через Уфу, через Сталінград, через ці всі території ми їхали, а в ешелоні кожний зайняв якусь полку, вот, располагався. Москва, значить, вікна заклеєні хрест-нахрест, щоб світло не падало, щоб вберегтися від літаків, які налітали. І в один з моментів ночі я побачила, що дівчата біжать всі в якусь купе. Мені все було цікаве, і от я тожє взяла та й побігла. Оказивається, в три години ночі поїзд зупинився в Москві, і в наш ешелон сів Сімонов, який уже успів об'їздити усі fronti, вот, тому що я читала «Комсомольскую правду», читала газету «Красная звезда» – він був кореспондентом «Красной

звезди» і «Комсомольской правды». І дівчата почали йому задавати питання і все інше, а він сказав, що не був ще на одному з фронтів: «Мені сказали, що ваш ешелон їде на Волховський фронт, от я з вами і поїду туди». Отак ми зустрілися з Сімоновим.

Ну, а потім ми приїхали, нас привезли на Волховський фронт на якусь станцію, і раптом на нас оп'ять налетіли літаки німецькі. «Всім – на землю!» Я пам'ятаю, що я вспіла зістрибнути з ешелона, і куди дітсья? Ну, я побачила якусь ложбінку, речовий мішок у мене був дуже бідний такий, факт той, що я прилягла, накинула на голову цей речовий мішок, ніби-то він міг мене врятувати, така була наївна. Там ми полежали-полежали, поки літаки скрилися.

Ну, а літаки скрилися – вистріляли всіх наших дівчат біля ешелону, а в ешелоні були дівчата: українки, білоруски, дуже багато було башкірок – цілий інтернаціонал дівчат різних національностей. Ну, ці, що були дівчата більш високі, більш сильні, то їх забирали зразу в військові частини. А такого зросту, він подивився на мене зверху вниз, цей керівник, що відбирав дівчат: «Зв'язковою зможеш бути?» Я: «Канешно, зможу». Ну, вот я і попала в 72-й отдельно-лінійний батальйон зв'язку. Я стала зв'язковою. В цьому батальйоні, ну, перед нами був ліс, вот, все ховалося в лісі, і кожен командир, що стояв там біля різних дерев, відбирали собі своїх дівчат хто кому подобався. Отак я попала в цей батальйон зв'язковою.

НОВИЙ ПОРЯДОК

НІМЕЦЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ВАЛЯНОК

Прийшовши на територію СРСР, німецькі чоловіки змушені були змінити елегантні черевики на валянки з дерев'яною підошвою

фото з колекції М. Гоманюка

ВОЛОДИМИР ЦИРЮК:

Моє дитинство випало на роки війни, це громадяни, які народились з 1928-го по 2 вересня 1945 року, вони відносяться до категорії «діти війни». Перші дні війни. Мені 12-й рік вже настував, як до нас ввірвались фашисти. Перша це була розвідка на мотоциклах.

Я народився в 1930 році в селі Рогівка Поліського району Київської області. Там був партизанський край – це Народичі, Овруч, станція Вільча недалеко там від цього районного центру. І що характерно, помимо тих грабежів зухвалих, що німці там одразу курей хвтавали, де поросся яке, теля, вели себе дуже нахабно, нас за людей не рахували. Навіть, вибачаюсь, вони в туалет не ходили, а де попало, немовби тут кругом людей немає. Так вийшло, що один із них поклав десь свій світер, чи то в каску, не пам'ятаю, і не міг його знайти, і нас, десяток дітей, вистроїв: мол, розстріляе, що вкрали його світра. Ці матері плачуть, на коліна стають, а потім, на щастя, там один допомагав йому шукати, видно, і сказав йому, що є, знайшов. Це говорить за те, що ні одна людина, ні дитина не була від німців застрахована. Бо можуть ні за що на очах матерів розстріляти цих дітей. Вони ж взагалі жорстокі, не дай Бог хтось щось взяв і не спитав.

ДОРМИДОНД ТАЛИЗІН:

Немцы простое население не трогали, коммунистов только и евреев. Евреев расстреливали на Богунни, вывозили их. Ну, они тоже умные, умные, но немножко и мозги плохо работали. Сами сдавались. Немцы объявили для них всё: и шоколады там, и всё было, что их будут обеспечивать, куда-то отправлять туда-сюда. Но их отправили на Богуннию. Их туда привезли, сами они ямы рыли для себя, и там их расстреливали и закапывали. Вот такое вот было.

Я вообще в город старался не ходить, потому что они делали, что молодёжь иной раз и забирали. Я сидел на Малёванке, мы с Корбутовки ушли, потому что там воинские части, то мы бросили и квар-

тиру, и всё, перешли на Малёванку. На Малёванке был отцовский дом, и в том доме мы там и находились.

Что могу ещё интересного сказать, что в соборе, этот что возле «Темпа», там был склад. Снаружи я не знаю, что там было, но было полно народу, и все всё брали. А вот с той стороны подвал, то там были бочки с рыбой, и вот оттуда эту рыбу таскали. Ой, там кошмар, туда зайти в тот подвал, то оттуда еле вылезешь. То склад был. Советов выгнали, немцы зашли, то немцы только наблюдали, как наши оттуда рыбу таскали. Они не тронули. Фотографировали это всё, вот такое вот.

ЮРІЙ КИЯН:

Я скажу: перший день війни в Любарі, можу згадати, неприємно мені було шо... Може, це перші дні, коли я побачив, що наших солдат – їх вбивали і розстрілювали... Перші дні війни. Але ж було й таке, що в нас, на річці коло нас впала бомба, і ранило в спину мого батька, осколок в нього сидів. Вже ми задумалися... І ми живемо в погрібі, а німці порізали качки, кури, цей, і в машині катаються, гульні, гармошки грають, веселяться. Потому що я бачив їх, як вони зайшли, і бачив, як вони уходили. Потом.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Це було восени 41-го. І коли вже понабирали молодих хлопців у поліцію, вони почали розстрілювати на Богунії євреїв. Я чув розмову знайомих поліцаїв, один каже: «У мене вже палець болить натискувати на гачок. А німець мені: «Ну добре, перепочинь – нехай інший з юде попрацює». Вихвалялися золотими каблучками, які відібрали у приречених жінок, дівчат, сміялися: «Такі молоденькі, ми наказали роздягтися, а вони затуляються руками».

Це ж можна збожеволіти – вчорашні десятикласники, зовсім молоді хлопці! Це не бувалі бандити були. Та якби мене навіть примушували вбивати, краще четвертуйте! Мені шкода, коли поросся ріжуть або курці голову рубають, а тут людину... А вони стріляли в дітей, вагітних жінок! Їм було байдуже в кого – а хоч у рідних батька, матір. І це ж треба було так їх видресирувати! І таких багато було. Найдіть мені зараз виправдання цьому. А моя мати, ми єврейських дітей, рятуючи від смерті, переховували у себе в хаті за пічкою...

Ніхто не вірив і не очікував, що німці так жорстоко поведуться з євреями – а їх дуже багато залишилося в місті. Спочатку їх примусили носити пов'язку з жовтою шестикутною зіркою на рукаві. Потім, наприкінці літа, вигнали з домівок і переселили в огорожене колючим дротом гетто. За Соборною площею до війни була Рибна вулиця чи провулок, далі – критий ринок, туди їх поліцаї зганяли з дітьми, з речами, які вони встигли взяти. І там вони жили в напіврозвалених будинках і в цій старій зруйнованій тюрмі на Чуднівській. А між нами: «Браття! А де ж Яшка, Артур Сукеник, Ізя Ройзман?»

Адже багато знайомих друзів-євреїв було, а куди поділися, хто втік, хто залишився, ніхто нічого не знав. І ми так домовилися: будемо з руїн слідкувати, коли євреїв вестимуть ввечері з роботи в гетто. Що, ми свого товариша не виручимо? Але скільки ми не чергували (на горіщі сусіднього будинку влашту-

вали спостережний пункт), нікого із знайомих не побачили. Я тільки на Подолі востаннє бачив із знайомих дружину Володі-перукаря з двома малими дітьми, яка розпачливо кричала: «Ну все! Прийшов наш капут!»

Але я нічим їй допомогти не міг. Мене попередили: і близько до них не підходь, бо дуже на жидка схожий – загребуть разом з ними, і не вирвешся. Я чорнявий був, а перша ознака, що ти єврей – якщо чорнявий і розмовляєш російською. В місті ми всі спілкувалися російською, а перейшов Кам'янку і Поділ і на Мальованці вже – українською.

Коли євреїв вивозили з гетто на розстріл, я намагався бути подалі. Неможливо було їх з дітьми врятувати й десь сховати – сам не міг сховатися. Але моя мати якимось чином привела додому двох єврейських хлопчиків, чорнявеньких, гарних, і вони ховалися у нас за пічкою (там, де я колись у дитинстві ховався, коли нагрішив). Ми жили дуже бідно, не було навіть чим укритися. Мати привела їх, а осінь, вже холодно. І за пічку, де вони сиділи, заганяла курей, щоб там неслися. Я приносив лучину, вона під пічкою палила лучину, я бачив, як вона перешиває дітям великі валянки (вони ж – босоніж), а по щоках рясно біжать сльози. Я на жорнах для дітей кукурудзу молот, мати мамалігу варила, годувала їх. А потім, коли мене вперше посадили в тюрму, вона дітей кудись перевела. Що з ними було далі, не знаю.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

На Богунії почали розстрілювати євреїв. І ми, діти, бігали на це дивитися. Хлопчаки, з якими я до війни вчилася в 1-му класі, кричать: «Ідемо з нами – там те і те!» І всюди, як горобці, ми були перші. Спочатку масова страта нас нажахала, а потім ми звикли. Поза кар'єром пролягала залізнична колія, якою відправляли видобутий камінь. За колією це і відбувалося. Туди приїжджали криті брезентом вантажівки, євреїв висаджували і давали в руки лопати, щоб вони самі собі копали могилу. Німці зрідка брали участь у стратах – брудну роботу за

них виконували місцеві поліцаї. Я бачила це, коли старший брат там неподалік корову пас і мама опівдні відправляла мене віднести йому обід. Восени 41-го розстріли відбувалися майже щодня. Строчить кулемет і строчить, і батько каже матері: «Яніно, зачини вікно, а то вже серце не витримує – це ж люди падають!»

Якось батько з кумом пасли коней у Богунському лісі (кум працював на лісозаготівлі, а батько іноді йому допомагав), і вони стали свідками страти російських командирів: «Підїхала крита машина, в якій було чоловік двадцять у військових гімнастерках. Німці дали їм лопати і наказали копати могилу. Потім розстріляли, закидали землею і поїхали – тихо стало». Батькові було прикро, він, розповідаючи вдома нам про це, плакав: «Я не можу зрозуміти – німців було лише двоє! Здається, накиньтесь на них з лопатами й біжіть хто куди – все одно ж помирати!» Але люди тоді, в 41-му, були настільки пригнічені, що, мабуть, вважали: опиратися марно – німці всюди і прийшли назавжди. Вони не вірили, що наші повернуться.

Німці люто розправлялися також і з крадіями. Мій дядько, мамин брат, працював на складі, і там виявили нестачу пального. Дядько посадили в тюрму, і йому загрожувала смерть (правда, згодом німці його звільнили). І мама несла йому передачу, ми йшли повз Сінний ринок. Я бачу: на шибениці троє людей висять з табличкою на грудях: хлопчина років 14-ти і двоє дорослих. «Мамо, що це таке?» А вона: «Ні! Туди не дивись». І відвернула мені обличчя, нічого не пояснюючи. Повішених я бачила вперше і навіть не уявляла, що вони мертві, а тому не злякалася.

ВАЛЕНТИН ОСАДЧУК:

Матір тоже два рази чуть не розстріляли. Пішла передачу переносить в табір до плевних. Плевних привозять сюди. І слух проходить, що плевних повинні привезти. Ну, люди собі шо в кого є, хто кусок хліба, хто якась яйце, який картошки наварить, хто шо має, туди несе. Їх же ж так привезуть і не кормлять

Страта заручників на Сінній площі, 1941 р.

зразу, а потім вже. Коли привозять євреїв. 12 машин з Бердичева євреїв привезли. Всі вони гражданські були. Ціх всіх людей, які ждали, щоб покормити п'яних, зігнали, щоб дивилися. Там такі стояли скамейки, де зараз могили на Богунії, євреїв садили на скамейку по 14 чоловік на скамейку. Стоїть пулеміт, і їх з пулеміта: того ранили, того вбили, і вони всі падали до ями. Навіть якщо не добили, то в цю яму і піском засипали. Там було таке, як був пацаном, ходили ми туди, шевелилося, і що хочеш. Корову пасли, то один втік оттуда в тельняшці якийсь наш, ну то це таке.

Ну, і тут тільки посадив цих, щоб розстрілювати, а там вже інших вигружають, тільки посадив, і мати збоку стоїть. Він підходить, за руку її: «Юда?» Мати: «Пан, руска». – «Рус теж капут!» І це її держить, і керує, це щоб там місце на лавці ще осталося, то вона б теж там була. А тут він її держить. Тут підходить такий німець здоровий, білий, з папкою, наступив на ногу їй і шепче на вухо на ломаному рускому: «Тікай! Він стрілять не буде, виривайся і тікай». Мати розказувала, що вона руку пустила, вона ослабла,

ослабла, а потім як рвонула, плашок з голови, а вона така чорна, кучерява, була схожа на єврейку, та й в люди, та й втікла. І більше туди не ходила.

ЮРІЙ КИЯН:

А вони людей наших полонених зганяли коло костюла і там били, огородили колючою проволокою. Ми, діти і жінки, передавали що кусочок хліба, там через колючу проволоку, ну що могли... Нас били, ганяли, хто падав. Я бачив, що такі розстрілюють людину, стріляють просто. Вот це перше, що я побачив.

Друге, я побачив, що через определённое время всім євреям (а в Любарі було багато євреїв) об'явили, що вони поїдуть на Родину. Один мій однокласник, Бенче Кантер, як його називали, теж тікає, бо надо собираться – «нас везуть на Родину». Вони зібрали всіх євреїв, построїли і ведуть їх. Вони ідуть з речами там, хто чемодан, хто що. Ми теж бігли дивилися і побачили потім, що в основному поліцаї вели, німців було мало навіть, вели поліцаї. І, як вам сказати,

вивели їх на Піщане і зразу і розстріляли. Про це ми зразу узнали. І тоді, вже тоді у мене родилося таке... Я таки закінчив чотири класи, 41-42-й рік, в мене з'явилась теж ненависть до фашистів, до цих німців. Навіть у дитини – ненависть, бо я бачив їх зверство, понімаєте? Зверство таке, що нелюдність.

ЗОЯ ЛЮБЧЕНКО:

Вітчизняна війна. Ми жили в районі, не в самому Житомирі. Така напруга була, ми навіть не хотіли працювати. Все одно війна, казали, якесь таке відношення було. Дуже була нервова обстановка. Ми жили у своїй хаті, то вже батько зібрався, то построїв, а то ми до цього весь час ютились по времянкам, а це вже була хата, недостроєна, але ж кімнати були, що можна було жити. Заходять німці – тікають-тікають наші, а ми сидимо всі по квартирам – ніхто нікуди не виходить, а вже бачим, ідуть по направленню до поїзда, це ще сім кілометрів. Фашисти – їм потрібно було завоювати, щоб на них працювали і щоб брати то, що вони хотіли. Вони йшли, по-

Будівля 1-ї міської поліклініки після визволення Житомира

чинали збирати людей. У церкві назначили старосту нашого. Ну, батькові, нічого йому не давали. Він такий дядько був середнього зросту. Він думав про сім'ю, маму дуже любив. Був старший мами.

Німці почали збирати євреїв. А в нас ще кімната була, то її знімав наш знайомий – Ісен Маркович, єврей. Дуже інтелігентна людина, дуже хороша. То він думав, що до нього, може, не прийдуть, а до нього приходять. А ми всі дрожимо, ніхто носа не може показати, усі бояться. А його забрали. Понабирали багато цих людей, а там же і мої друзя – Роза Трохман, хороша дівчина. А що ми можемо зробити? Нічого! Повели, їх оточили поліцаї чи німці, не знаю. Ісен Маркович зайшов прощатись і сказав (по-російськи він розмовляв): «Я не думав, що доживу до такого, що я – єврей і що мене расстріляють, я не думав». І так їх порозстрілювали. Це дуже страшно, це важко згадувати, но вже за давнє воно.

Батька відрядили, направили на завод зерна. Там сільські люди тільки працювали. Молодь почали в Німеччину забирати, то мій батько і інші зробили у зерні таку хатину, наверх положили доски, зверху зерно, і так ми переховувались в зерні, і там багато хто так переходив з району і з сіл.

СОФІЯ БРУНАК:

Приходить мама якось на чергування і чує, як сестра-господарка Соня Хацусь каже одній з двох молодих санітарок: «Що це ти викручуєш ганчірку, наче жидівка?» Мама насторожилася – до цих пір вона не уявляла, що це за людина. «Тітко Соню, нащо ви так кажете?» – промовила вона до неї. – «А що?» – «Не треба так казати, та ще й голосно. Адже і ваша дочка Надія вийшла перед війною заміж за єврея». Дівчата чули цю розмову і після чергування підійшли до мами: «Олено Миколаївно, якщо ви нас не врятуєте, тітка Соня приведе сюди поліцію». Маша і Ліза були єврейки. Мама звернулася по допомогу до своєї подруги Юлії Фойне, чоловік якої, німець, був репресований у 37-му році. «У мене є знайомий водій з полуторкою», – сказала та. Дівчат вирішили відвезти в Олевський район – болота і ліси Полісся, де вже з'явилися партизани, німці оминали. З собою взяли махорку нібито для обміну по селах, бо раптом німці зупинять машину: «Куди їдете? Навіщо?» І мама їх відвезла. Була пізня осінь, страшна негода, вітер, дощ.

Про подальшу долю цих дівчат ми дізналися вже після визволення Житомира, коли почала працювати пошта. Ми отримали лист, я вже не пам'ятаю, від Марії чи Лізи. Вона висловлювала подяку моїй мамі за порятунок. Дівчата були в партизанському загоні, і згодом одна з них за загадкових обставин загину-

ла. Ми з мамою порадили за живу.

ДМИТРО ТАРАСЮК:

На третій день з'явився в нашому селі німецький управитель. Ми звали його Шика, і був він дуже суворий. Мав він дві пари коней, їздив на тачанці, за кучера і перекладача у нього був вчитель німецької мови з нашої школи. За селом ще залишався шматок неораного поля, десь близько кілометра, і нас послали туди орати. Там були хлопці старші за мене, 27-року, і молодші, навіть 37-го. Йому чотири роки, а він коні водить – вже працює. І ми вирішили: разів десять пройдемо поле, а потім півгодини відпочинемо. Так і зробили. А мене послали, щоб я стежив з горба за дорогою, тому що повинен їхати Шика-німець. Стою, дивлюся – їде! Я впав на землю і хутко поповз до хлопців, а це метрів сто. Попередив їх, всі підхопилися і почали працювати. Управитель під'їжджає до нас, злазить з тачанки, і така у нього нагайка довга. Підходить до мене і щось каже цьому, який возить. А той до мене: «Чого ти стояв на бугру і виглядав?» А я: «Хотів до вітру, то відійшов від хлопців». Я ж не знав, що німець їхав і в бінокль дивився! А німець як тією нагайкою мене разів шість оперезав так кругом!

Я став плакати, і німець перестав мене бити. Він поїхав в Іванків і, коли надвечір повертався назад, під'їхав знову до нас і каже: «Ще раз тільки будете сидіти, не працювати, кожний отримає нагайку». То ми вже потім, як хтось стежить за дорогою, то лягає на землю, щоб не видно було його на горбі. А німець приїхав на конюшню і через перекладача сказав моєму батькові: «Я вашого сина набив за те, що він не робив, а стояв, дивився, а інші спали». Я прийшов додому, і батько мені ще пару батогів дав за це.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Незважаючи на те, що почти в кожній родині батьки, чоловіки або брати були в Красній Армії, німці нікого не трогали. При німцях знову почала працювати елек-

трянця, куда за пайку ходили на роботу многие люди из нашего района. Начальником там был офицер, которого звали Генрих Мопс. Почти каждый день для тяжелых работ туда пригоняли колонны советских военнопленных. Они шли через весь город – несчастные, голодные, ободраные, многие из них были обути в деревянные сабо, а потому движение колонны было слышно издали. Передавать что-либо военнопленным было строго запрещено, за этим следили охранники с собаками, но тем не менее люди старались незаметно передать кусок хлеба или бросить картофелину.

ВАЛЕНТИН ОСАДЧУК:

Я під час окупації їздив на машині, в смислі, тітка у мене робила на ЗІС-5, така була машина, наша машина, ну, вона робила шофером. І я ж пацаном був, вона мене брала, возила. І, я тільки не помню, куди вона мене привезла, площадь, кругом німці, так вроді би як в автотехнічному технікумі всередині. Це я так зараз собі думаю – чи туди, чи ні. Чи наоборот – сюди, де це Бердичівська, там площадь така була. І кругом ходять ці німці, а вона десь пішла, а я в туалет ну так захотів, а вийти боюсь – всюди німці. Вона приходить, я кажу: «Давай поїхали отсюда». Вона: «Шо таке?» Я їй говорю, шо хочу дуже в туалет. Вона: «Ну то вийшов би». Я кажу: «Там німці всюди ходять, я не хочу».

СОФІЯ БРУНАК:

Незабаром німці вигнали нас із квартири на території лікарні, а всіх наших сусідів розсортували. Ми оселилися в підвалі єврейської лікарні на вулиці Великій Бердичівській, 76 (зараз там розташований тубдиспансер). Над нами було пологове відділення, і мама почала працювати там. Серед медсестер були навіть фольксдойче, але вони поводитися нормально.

Якось у наш підвал молодий поліцей заштовхнув дівчину, промовивши: «Нехай вона побуде у вас. За нею прийдуть». Тоді молодь забирали в Німеччину. Дівчина тихенько сиділа в куточку біля шафи і

виглядала у віконце, а за кілька днів у сутінках прийшла її мати і забрала дочку.

Пам'ятаю, ввечері обережно відчинялися двері і просовувалася рука з речовою торбинкою і запискою: «Якщо можете, допоможіть медикаментами». Мама і доктор Сидоренко потайки збирали йод, зеленку, бинти, марлю – пологове відділення як-не-як. І таке траплялося доволі часто. А ще зверталися наші знайомі через маму до лікарів уролога Ільченка і дерматолога Краснова, відомих у місті спеціалістів, які виписували дівчатам такі медичні довідки, що окупанти відмовлялися уганяти їх в Німеччину.

Далі почалися арешти, щось жахливе. На Соборній площі, щоб залякати місцеве населення, німці вішали упійманих підпільників і партизанів з табличкою на грудях. Мій дядько, ще молодий хлопець, як побачив страчених, прибіг додому в істеріці. Він тяжко захворів, і його довелося рятувати. А Соня Хацусь не залишила нас у спокої і в підвалі. Незабаром вона привела до нас поліцей і німця і вказала на мою маму. «Ось тут, – каже, – ще одна жидівська жінка живе, а чоловік її партійний». А доктор Сидоренко відповіла: «Тітко Соню, про що мова? Ви ж чудово знаєте батьків Олени Миколаївни, прізвище яких Возняк. Тут немає ніяких євреїв». І німець сказав Соні Хацусь: «Nicht gut» (негарно).

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

А за кілька днів з вуличного репродуктора на стовпі німці ламаючою російською мовою передали наказ: «Усім чоловікам від 16 років і старше з'явитися на кар'єр для перевірки. Якщо хтось ухилиться і його виявлять вдома, буде розстріляна вся сім'я».

Чоловіки захвилювалися, почали ходити один до одного на подвір'я, розпитуючи, можливо, хтось знає, що сталося? І мій батько і брат Юзеф пішли на кар'єр. Раптом прибігає сусідський хлопчина і кричить до моєї мами: «Тю-тю! Ідіть хутко – там вашого дядю будуть розстрілювати!» Мати кинулася бігти, я – за нею. На кар'єрі всі чоловіки стоять розділені на дві

групи, і німецький офіцер не приховує, що «одні підуть додому, а юди – зі мною». Мама кинулася йому в ноги, вказуючи на батька: «Пане офіцере! Він – поляк». Німець відмахнувся: «А, всі ви тут перед війною перемішалися». А тоді ще один поляк підтвердив, що знає мого батька по косялоу. І німець врешті відпустив його. Одна група чоловіків розійшлася по домівках, а іншу повели на страту. Щось сталося в місті надзвичайне: якась диверсія чи замах – а німці в таких випадках завжди люто мстилися місцевому населенню.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

В батьковому домі німці жили, і батько там жив. Ось облаву зробили в лісі, найшли там багато душ і загнали в Денишах, сараї там були, і всіх спалили там. Братік двоюрідний там згорів. Дядько був директором школи, його убили. Взяли такої величезний камінь, положили на нього (де оце зараз пам'ятник стоїть у Денишах) і поставили охоронника, щоб його ніхто не витавив. В общем, він був директором школи, і тільки за те. Там нічого підозрілого не знайшли. А те, що він директором школи – вот так його. А бабушка, це вже моєї сестри свекруха, бабушка Уліта ночью через несколько днів взяла якихсь там подростків, дітей, він уже мертвий був, украли його оттудова і закопали в канаву, потім вже його на кладбищі схоронили.

ГАЛИНА ЧЕПОРНЮК:

Коли почалася війна, тата забрали на війну, мама залишилася з двома дітьми. То вже перед самою війною, так як наша хата стояла, там, де мали прокладати дорогу, заставили перед самою війною перенести хату. І вже на ходу це все робилося, бо там будували дорогу. А колись батькова родина жила на хуторах в Цилінові (урочище неподалік від Малої Деревички), жили вони там, туди перенесли дорогу, і таким чином мама з маленькими дітками залишилася, ввійшла в війну. Вона описувала про те, як заходили німці.

Якраз були свята, Різдво чи що-то таке. Ну якраз, як вони окупували, в нас сусідка була, Васіковська Ганна, з розповідей мами я це знаю, як вони готувалися. Ну, і кажуть, що якраз ідуть ці німці. Вони повдягалися в старе, бо ж молоді жінки, дітки маленькі, що в одній – двоє дівчат, а в мамі було двоє хлопців. Через дорогу жили, дружили між собою. Каже, повдівали, а тут уже ці німці. Село окупували повністю, і в кожній хаті вони стояли. І каже мама, в сусідки до дівчаток вони відносились добре, бо то дівчатка, а каже, в мене що хлопці, то тільки появлялися в хаті, то кричали: «Вег, вег, Іван!» – тобто, виганяли. Єдиний випадок: мама розказала про одного німця, який, побачивши хлопчиків, кинув їм цукерки і показав фотографію, що в нього такі є сини. Оце десь заворушилося – людина є людина, я так думаю.

Пережили вони це, але що характерно, що брат тож згадував. Це був 1941 рік, а 1942 рік, вони вже літо пам'ятають, хлопчики, і розказував (а ми з ним якраз ішли по мосту, і річка в нас там), розказував такий випадок: «Ішли німці, а ми купалися, а вони почали на нас рушниці наставляти. Не знаю... Ціла група дітей! Аж тепер моторошно, як згадаю. Могли ж всіх постріляти!» Просто отак прицілювались, як будто лякали дітей, але такого не зробили. Ну, відношення ж понятно, що всі таки окупанти – відносилися до

людей, як окупанти.

ВАЛЕНТИН ОСАДЧУК:

На Богунії був концлагер, і склади були на Богунії, ранше ж до війни так було. То там хто що брав, воєнну одежу брали, ето вот. Ну, і мені хтось будьоновку дав, будьоновку із зв'язочкою. І я хожу в ній перед німцями. І тут прийшла рота, до нас туди прийшла рота, видно, чи з партизанами воювали, чи вони з фронту прийшли на одних, но такі злющі! Спереду бляхи в них такі алюмінієві висіли, в них такі каски з рогами. Мабуть, отборні ці війська. Ну, а ці старші наші хлопці сміються і на мене тикають: партизан, партизан! Ну, ці німці хто сміється, хто усміхнеться, а один такий якийсь мені як влупив в зад, то я метри три, напевно, летів. Дав такого пінка. Оце тако попавсь йому під руку. Я за ту будьоновку, сховав і більше не ходив.

ГЕОРГІЙ АНДРУШКО:

Десь в серпні чи у вересні зайшли німці. Далі всі події закарбувалися в моїй пам'яті на все життя. Ми жили разом з родиною мого батька в с. Гарбишівка. Прийшли німці, по дворах стали ловити курей, стали кричати: «Матка, яйка! Матка, млеко!» Пам'ятаю, як бридкий німець підійшов до моєї матері, похлопав по щоці і на пальцях став показувати, що сьогодні будеш спати зі мною. Мати мене за руку, і ми втекли на другий кінець села, де німців не було, і перехувалися в погребі у моєї хрещеної, аж поки німці не пішли.

То прийшли другі німці. Вони вигнали нас з хати, порубали стовпа, натопили грубку і п'яні полягали, аж поки не загорілася постіль. А ми стояли на морозі в садку за деревами. Я мерз в ноги і плавав. Мене втішали: ось німці поснуть, і ми юркнем на піч.

ОЛЕКСІЙ ОПАНАСЮК:

Я народився в суботу перед теплим Олексою, мати так і сказала: «Назвемо його Олексою». Народився я в селі Дубрівка Брусилівського району в сім'ї столяра.

Дід був дуже великим господарем. Перша жінка його померла, залишивши п'ятеро дітей. Довго він не одружувався, згодом взяв жінку з трьома дітьми. Діда звали Савка, займався він кінями. В сім'ї нас було дев'ятеро дітей. Двоє померло ще при німцях. Старшого брата Юхим звали. В 41-му році він очолював спілку молодих. 19 років тоді йому було. До нього завжди приходили похідні групи, і він мене з кімнати виганяв.

В цьому ж році батька при народі в шкільному саду обрали головою сільської управи. Саме в цей час я грав з хлопцями біля річки. Я надягаю будьоновку та й рвусь туди. Спочатку мати не пускала, а потім каже: «Йди!» – і зриває з мене будьоновку, а я вчепився, щоб вона не забрала. Все одно вона на ній відірвала зірку, а потім каже: «Йди!» Я прибігаю туди, а там музика грає, молодь танцює, священник освячує щось. А навкруги німці ходили, то підійшли і почали на місце з-під зірки показувати на будьоновці, то я скинув її.

На виборах було п'ять кандидатів – вибрали мого батька. Німці нікого не стріляли, вони ходили рестрували людей. В своєму селі я закінчив чотири класи. Всі діти хотіли навчатися, та на той час на 30 чоловік у нас був один буквар. Потім у сусідньому селі пішов у семирічку, восьмий клас закінчив у райцентрі у Брусиліві, а на дев'ятий клас я пішов працювати іздовим, так як сім'я голодувала.

Вдома була дуже гарна бібліотека, але при німцях брат майже всі книжки спалив. Я сховав декілька, але він все одно знайшов. Зробив я собі сам книжечку, знайшовши та склеївши якісь бумажки, понаписував ще туди щось. Тут брат прийшов та був дуже схвильований, тому що побачив, показавши мені на одній з сторінок круглу німецьку печатку.

Пізніше батька хотіли примусити стріляти євреїв, та він відмовився. Його забрали до табору, але Юхим зробив справку, що в нього короста, а німці дуже цього боялися та й відпустили його. Пізніш батько пішов на фронт воювати за наші війська, сапером він був. В 44-му році він повернувся з фронту

дуже хворим на туберкульоз.

В 44-му році я пішов до Дубрівської початкової школи. Перша вчителька була дуже злою, завжди мене лаяла за те, що не вмів писати – важко мені давалося навчання в той час, так як в сім'ї було нас багато, да й хата була спалена наполовину, в той час же війна була. Ще й батька забрали на фронт. Пройшов якийсь час, і цю вчительку кудись забрали, на заміну прийшов вусатий гарний дядько. Це був дуже добрий та розумний вчитель, він ще старших братів моїх навчав.

ГЕОРГІЙ АНДРУШКО:

Німецька передова пройшла, в селі встановили владу, появилися місцеві поліцаї. Їх боялися, як і німців. Сігнали євреїв та партійних і розстріляли в урочищі «Красна гірка» в Андрушівці. Моя мати і я дуже боялися, що черга дійде і до нас, як до сім'ї червоного командира. Тим паче, що моя рідна бабуся, батькова мати, пішла в управу і заявила, щоб забрали нас з хати. Ми були лишні в хаті. На що староста відповів: «Цить, бабо! Он лаву бачиш?» Це була лава, до якої прив'язували людину і били шомполами. Такий був виховний момент, бо у старости самого син був в Червоній Армії. Мати, як і всі односельці, примусово працювала на пана в економії. Зранку до пізнього вечора впроголодь я виглядав її. Інколи вона приносила жменю гороху з поля, рвала, щоб не побачив поліцай-наглядач.

ЛАРИСА ЧАЙКІВСЬКА:

Я народилася 1931 року, село Ялиновка Червоноармійського району на Житомирщині, да. Там же я закінчила і сім класів (тоді було престиж – сім класів, вісім – і всьо) і поступила в 46-47-му в Житомирський педагогічний технікум. Моя родина в мене була дуже велика. В батька – п'ятеро (він овдовів), а в мами – двоє дітей, вона тож овдовіла, і зійшлися – це вже сім. А потім я родилася, де були сестри і брати – по 14, по 15 років старше мене. Зараз у мене пошти нікого нема вже. Батьки були селяни. Батько робив у колгоспі, виконав-

«Заморожене м'ясо» – відзнака учасника боїв під Москвою

цем робив – він був грамотний.

Потом почалась війна. До війни було дуже прекрасне життя. Всі жили, всі все мали, хазяювали. А во время війни, то це щось було страшне. Ми ж були під окупацією німців. І страшні були німці, а ще страшніші були для нас, для народа поліцаї. Вони знущалися так, що ті лякали і вбивали, а поліцаї – це просто, як вам сказати, звір'є. Могли забрати жінку, затягнути, повиколовать очі, подрізати груди. В нашому селі було таке, що прийшли, просто прийшли (свет побачили, що горить), взяли чоловіка вбили, витягнули, положили на снігу (це була зима), положили його під хатою і сказали, щоб вона не ховала. Дивись отак. Вспоминати це дуже тяжко, дуже і дуже.

Мене німець бив, ну, скільки мені було? Мені, як почалась війна, було десять, дев'ять років. Зайшов і хотів овса коням, торбочку держить, но він по-німецьки, а я ж німецький не вчила, вобщє поняття не мала. Він за цю торбу і почав мене... по голові, по голові так! У нас вони, німці, дуже рідко були – це раз, напевно, два в селі.

Вони боялися партизанських лісов, а наше село було окружено так лісом. Вони ж нікого так не боялися, як боялися партизан.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Одного разу я несла сестрам обід. Шлях пролягав повз наш військовий склад пального, який німці не розбомбили, а тепер охороняли. Бачу, вартовий розставив широко ноги і кличе мене. Я перелякана підійшла. Я дуже маленька була на зріст, дивлюсь на нього знизу, а він такий здоровенний, на грудях бляшанка півмісяцем, а на касці череп намальований. Німець виймає з кишені цукерки і пригощає мене. «Спасибі», – тихо подякувала я. А вартовий показує мені фотокартку, на якій зображені жінка і трійко дітей, його родина, і пояснює, що я схожа на його дочку і наступного разу він мене знову пригостить. Однак більше я його не бачила, на варті стояли потім інші солдати, дуже злі, і я думала: ні, ці цукерок не дадуть.

ЛАРИСА ЧАЙКІВСЬКА:

Ми ж боялися з хати вийти, я з мамою... Значить, як почали цей карательний отряд, і якийсь стояв із поліцаїв... Кожен вечір – де вони бралися в нашому селі? І я помню, що з Видумки прийшов в наше село до сусідів якийсь родич, хлопець дуже гарний. І вони його вбили. Зайшли. Хозяї кажуть, що це їх родич. Не! Хозяйов не чіпали, а цього хлопця взяли вбили, на город витягнули і не дали хоронить. І тепер я свідтель: як уже наши зайшли, ми його хоронили. Він уже лежав, я помню, що таке все тіло було зморщене у нього, бо він же стільки, я не знаю, що було б... Це була зима, холодно, під снігом, оце так.

ВАЛЕНТИН ОСАДЧУК:

Ці німці – а вшиві були такі! – приносять стирать, дадуть кусочок ерзац-мила, що не милить нічого, то мати прала попелом, їм перестірає як-небудь. І заставляли стирать, і всьо, і картоплю цю копали. Мати каже: «Ви – армія, ви – те (і

тримає брата на руках тако на веранді, бабушка стоїть, сусіди), що ж ми з дітьми будемо їсти? Ви ж всю картошку викопаєте!» А вони джантиються: «Шо ми будем їсти, шо ми будем їсти». І коло криниці вони миють ці свої термоси. Якийсь фельдфебель приходить, вони йому щось зашварготали-зашварготали, цей – раз! – цього браунінга і сюди. Мати пойняла, шо за нею, бо він начав показувати. Бабушці отдала цього брата, а сама – до сусідів і під кровать, а сусіди якраз за столом сиділи і продовжили сидіти, ніби нічого не знають. Він вскочив, глянув: немає. А були парадні двері відкриті на іншу сторону, і він думав, що вона втікла. Тиждень під замком сиділа, покамість вони не уїхали – все время на неї чатував. Отаке було.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

У війну люди голодували. Їздили по селах на підводах і попутках вимінювати речі на харчі. І навіть вирушали аж у Західну Україну. Дружина лісного, відправляючись туди, просила мене доглядати її дворічного сина, а я ж сама ще була дитина! Однак потім їздити в ті краї стало небезпечно – наших людей там почали вбивати. А батько допомагав куму в лісі – той щось вкраде, продасть і поділиться. А ще нас рятувала молоком корова.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

В конце осени 1941 года мы и сами начали голодать. Запасы продуктов закончились, а достать новые в городе была проблема. Я вместе с братом ходила за город на ближайшие поля, чтобы собирать колосков или найти какие-то овощи. Иногда единой нашей пищей была сахарная свекла, которую мама выпекала в печке. Зимой кто-то из знакомых сообщил, что в Виннице на рынке можно купить продукты за советские деньги. Мама вместе с теткой, на попутной военной машине словаков, съездили в соседнюю область и привезли хлеб, сало, масло – это был настоящий праздник! В тот же вечер в наш дом пришло много соседей, которые все раскупили и за-

казали маме привезти еще. Так она дважды, а то и трижды в неделю начала ездить в Винницу за продуктами. Добратсья туда и назад было легко, немцы и словаки часто подвозили таких, как она. Иногда договариваясь за пачку папирос, ее забирали прямо возле дома. Почти всю оккупацию мама ездила в Винницу и другие города, покупая и выменивая продукты. Благодаря этому мы смогли выжить.

Но самой большой проблемой во время войны было отсутствие соли. Этот минерал по-настоящему был на вес золота. За ним мы ходили на овчинно-шубную фабрику, что на Смольянке, где в разбитом складе по углам можно было наскрести технической соли. Она была очень грязная, вперемешку с песком и ворсом, потом вечерами мы всей семьей ее перебирали. Когда соль там закончилась, мама ездила в Бердичев, на кожевенную фабрику, где также были остатки технической соли. В следующем, 1942 году, в Житомире немцы разрешили открыть большинство церквей, где началась правительская служба, начали работать магазины, рынок, некоторые производства и мелкие мастерские. Нашим гражданам за работу платили оккупационными деньгами, за которые можно было приобрести любые товары. Например, буханка хлеба стоила 100 карбованцев, а литр масла – 180. Каждые выходные в районе электростанции работал рынок, куда с продуктами приезжали жители из окрестных сел. У них можно было выменять продукты на вещи.

СОФІЯ БРУНАК:

Було дуже скрутно жити, ми голодували, війна – які гроші? Мама, коли ми мешкали над пральнею в лікарні, одного дня вийшла на Бердичівське шосе, щоб купити у селянок, які йшли торгувати на базар у місто, трохи молока і сиру. Мама почала просити: «Спустіть трохи ціну – ми погорільці, та ще й поранені». А селянка з коробкою за плечима відповідає: «Ні, дешевше не віддам». А неподалік на перехресті стояв на варті німець з автоматом, і мама каже: «У вас, мабуть, і яйця

є. Він же відбере» – «А нехай відбирає! Він же завойовник». А ще ми ходили по селах, вимінювали махорку на соняшник, сахарин.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Соколовський кар'єр вважався важливим промисловим об'єктом, і видобуток каменю, який вивозили в Німеччину, вимагав значної робочої сили. На кар'єрі працювала наша мобілізована молодь, а начальство було німецьке. Якщо ж когось із молодих людей німці мали намір угнати в Німеччину, батьки зверталися до начальника кар'єру, і він повертав свого робітника. Брат Юзеф хворів на серце, і мати попросила звільнити його від важкої праці носити каміння. Начальник кар'єру попередив Юзефа: «Якщо брешеш – смерть!» – і послав його на медкомісію. Діагноз підтвердився, і брата вже не залучали до важких робіт. А сестри носили каміння, будували дороги.

ІВАН ПАПЕНКО:

Робив я з пацана, потому що батько ушол на війну. Ше не було війни, гуляв він, а потім його забрали на 45 суток, і на цьому все. Я був старший в сім'ї. Нас було три сина: я був старший, брат на год менший, а третій ще менший.

Коли починалась війна, мені було десять років, я вже був хазяїном, тому шо батька не було, корова була, свинятко було. А як німці зайшли, значить, розділили на десять хат пару коней і пару волів. Значить, дали пару волів, а кому дали їх? Мені, бо мені вже десять год, мужиків не було, а я вже мужчина. Отак мені пару волів дали. А воли на Київщині не такі, як на Житомирщині. Тут воли і корівки маленькі, а на Київщині – там такі воли, шо колись як тесть поїхав, побачив, то він не вірив своїм глазам.

То мені дали пару волів. Шо получається, два вола здорові? Значить, їм же ж їсти надо дать, нікто ж мені на десять хат цей мішок сіна не буде заготовляти. Ото я косив, все робив, да своя корова. Я жив то шо надо. Детство пройшло в мене харашо.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Це було у травні 42-го року. Заскочила до мене подруга і каже: «Біжімо хутко на кар'єр – приїжджає Гімлер!» – «А хто це?» – «Як хто? Високий чин!» І ми побігли. Бачимо, стоїть військовий оркестр, натовп зібрався, багато місцевих жителів. Аж ось від військового училища в бік Соколовки рухається чорна довга легкова автомашина у супроводі мотоциклістів з обох сторін. Під'їхала до будинку управління кар'єру, де біля входу чекало все начальство. Заграв оркестр, машину відразу оточили офіцери, заповідливо відкрили дверцята. Ми, діти, запам'ятали: він був незвичний, у чорному мундирі, лакованих чоботах, здається, у пенсне. Гімлер про щось заговорив з шефом кар'єру. Діти шепочуть: «А він погон загубив!» А жінки діляться враженням: «А він гарний!» Ми здивовано розглядали на ньому сліпучо білу сорочку – таких ніхто з наших до війни не носив. Хтось із німців сказав, що Гімлер – син барона, представник вищої німецької знаті. Гімлер пройшов в управління кар'єру, а натовп терпляче чекав на вулиці. Незабаром він вийшов, офіцери відкрили дверцята, і машина від'їхала з кортежем мотоциклістів. І всі казали, що то є Гімлер.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

В городе было спокойно, прее-ступность отсутствовала полностью, ведь немцы ввели железную дисциплину. Мой дядя работал на хлебозаводе и однажды отказался выполнять сверхурочную работу, за это ему всыпали 25 нагаек. Правда, потом сами же немцы привезли его домой и дали врача, чтобы тот помог выздороветь.

Осенью 1942 года возобновился учебный год. До войны я ходила в школу №24, которая была русской, но во время оккупации детей из нашего района перевели в помещение, где сегодня расположена музыкальная школа, что на Смолянке. Занятия проводились на украинском языке, но каким было то обучение? В одной комнате сидели сразу три класса: первый, второй и третий – и один учитель объяснял всем одновременно.

Учились мы по старым советским учебникам, в которых были только заклеены портреты Ленина, Сталина и других вождей.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

При німцях працювали школи. У нашому класі почепили на стіну портрет Гітлера і ікону, а учням наказали, поки привезуть нові підручники зі Львова, викреслити в старих все, що йдеться про радянську владу. Після цього в старих підручниках не було що читати. Викладали у нас двоє вчителів: німець і наш, математик, якого примусили. Після визволення Житомира його за це органи затягали на допити – він не витримав, почав гірко пити і незабаром помер.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Зимой, чтобы было чем топить дома, мы ходили на электростанцию на свалку шлаков и просеивали его, чтобы найти остатки угля. Также ходили за речку в лес, где собирали хворост, потому что рубить деревья немцы запретили. В районе сегодняшней автобусной остановки «Лесная», что напротив психоневрологического диспансера, у немцев было разбито военное кладбище. Все могилы были четко расположены, как под линейку, и украшены белыми березовыми крестами. А еще на каждой могиле были толстые венки, сплетенные из еловых ветвей. Уже потом, после освобождения, мы ходили за этими венками и топили ими печку – горели они хорошо и давали много жара.

ЯНІНА ХОМЕНКО:

Во время войны, уже мені було чимало в 1943 році, йшов п'ятий рік, по сьогоднішній день, ви знаєте, в мене стоїть в очах, як вішали наших молодих хлопців. Значить, потом же ж мама казала, німці зганяли всіх жінок з дітьми, все я помню, в мамі на руках, мама ж мене не покине, бо батько був на фронті, всігдa в неї на руках була, ну, тоді такий час був. То, наскільки знала, бачила своїми очима, вони мені і сьогодні стоять: машина грузова, де стоїть драмтеатр, а за ним вроді

як будка є, щось таке, оце приблизно десь будка і чуть-чуть в стороні, театру ж не було, колись стара аптека була, колись старий дом був, і отак була ця вішалниця. І машина під'їжджає, табуретка там якась, бо на шось ставили, а мама розказувала, що це були хлопці по 16 років із Сенної, вони партизанам допомагали і десь вони, видно, попались, то вони, німці, прилюдно, прилюдно. Я дуже боялася, трималася за маму, і дуже було страшно, і дуже боялася, і це й зараз в очах часто проходить, знаєте, як дитина запам'ятає щось крепко, дитина дуже крепко запам'ятовує. Там би зараз якогось знака поставити, хоч, може, воно й недобре, але ж на тому місці були повішені молоді хлопці. Мені воно дуже, я як їду, завжди дивлюся, завжди на це. Це таке місце – важке, важке. Я ж кажу, що я вже була чималенькою, мені було чотири роки з половиною, п'ятий рік ішов, а дитина дуже в такі роки, зрительна пам'ять така хороша, скільки споминаю я. Оце вішалниця там така була, і оце повісили цих хлопців. По-моєму, два чоловіки десь було.

ВАСИЛЬ КАМІННИЙ:

Я родився в Вінницькій області на скалах ріки Згар в сім'ї звичайнісіньких колгоспників. Коли пішов у п'ятий клас, я навідріз відмовився вивчати німецьку мову. Чому? Тому що в мене було несприйняття цього. На моїх очах під час війни вбили мого старшого брата. Я був пацаном, якого заховали в спідниці, а брата – вбили, йому було 11 років. Я сказав: «Фашистів не буду вчити». А був вчитель у нас, завуч нашої сільської семирічної школи і сказав: «Василію, будь розумним. Для того, щоб ворога бити, його треба було знати». І коли я в Німеччині виконував свій обов'язок, то бургомістр Берліна на одному із заходів сказав: «А ви що, закінчували Берлінський університет?» Тобто, за ті роки, що я там спілкувався і виконував свої завдання, я освоїв німецьку мову так, що він мені задав це питання. Я без перекладача міг розуміти, про що німці розмовляють, але я ніколи не подавав навіть знаку, що розумію, а перекладач тільки перекладав.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ І ПІДПІЛЬНИЙ РУХ

МЕДАЛЬ «ПАРТИЗАНУ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ I-го СТУПЕНЯ»

Тисячі житомирян були
удостоєні такими парти-
занськими нагородами, а
Полісся стало справжнім
партизанським краєм

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Німці, як тільки увійшли в місто, збили над Житомиром наш літак, і поранений льотчик вистрибнув з парашутом. Він приземлився за кар'єром і заповз у жито. Мій двоюрідний брат йшов додому, бачив це, підняв пораненого на плечі і приніс на наше подвір'я. Сміливий був, не злякався, що німці льотчика вже розшуковують. Його переховували у льосі. А лікував таємно знайомий фельдшер. Одужавши, льотчик переодягнувся в цивільне і подався до партизанів. Після війни він приїжджав до нас, дякував за порятунок. Його прізвище Кравченко, а родом він з Харкова.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

У 41-му році ми створили свою польську молодіжну підпілну групу. До неї увійшли мої шкільні друзі й сусіди, з якими я в роки окупації розділив усю небезпеку підпілля й труднощі воєнного часу. Ми вирішили йти в Польщу партизанити. У нас уже все було готове, тільки харчів не вистачало. Зброю зібрали тоді, коли наші солдати драпали і кидали її по городах. Ми змащували її і ховали – кожний мав свій схрон. І як же здати, коли вийшов наказ? Поробили обрізи, щоб не видно було під одягом. Приготували мішки з-під цукру (кілька порожніх з-під муки я приніс із пекарні – як німці зайшли, там вже нічого не було, й вона не працювала). Щоб в лісі бути менш помітними, пофарбували рюкзаки цибулинним і дубовим листям, а мокроступи (у нас же взуття не було) – сажею, їх випускали світлими. І за сигналом ми мали зібратися в умовному місці в лісі. Домовилися, як будемо йти – один за одним – щоб менше привертати до себе увагу. Попереду йдуть з обрізами, зв'язківців призначили – все по-військовому було.

ВОЛОДИМИР БОНДАРЕНКО:

Родилася в семье многодетной. Отец мой погиб во время войны, в шесть лет я уже стал работать.

Мы с братом во время войны,

Фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

мне было где-то годиков шесть. И мы волами – волы какие были? – коровы запрягали. Вот надо было дров, мы за километров пять, у нас поруб такой был, мы там с братом, брат был старше за меня на три года, вот мы там, как говорится, яглыци нагребли, ну, дома не было чем топить, холодно было и всё, смола даже на стенках выступала. Ну, нас было, я ж говорю, пятеро диточок, отец на фронте был, и когда мы поехали коровами, взяли виз и коровы запрягли, мы поехали за яглыцей, за этими дровами. Это было утром.

Когда мы стали ехать туда, вдруг самолёты стали лететь, эти самые – истребители. Самолёты летят, и вот первый наш истребитель то низко опускается, аж почти до земли, то поднимается раз-пораз. А за ним – эти немецкие, три. И не доежа леса, наш самолёт летел до леса, не доежа леса, за метров 50 они подбили нашего самолёта, самолёт падает, и оттуда выбегают два лётчика, и мы как раз билия этой яглыци. Они бегут до нас. А немецкие самолёты там. Ну, я и мой брат уже не стали смотреть за ними, факт тот, что наш самолёт загорелся, лётчики приземлились, вот, там земля была мягкая, и кусты были. И они там приземлились, вот, и когда увидели нас, прибежали до нас и говорят: «Давайте мы в воз». Они залезли в виз, мы их сверху засыпали яглыцей и быстро поехали на село. Когда мы стали ехать на село, один за одним на мотоци-

клах немцы едут, гергочут что-то, а мы – дети, они на нас не обратили никакого внимания.

Приезжаем домой и матери говорим: так и так. Эти лётчики вылазят на дах, их там спрятали, у матери сердце разрывалось. Если бы немцы узнали, что мы это сделали, они бы нас расстреляли. Расстреляли б, и с нас бы там ничего не осталось. Но это было утром, а день они у нас побыли. У нас там соседка была через дорогу, Хрыстя, и её муж был этим самым партизаном, мы пошли, стали разговаривать с ней, а она говорит: «Должен прийти муж вечером, ночью, так я ему расскажу». Да, она ему рассказала, он узнал и их в ту же ночь забрал и переправил в партизаны, этих лётчиков. Таким образом, мы спасли лётчиков, по сей день мы не знаем, живы они или нет. И что характерно, ця Хрыстя умерла, це – старые люди (уже мне 70 с лишним, вот, то мне было тогда шесть-семь лет), муж её тоже погиб, мой отец погиб во время войны, мама уже умерла, брат мой умер. И об этой истории никто ничего не знает, потому что это было секретно. Если бы мы в селе об этом кому-то сказали (в то время были полицаи), нас могли бы уничтожить.

ГАЛИНА ЄПІФАНЦЕВА:

Я народилася 14 грудня 1936 року в Житомирській області в селі Барбарівка Новоград-Волинського району, де батько був директором школи. В перші дні війни, я так по-

мню, батько нас завіз до бабушки в село Теньківку Червоноармійського району – німці її спалили, як і наше Копище. Воно раніше називалось Янушівка. Зараз село це є. Велике село Теньківка, але під час війни воно називалось Янушівка.

Я війну пам'ятаю, мабуть, з 1942 року. Перед зеленими святами ми рвали татариння в лісі, і біжать хлопці зі сторони Соколова, Соколів – це туди далі по трасі до Новоград-Волинського, і кричать: «Німці їдуть!» Вони заїхали до нас і біля нашого будинку в школі організували свій штаб, буквально там, де ми жили у бабушки. Там ми пережили цю всю війну. І так було: днём нас оббирали повністю німці, а ночью приїжджали партизани, і їм треба було дати білизну, треба було дати їжу, і тому всі ми були в напрузі. Чуть тільки щось таке надвигається – боротьба між партизанами і німцями – ми втікали в ліс. Нас там виловлювали в лісі. Так було пару раз. От так виловлять, кучкою положать, кулеметами чи автоматами оточать і чекають, щоб нас партизани захищали. А їх же ж мало і не так озброєні, і вони нас не захищали. Німці нас потримують-потримують і відпустять.

Один раз заганяли в школу, тримали добу. В стару школу, там недалеко село Мирне, теж Червоноармійського району, таке глухе село. Нас спіймали в лісі, довго тримали в цій школі, от, а потім відпустили, прийшов якийсь німець і відпустив. Потім партизани убили самого такого начальника в цьому селі. І тоді німці почали таку каральну операцію, почали палити село. Люди лякалися. Двоє жінок з дітками сховались під піч, от так вони і згоріли. Мене мати завжди хватала і в ліс, в поле. І так коли стріляють: пуль-пуль-пуль – вона мене до себе прижме, ми ніколи в копну не заходили сіна там чи жита, бо вони його спалювали. Тому ми бігли до якогось яру чи межі.

І після цього як убили начальника, село все спалили. А нас, всіх селян, яких половили, зібрали і стали заганяти в один будинок. Ну, що мене ще вразило, мама і дядько впали на порозі будинку, в який

нас заганяли, щоб спалювати, а я дуже кричу: «Я не піду, я не піду!» – і дуже в матері за подол тримаюсь. А потім ми бачимо, що нас вже палити будуть, жінки плачуть, на собі коси рвуть, цих діток хочуть викинути, а біля кожного вікна стоять німці з автоматами. А я маму дьоргаю і кажу: «Я ляжу, щоб від цього страху заховатися скоріше».

Але потім приїхав якийсь німець, і нас випустили. Тоді підігнали нас до погосту, до кладбища і от на кладбищі вибрали всіх мужчин, хлопців, ще попав мій дядько і попав мій брат двоюрідний, і їх розстріляли. Завезли в Курне і розстріляли. Це всі знають цю історію. Село спалили разом з мешканцями в деяких будинках. Теньківка також була спалена, жили в землянках, сільських лазнях, які залишились де-не-де. Ми в цих банях переховувались.

ЮРІЙ КИЯН:

Батько мені дав завдання таке, дав гвинтівку, патрони, гранати: «Синок, принось додому». А потім переправляли в Чернече. Вже я получив перше завдання як подпольщик по збору боеприпасів і я бачив, як старші товариші, подпольщики Любарського лісництва, вважали, що ці боеприпаси нам пригодяться, а вони дійсно нам пригодилися.

Ну, а моя було вже задача й мого брата було в Чернече в ліс ходити. Трагедія була яка тут... Один раз батька мого арестували. Провокаторів було багато в Любарі, особливо поліцаїв цих багато. Його арестували. Потом вже батько пізніше розказував, що їх розділи, було їх тринадцять чоловік, і поліцаї в'язали їх спиною до спини роздітими, голими колючою проволокою і готовили до розстрілу. І коли їх повезли, а ніч була, коло години дві ночі, їх повезли розстрілювати, а німець питався, що цей з одним оком старий (мій батько), і говорить: «Хейр шизен гир» (розстріляйте тут). Його розстріляли. І вони уїхали. Але батько піднявся окровавлений. А тюрма була в Любарі коло електростанції, от нас була ну метрів 500, він приповз додому, окровавлений, на ранок. Вже

це була ніч, він приповз.

Мама не встигла йому ще рани обробити, коли брат Льоня, Леонід, подивився в вікно: поліцаї біжать. А наша хата була – перелок як раз був, і видно було: поліцаї біжать. Батько знав, що тікати надо. Ми побігли на річку, а це було зима. Лід був рихлий. Поліцаї туди побоялись бігти, вони по нас стріляли, от. А батько, Льоня вспів його схватити, і рядом був підземний ход костьольний, туди вскочив батько з братом, Леонідом, а я і Геннадій побігли на річку. Поліцаї побоялись. Тоді вони почали по нас стріляти. Мене в праву ногу попало дві пулі. Коли я вже бачу, що в мене кров, ну, не перебили кість, а якраз м'якоть – ось тут місце і тут.

Ми провалилися тогди в очерет в воду. Геннадій побіг від мене, тоже десь упав – я бачив, що він упав. А я впав, потом вже, коли поліцаї з берега вже пішли, я оце... Це ж була зима, переплив річку Случ, на Стрижевку, і добрався потом. Я вже знав партизанську квартиру: Соловиновка, Михальчук, фамілія – Михальчук. І до нього, там мене вже, значить, обробили. А після війни я взяв, де пропав мій брат Геннадій. Там річка його забрала, і не знаю, де він похоронений. Його куля, поліцаї його вбили, він провалився в річку. А то війна була, це в мене така була молодість...

ВОЛОДИМИР ЦИРЮК:

На наше щастя, у нас місцева влада була вся своя. Звичайно, її призначали німці, і ці, що очолювали владу в селі, вони все зробили для того, щоб ні одного комуніста нашого не розстріляли. Всі вони осталися живі. Більшість із тих, хто потрапив в оточення, наші військові строкової служби, вони перебували ніби в приймах в людей. То їх просто переоділи, відігріли, і пізніше вони всі пішли в партизанські загони. Тому що дуже часто, поряд ліс, навідувались партизани. Їм заготовлювали і видавали продукти харчування, і більшість з тих, хто залишився на території військовій, вони мали з ними зв'язок, передавали їм.

І от моя мати була сама мен-

ша в сім'ї, а вісім дітей в них було, а сама старша сестра, то в неї два моїх двоюрідні брати були в партизанах. Я декілька разів їм носив і одержу, щоб переодягтись, і продукти харчування. Там в лісі я знав уже всі виходи, оставляв, і таким чином передавали. А траплялось, що й в загоні був, а там поки загін не міняє своє місце розташування, то тих, хто туди навіть ненароком потрапив, чи там дрова збирав, чи так щось передати приходив, партизани нікого не відпускали. Тому що могли в село прийти і потім німців привести, всяке ж буває. То я так місяців два, можна сказати, був в партизанах, тому що не відпускали.

На жаль, із тих партизанів нікого вже в живих немає. На той час ніхто там не думав про якісь довідки, документи, що підтверджують. Двоюрідна сестра батька покійного, то там поряд село Нова Марківка, то вона одного командира військового, який був пораненим, вона на свій страх і ризик зберегла його, виходила. Він потім пішов у партизани, то після війни їй там теж нагороди були і таке інше.

Так що ті, хто говорить зараз чи передає чужі думки, що ми пили баварське пиво, то нехай так не думають. Бо не було б цієї Перемоги, не було б, може, й нас у живих, тому що все йшло на знищення людей як таких, і навіть раби так не принижувались, як вони принижували людей.

В нас так трапилось, що німці зберегли, не розвалили навіть, а зберегли колгоспний устрій. І був склад колгоспний, були ці молотарки, все під таким керівництвом. Ну, і був якби там цей бригадир чи хтось там старший, що керував цим. Через те вони робили так: приїжджали люди, набирали зерно, це все вночі, а потім з цих припасів вони вже давали партизанам. У кожного на подвір'ї, а то й ще на присадибних ділянках були викопані такі ями і накріті. Там і самі переховувались люди, там і старались сховати, що могли, маскували його, закопували зерно, робили запас. Це вже індивідуально хто як міг, бо люди старались якось вижити, тому що ніде ніхто нічого не

дасть.

В нас так вийшло, що окрім тих перших, які були добровольцями, ну, їх там небагато було, а потім німці брали призивали просто в поліцію тих, хто військовозобов'язаний. І от в нас получилось так: в районному центрі очолив цю поліцію набраних, яких не по бажанню набрали, я як зараз пам'ятаю, говорили, що він був званням майор, музикант був, оркестр організував там у центрі, і потім всі вони пішли в партизани, повністю всі в цій формі. Прізвища його я не пам'ятаю, тільки пам'ятаю, що він майор, він сам музикант, очолив оркестр. Вони розбили гарнізон з другими партизанами.

І був такий випадок, я не знаю, хто там був з наших розвідників, але була молва така, що приїхав Ковпак, по-німецькому розмовляє, йому показали, які від партизанів укріплення зробили, захищаються, а потім німці в себе знайшли декілька листівок «Привіт від Ковпака!» Ну, це знаєте, як люди передають, може, воно трошки інакше було, но все це було.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Першу підпільну партійну конференцію очолювали Шелушков, Шиманський, Бородій, майор Якунін – я їх не знав, їх багато було. Конференція відбулася наприкінці 41-го в будинку №7 на Садовій (І. Кочерги). Мене Юрко Долечек призначив на охорону – я добре знав всі виходи і входи з двора у двір на цій вулиці, на якій жило майже все житомирське підпілля. Долечек розповів Шелушкову про те, що в мене вже є велика підпільна група і запас зброї. І Шелушков вчепився в нас обома руками – я так відчув, тому що кожному з підпільників було завдання залучити до організації по десять перевірених людей.

Коли мене змінили на охороні і я зайшов у квартиру, Шиманський і Шелушков почали розпитувати, що мене примусило, чому я пішов не з німцями, а проти них? Адже я, наскільки їм відомо, постраждав від радянської влади. Дослівно пам'ятаю не слова, а стан своєї

душі. Кажу: «Я поляк. Мою Батьківщину заливають кров'ю – прийшов найстрашніший ворог».

А потім я Шелушкову розповів, що НКВД забрало мого батька, а матір вислали. Я пам'ятаю його сіро-блакитні очі й бороду. До речі, перед цим Юрко попросив мене дістати бритву для гоління: прийде Шиманський, інші, поголитися треба – вони зарослі були. А я вже «спекулював» із словаками, то ще й підпільникам бритву діставав. Шелушков дуже уважно вислухав мене. Він сидів упритул, торкаючись мене руками, і ми дивилися один одному у вічі. І він каже: «Знаєш, що, Феліксе?» Я вперше почув, що моє ім'я – Фелікс, я думав, що він помилився, я – Франц. «Ні, твоє прізвище відтепер буде – Фелікс. Скажи всім своїм товаришам (а ми всі були діти репресованих батьків), що повернеться радянська влада і повернуться з тюрми ваші батьки. Це вороги радянської влади, щоб роздмухати ненависть і ворожнечу, накоїли таке».

І він додав, що батько старшого лейтенанта Юрія Долечка – теж репресований. А потім мені кажуть: «Ти і твої товариші, вся група, залишається в місті». А я мріяв уже скоріше йти на захід – на хріна нам тут голодувати, якщо там у лісі картоплю печуть, сало їдять! І на другій конференції (а я їм і про Яна Налепку розповів) Шелушков сказав: «Долечек буде тобі допомагати». Не я Юрію, а він мені! Він – чех і словацьку мову чудово знає. Ми обидва повинні ретельно конспіруватися, розповідати всім, що наших батьків репресували, що ми скривджені радянською владою. І ніякого радіоприймача, ніякої зброї більше в руки не брати! До нас будуть приходити люди і забирати зброю. І до мене приходили, я їх пам'ятаю й до цих пір. Першим прийшов Іван на прізвище Большой з Юрієм, невеличким на зріст єврейчиком. Нашу зброю із значок: карабіни, гранати Ф-1, набой і протитіпхотні міни – забирали в партизанський загін, який формувався, наскільки мені було відомо, в коростишівських лісах.

Фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Крошня – це ж Житомир. Батько мій, Єлісей Пантелеймонович, був партизаном. Цею полуторкою своєю із старого заводу по Щорса возив хліб партизанам. І однажды такой у нас якийсь приєзжий заявив немцам, що він возить хліб. Батька мого поймали, в цепі руки й ноги, вели його вже на площадь вішати. А якийсь сусід був, прибіг до мами, а у нашем доме – німецький штаб. А сусід моїй мамі каже: «У тебе ще є шанс: вони ж, німці, бачать, що чоловік кождий вечір вдома». А партизани, у нас лестніца, мама каже: «Я думала, що я не видержу. Німці тут у штабі, а партизани там, на чердаку собраніє проводять». І, в общем говоря, коли сусід сказав, що його взяли, вона стала плакати, просить, прямо на коліна ставать: «Ви ж бачите, він же вдома, які партизани?» Вони, один встає, ну, не всі ж вони одинакові, такой, видно, чувствітельний человек, добрий, командує: «По мотоциклам!» І догнали у самої вішальниці.

ЮРІЙ КИЯН:

Одну із ночей прискакує мильна коняка з всадніком, і срочно просить допомогу в районі Високої Печі – в селах карателі зганяють людей, стріляють... А це ж до Любара через лісами, недалеко. І тут же зразу Піскун Микола, конюх, запрягає ці такі виїзні коні, батько розкриває пасіку, там для війни були ці гранати, гвинтівки – це все дає. І мене содять на цю підводу, прикривають ці боєприпаси і якоби мене везуть до лікаря, з ліса до лікаря. Мені було 14 років. Ми – лісами... І сопровождали ще нас Науменко там, Киян тоже. Переїхали ми лісами до Троянова. В Троянові це було моє перше знаомство з сильним гарним морячком, в морской формі, партизан оцей, Іван Нікіфорович, якому зараз 101 рік.

І тут же зразу бігом з цими боєприпасами, налево через ліс, і начали старші партизани гнати німців, цих карателей. Ну, ви представляете, що я не був такий боєвий, що я б зараз сказав, що я дійствітельно вбив німця. Я коли біг і гвинтовка мені впала в руки, я тоже стріляв. А чи вбив, чи не вбив, я не могу вам цього сказати, от. Но шо

я вам скажу, це правда. Коли ми прибігли, сарай горить. Даже зараз вспомню: коли ми їхали, і люди там, діти кричать, жінки кричать, люди забиті... Іван Нікіфорович збиває замок дишлом вроде (я вам не могу точно сказати, чи дишлом, чи прикладом), одкриває ворота, і горящі люди виходять... І декілька чоловік вже згоріли. І спасли людей, і тут же прогнали німців до району Високої Печі.

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Вважаю, правильно органи робили, тримаючи після війни цих партизанів на обліку. Там хто хочеш був серед них. І бандити під виглядом партизанів орудували. Мій майбутній свекор у війну працював лісничим. Якось о 3-й годині ночі приходять до нього партизани, забирають теля і порося. Наступної ночі – знову, але вже інші. У розмові з ними лісничий розуміє, що перші були бандити. Ці теж просять дати щось поїсти, однак поведження ввічливе, а ті відразу: давай! І командир партизанів каже тому, що стоїть поруч: «Це, мабуть, банда такого-то. Вже й тут з'явилася!»

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

І от стався провал. Провал був не мій особисто. Троє радянських парашутистів: росіянин Костя Костін, чех Юрко Долечек та українець... Українець, як мені згодом стало відомо, спочатку влаштувався в Житомирі працювати в майстерню (лагодив примуси), а потім в поліцейську зброярську майстерню. І до нього ходив Костя Костін. Костя прийшов уперше, той йому щось дав, потім прийшов удруге, і там його схопило гестапо. Зрадник виказав також і Долечка. Костін мешкав разом з Долечком на Садовій, і гестапо відразу кинулося на їх квартиру. І тут же мені миттєво передали: Костю заарештували, квартира провалена – все! Долечек встиг втекти, з ним не спілкуємося – всіх попередили. Мені сказали: і близько до цієї квартири не підходь. Тому що гестапо, поліція ходять по дворах і розпитують, хто туди приходив. Розпитують про такого молодого. Це про мене. Але моєї фотокартки у них не було – шукали по прикметах. І в місті взагалі не можна з'являтися – стукачі! І ми перейшли повністю на нелегальне становище – «лягли на дно».

Головне, що зрадник не всіх знав – мене, моїх друзів він не знав. Я майже місяць переховувався у словаків на Корбутівці. Там у досах стояв Міхал Міхалік, я там у кам'яному кар'єрі жив. Можу тільки сказати: прожити один день у підпіллі під час окупації – це не у льосі сидіти і гризти заготовлені сухарі. Ти повинен знайти їжу сам (годувальників не було), все робити сам і так, щоб тебе не помітили, не вистежили. Я ховався до глибокої осені. Іноді з'являвся, зустрічався з товаришами, з Долечком, але потім і його спіймали. Він мене попереджав не заходити в його квартиру, а час минув, місяць чи два, і сам зайшов. Щось йому потрібно було взяти (там у нього багато було заначок), бо він поспіхом утік.

«І тільки він зайшов увечері в квартиру, – мені сусідка потім розповідала (там були сусіди наші і сусіди-стукачі) – за хвилини десять поліція оточила будинок. Так що близько навіть і не підходьте – три-

майтеся якнайдалі. Вони все питають про молодого чоловіка». Питали про мене, тому що я з Юрою зустрічався на його квартирі майже щодня. Я і ночував там часто, і радіоприймач до глибокої конспірації – там все було.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Батько мій німцям горілку носив. Вони попросять його – він принесе. Він піде за горілкою, взнає скрізь, де стоять немці, і наші приходили із лісу, партизани – він їм все розказував. Уже стали батька підозрівати. Потому що нападають партизани ночью. А вони понапиваються і сплять, а в ето время партизани. Значить, рєшілі, что ето он. Ну, і він скрився в лісі. А мачуха трохи не вдержала язика. Ну, получилось так, що там деь вона лишне болтонула. Так оце всі пішли в ліс, повикопували там ями, поховалися, і на ето время уже наступали наші. Уже ціх вигнали, а через некоторое время уже другі німці заступили, і вони не знали уже, що батько підозревається. Уже він так, бідний, виживав, але він в лісі жив. Потому що німці вже підозріли. Та й свої такі були, що запросто могли б його продать.

ЮРІЙ КИЯН:

А потом мене вже як розвідника використовували. Фронт стояв, два місяці в Любарському районі стояв фронт. Мене посилали як прошака ходити хліба просити, по фронту я був, дивився, де німецькі... Якраз тоді німці чекали, наші війська вже давали прикурить німцям. Німці чекали, і вже вооружилися наші війська. Вже жінки, старенькі жінки, і я в тому числі, ми вже видивилися десять німецьких... І я помню, що ночью постукали, приходять в білих халатах – наші розвідники. Жінки розказали: от там, там, там – точка, там – автомат, там – те, там – се. Перше було таке.

А потом в Вигонку, вже коли зовсім підійшли наші війська близько, щось німці рішили вислати все село сусідне, Кухарці, зі Хмельницької області. Ну, і коли висідали, треба було мати свєденія. Один

юноша хотів перейти зі школи, де вони ховалися. Одів дівоче плаття, йшов, і на наших очах декілька німців побачили (походка ж то недівоча), зловили і тут же йому пустили повну обойму, розстріляли.

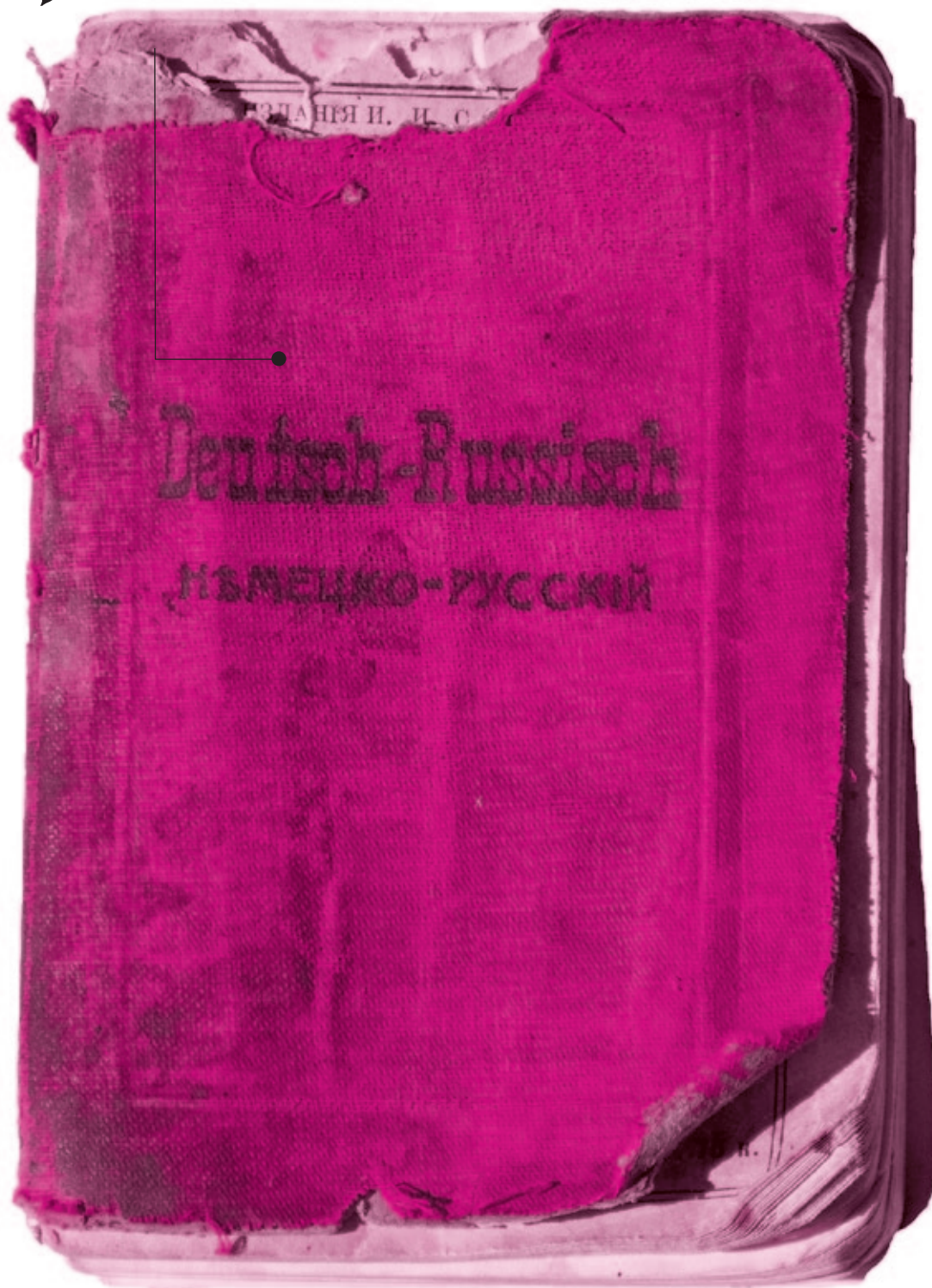
Я вам скажу, що було інтересного. Коли я вже, село Кухарці, ну, там чотири кілометри від Вигонки, таке послідне село. Мене зразу, в початкову школу я побіг, бо в мене, там родичі між собою всі. Там був такий больно́й, Захожий фамілія, партизан, в початковій школі. І я до нього прийшов, а мені сусіди говорили: «Не йди, бо там вивіска «тиф». А німці боялися, щоб не заболіти, і не заходили туди. Цей Захожий був хворий, в нього ноги такі були худі, живіт опухший... Він каже мені: «Вот тобі, їдь в Староконстантинов, в село Хутори – там знаходиться Бланк Вєра Францівна, це жінка твого дядька, і вона дасть тобі завдання».

Отето через неї попав розвідником на железную дорогу. Ну, яка моя була задача? Вот коли в ніч, коли підірвали потяг, я дньом пройшов прошак просити їсти, там румини були. Вони мене гнали, проганяли румини, але ж пацан обдертий, просить їсти... Но я таки видивився, де ці часові. А вже таких здорових партизан, польських – там же це границя, Перемишль, Польша вже була. По-моєму, ми железной дорогой перебігали з поїздами... Я видивився, де ці охоранники, румини якраз оказались. Ночью деь, ну скільки це? Я не можу зараз сказати, час чи два ночі, коли темно було, зима, старші партизани убрали цих охоранників. Вспіли нести таку, ношу таку, в чемоданах оця плита, і всіли бистро заложити взривчатку. І деь години дві ночі цей потяг, який йшов дуже важний... Партизани вже узнали, польські партизани узнали, що підмога йде німцям, коли підірвали цей потяг. На ранок вже карателі прибули, вже розстрілювали, убивали, хто не втік. А мене кинув німець в машину. Там стояли, де вони їхали. Я ж хотів втекти, але мене собака – лап! – і держить. І я попав в Перемишль, в концлагерь.

ОСТАРБАЙТЕРИ

НІМЕЦЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК

Вчорашні школярі, підлітки і молоді люди змушені були «вивчати» іноземну мову не за шкільними партами, а на території ворога

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Адесь через два-три дні після мого одужання мені Гриша Якимчук і Юзек Талько кажуть: «Франеку! Німці увозять нашу молодь – Надьку, Петьку, Миколу Ткачука, ще когось – в Німеччину! Йдемо подивимося, що то таке».

І ми йдемо на вокзал. Приходимо, бачимо: телячі вагони прикрашені плакатами, грає гармонь, балалайка, молодь танцює. І тут підбігає зі своїми друзями до мене моя шкільна подружка – я їй чомусь подобався – і радісно кричить: «Франеку! Їдьмо з нами! Там одержу, ковбасу, хліб дають, їдьмо з нами!» І тягне мене за рукав. Я кажу їй: «Ви що, довбанулися?»

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Ну, тут що довелось робити? Те, що й в інших місцях: і збирались, і листівки розповсюджували, і головне, робили все, щоб поменше забрали німці зерна і молоді. Робили так, щоб якось один через одного передавали. Влаштували, коли от знали, що мають забирати, то вдалось чотири рази уникнути того, щоб потрапити в Німеччину. Але одного разу частина молоді все-таки потрапила.

Потім те зерно, яке збирали, коли звільнили нашу територію, передали, щоб посіяти на уже звільнених землях. Передали колгоспам.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

А со мной на коечке лежал рядом товарищ один, татарин Сашка, он был разведчиком. Он открывает блокнот, а там написано: «Берлин, Париж», рассказывает мне, что он там был. И рассказал мне свою историю. На второй день войны, он был штурманом на самолете, и они полетели Яссы бомбить. Их сбили, сбили на второй день войны и – в лагерь. Он говорил, что в лагере, конечно, плохо было. И приехали два помещика-румына выбирать рабочую силу. Ходят с палочкой и зубы смотрят, как у лошади. На него показали и вывели, понравился им.

У них отношение неважное было. Кормили их плохо. Они ухаживали за свиньями, за коровами. Они во дворе жили, в такой будке. Их однокашники научили, как свинью убить, чтобы румын ее выбросил, а они бы питались потом. Так и поступили. На мясе они поправились, хозяин это заметил. На второй свинье их разоблачили, и он их снова в лагерь отправил. Вот они из лагеря бежали: он, чех и француз был один. И пошли по территории, в Германии были, потом в Чехословакию попали, потом во Францию.

Во Франции он работал у одного богатого человека, как бы денщиком. Тот машину имел, он машину готовил. А у этого француза супруга молодая была, видимо, он ей приглянулся. И вот однажды она ему говорит: «Давай, готовь машину, поедем на озеро». Она водителю говорит: «Езжайте, я вам скажу, когда позже приехать». Остались они вдвоем, были у них близкие отношения, и говорит она ему: «Ты – русский». А он уже французский язык изучил, не все, но уже разговаривал нормально. Она говорит, что к нему приходила ночью, и он на русском языке во сне разговаривал. Он испугался, что она выдаст его, и убежал оттуда. Он перешел линию фронта и стал в ряды Советской Армии. Так как он уже выучил румынский язык, французский и немецкий почти, то его сразу – в разведку. Его проверили хорошо, он стал разведчиком. Вот.

ЛАРИСА ЧАЙКІВСЬКА:

В нас і корову забрали німці, в нас була дуже хороша корова. В Германію забирали. Шо мені запомнілось, от шо мне запомнілось: цей плач, цей крик, це все, як забирали дівчат і хлопців, ціх, які всталися, що не на фронті, забирали в Германію. Їх ловили німці, там в якусь хату, чи кошару, чи сарай закривали, потом подавали транспорт і їх увозили. Там тоже, як вже освободили, то радості було багато, де з Германії вертались дівчата сюди. І ми малі були, але ж ми перші були всігда і зустрічат, і

проводжать – ну, це знаєте, як дівтора. А я була бистра така, скрізь була. Ну, наша група там була, дівчата, бігали ми.

АНТОНІНА ГОША:

Батько був загнаний у фашистську Германію. Мама й батько, вони були там. І вони вже поженилися після війни, в зрілому віці. Вони познайомилися в селі. Вони ж з одного села, мама й тато в одному селі жили. І вони остарбайтерами були вигнані в цю Германію і прийшли вже після війни з Германії і тоді вже одружилися.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Старший брат Коля воював, попав на війну. Він перед войною ушов на дійствительну службу. Він тільки год чи скільки прослужив, і сразу война, а він служив в Бресті. Їх ночью всіх в плен забрали, в ніжнем бельє. Він був дуже непокірний, здоровий такий дядько був. І коли він попав в плен – рішив біжати. Вони там зговорилися, там много було українців, дівчата були, дівчата робили там у німців на якихось станках. Вони там договорилися біжати. Так одна всунуладесь в станок тряпку, і получилась поломка, і остановився конвеєр. Шум, крик, свет пропал, і оні в ето время сбежали. Він утік, і їх поймали. І знов попали в плен. Він тікав три раза. Били його, а він знову біжав. В общем, його один доктор взяв лічить, вилічив, і він став ходить, і його продали хазяїну. За больше гроші продали хазяїну. Він цьому хазяїну строїв якийсь туалет в лесу ілі шо-то строїлі в лесу.

Він оп'ять рещілі біжати. А там проволокою обтянуто, там, де вони строїли, і вони там с одним договорилися, і той проліз, викопав там під проволокою внизу, а мій брат тоже в це саме место, в цю саму яму. Єслі би рубашка ця ніжня, а він був в ніжнем бельє, не зацепилася за проволоку. Він став дьоргаться, ця рубашка стала шевеліться, а з вишкі заметілі – тревога! Подбежали і чурбаком ему по голові – дрик! Усю голову йому проламали.

МАРІЯ ВЕРЕЩАК:

Я живу в селі Красносільці Чуднівського району Житомирської області живе. Мені на сьогодні життя подарувало 84 роки. Я живу повсякденними сільськими справами, працюю по господарству. І мало хто знає, що під час Великої Вітчизняної війни я була остарбайтером у Німеччині. В часи війни я працювала в будинку відомого конструктора Мессершмітта. У 1942 році, у віці 17 років, я потрапила на авіазавод до Аугсбургу, що недалеко від Мюнхена. На заводі склали літаки, і я фарбувала їх крила. Та через певний час мене відібрали на роботу в будинок відомого конструктора Мессершмітта, у містечко Мурнау.

Яким я запам'ятала відомого авіаконструктора? Після вечері він зачинявся у своєму кабінеті і довго, бувало до півночі, працював там з паперами. Так було кожного дня. Мессершмітт був дуже пунктуальним і любив, щоб всі виконували все вчасно. Дітей у нього не було, а от у дружини, баронеси Міхель, було троє синів, двоє з яких були військовими. Гостей він рідко приймав.

Нас, прислугу, він рідко бачив, але вітався з нами при зустрічах. У неділю дозволялось збігати на півгодини до церкви, вірніше, до костюлу. Взагалі нами опікувався керуючий, який і відібрав мене з заводу. Кожному робітникові видавали так звані «пайок», це 300 грамів хліба, і ще давали юшку з моркви, зрідка навіть з картоплею і ні крихти більше. У самого Мессершмітта ніяких особливих забаганок не було. Єдине, що він любив, щоб кожного дня міняли постільну білизну і щоб в будинку була тиша, коли він працює, а працював він постійно.

Що ще запам'яталося особливе? Найприємнішим було те, що раз на півроку приходили листівки з дому. Це не листи, а невеличкі картки, на яких було коротко написано про новини. А ще після роботи ми бігали до сусідки, фрау Швайкофер, і в підвалі у неї слухали по приймачу новини з фронту. Доки ми були в підвалі, фрау

нагорі у кімнаті вмикала голосно приймач і слухала музику. До речі, саме вона підгодовувала нас молоком. Серед німців теж люди хороші були... Ще пам'ятаю, коли на авіазаводі працювала, радянські літаки розкидали листівки, де було написано, коли і о котрій годині будуть бомбардувати завод, щоб ми встигли поховатися.

Коли прийшли американці, вони Мессершмітта забрали. Під'їхав автомобіль, він вийшов сам, сів в машину, і після того ми його вже не бачили, а його дружина кудись поїхала трохи раніше. Це було 6 травня 1945 року.

ЮРІЙ КИЯН:

У концлагері нар не було таких, ми так сиділи. Я тут сиджу, в мене другий тут сидить, третій там сидить. Ну, там, може, десь приблизно місяць були, парашу виносив, це все... А потім німці одібрали більш таких сильних, молодших, і мене теж. Я попав в остарбайтери. З концлагеря попав в остарбайтери, це Лейпциг, «Енгесдорф фортуна», паровозоремонтний завод. Там кормили нас бруквою, шпинат давали. Там я був аж до приходу американських військ.

Я вам скажу, кстаті, що і німці були хороші люди, були хороші люди. Коли я вже побег зробив і мене привезли з території Франції назад в Лейпциг, на мій завод, откуди я побег зробив, то мене німець віз в поїзді. І один віз, а другий сів, без ноги фронтовик, і питається: «Що ти за «кляйне» (малого) везеш?» Той каже: «Зловив його, в той лагерь везу, зробив побег». А в німців був такий закон, що де зловив – назад привезти, повісити або розстріляти, щоб... то був такий закон.

Тот поїзд трогається тихенько, цей німець, фронтовик без ноги, хватає мене за барки: «Фар флюг доне реттер» – вони ж по-руськи не вміли ругатися, я так поняв. Виталкує мене з поїзда. Я думаю: «Шо я тобі зробив, пацан 14 років, шо я тобі?» І витолкнув. А потім вже я, буквально через днів, може, декілька прийшли, я ще в полі побачив американський танк. Я ще

думав, що це советський, там же звезда була. Думав, це советський танк. Я його вибіг, а там вперше побачив негра, негр у люку. Я йому кажу: «Оце я з того лагерь». Ну, як я міг об'яснитись? Як міг. Руський, не українець – руський, руський. Цей таки танкіст завез мене в лагерь, откуди я побег зробив.

Я вам скажу, це я зараз не боюся, а все время боявся, потому шо з «Енгесдорфа» нас сім чоловік захотіли – нас агітували поїхати в Америку. І говорили нам: «Не їдьте в Советський Союз. Вам життя там не буде. Ви – враги народа».

Можу сказати, що мені везло. Епізод інтересний був. Американці і англійці німців бомбили почти каждый день по сім раз, високі бомби летіли, я ж бачив каждый раз. Летить, від неї можна навіть втекти, вона чорна летить, отакой... І я тоже прибігаю, хочу в бомбоубежище. А там стоїть німець в касці, пожарний він там чи поліцейський. А в мене ж нашивка – «остарбайтер». Він мене взяв, а рядом це дерево, штабель досок. А я малий був дуже. Викинув туди. І бомби ці такі – луп-луп-луп-луп-луп! І день превратився в ніч. Знаєте, піднялися після бомб, багато бомб попадало. Я підіймаюся, так я присипаний землею до пояса – а тут... і до сьогоднішнього в мене це раненіє від цих бомб. Коли вже ця пиль сіла, я підходжу, а бомба – пряме попаданіє – попала в це бомбоубежище! Опять я спасся один! А так там всі погибли. От бачте!

Таких епізодів було, то шо в поїзді німець спас. А німці теж, коли я робив на заводі, нас строем водили на роботу, з роботи строем водили. То один німець, Альфред, підганяв: «Арбайт, арбайт, арбайт!» – і не давав відпочивати. А другий німець ходив, і це ж коли нікого нема, підійшов тихенько ззаду і дає мені маленький такий кусочок хліба с ковбаской, підкормлює. Так шо я хочу сказати, що і деякі німці були... непогані.

Augsburg - Untere Maximilianstraße mit Perle

Handwritten text in Cyrillic script, likely a letter or diary entry, covering the right side of the page.

У НІМЕЦЬКИХ ТАБОРАХ

Лише тонесенька
смужечка - проте будь-яка спроба
перетнути її загрожувала в'язню
смертю

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Хто їх тут рахував, що на Богунії написали 67 тисяч загиблих? Коли тільки з одного Києва привели наприкінці вересня, початку жовтня 41-го тисяч сто! Серце кров'ю обливалося дивитися – здорових молодих хлопців, у нових шинелях, чоботях, ведуть через Житомир у табір! А потім вони почали помирати з голоду – нагодувати ж таку ораву проблема була. Їх спочатку випускали, щоб вони по сусідніх селах просили щось поїсти. І вони не втікали, тому що підведуть своїх товаришів. Я сам бачив, як вони з «сидорами» на Мальованці ходять – ну що ми могли їм дати? Кілька качанів кукурудзи – теж можна вгамувати голод. А ми ж самі голодували. А вони по селах – в Барашівку, Альбінівку йшли, де тільки можна. Їх вермахт охороняв, не СС (як у фільмах зображують, з автоматами) – старі «діди», які ще у 18-му році тут були, мабуть. Два німці – на початку і в кінці колони – з примкнутими багнетами. Вони приводили колону в село, й поки наші військовополонені ходили по дворах жебрачити, самі купляли чи обмінювали на щось у селянок яйця, курки, молоко, грілися біля багаття, щось смажили собі. А коли почався підпільний й партизанський рух, у німців до полонених ставлення різко погіршилося. Так що не треба брехати. Там, у Богунському концтаборі, могли загинути 100 і навіть 200 тисяч, якщо реально підраховувати.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

День у Майданеку здавався роком – дуже довго тягнувся. А ніч пролітала немов секунда – не встигли лягти, а вже у рейку дзвонять: підйом! І чомусь не спалося, незважаючи на втому. Якась дрімота, все відчуваєш. Особливо, коли снівся хліб. Ніби ти у своїй пекарні і притискаєш до грудей буханець. І раптом прокидаєшся, і хліб відразу зникає. І думаєш: наступного разу буду міцно тримати. І так часто бувало.

За ніч у нашому бараку помірало від 50 до 100 чоловік, їх виносили і складали біля сортиру.

А вранці звучить команда: «Нах апель!» – і всі біжать наввипередки, тому що хто стане у стрій останнім, отримає удар кийком по голові. Потім кожний блок виносить на плац свої трупи. Починається ранішня перевірка – блоковий із писарем ретельно рахує в'язнів й доповідає есесівцю: у строю стільки-то, за ніч померло стільки-то – все в порядку, ніхто не втік, баланс зійшовся. А есесівець перевіряє: так, дійсно, все в порядку. Після перевірки мерців відносили в ельбарак, схожий на літеру «L», тому його так і називали. Вони лежали там, і за ними приїжджала гарба, щоб відвезти в крематорій. Не встигали їх відвозити і спалювати – цей барак ніколи не був порожнім.

Вранці йде арбайтскоманда на роботу, ще якимось знесиленого ведуть під руки. А на роботі його ж ніхто підтримувати не буде – там треба рухатися, лопатою працювати. Його відпускають, і він падає. Увечері його піднімають на руки, вже мертвого, і несуть назад у табір на перевірку. І кожна бригада несла своїх мерців у свій блок. А там блоковий і писар відмічають у своїх списках номери померлих. Ми всі були схожі один на одного, але вони по номерах нас відрізняли: цей з нашого блоку, а цей – чужий. Такий був порядок. І так – щодня. Вранці на плацу поруч стояв твій товариш – увечері його вже немає. А завтра немає другого, післязавтра третього.

І люди вижили! Я стояв на плацу, і мені ще вистачало сили й мужності помолитися: «Матір Божа!»

Там багато людей помирало і багато божеволіло. Ми ж усі з житомирського етапу – один одного по номерах відрізняємо. Він упав і ще живий, питаємо його: «Хто ти? Як тебе звати? Що з тобою?» Вже нічого... У нас негласний закон пішов. Як можна вшанувати пам'ять загиблих друзів? Він вже помирає, а рука все ще тягнеться в кишеню за пайкою – у мантелі (халаті) була одна кишеня. І пайка уходила з ним у крематорій – ми не брали. Інші національності брали, ми – ні. Важко було дивитися – вона ж йде у піч разом з ним! Але це був наш вінок, букет квітів.

Хто дійшов до крайньої межі, але ще міг пересуватися, з відчаєм йшов на дріт під електричним струмом. Але таких есесівці відразу розстрілювали з вишок, тільки вони зроблять крок у заборонену зону – щоб з дроту не знімати трупи. Щодня по кілька чоловік. Один пішов, чуємо: бах! Другий йде, третій. Це був Майданек 43-го року, найжахливіший рік у цьому експериментальному концтаборі смерті: скільки людина зможе витримати в нелюдських умовах. Голод, холод, побої, дизентерія, тиф. І сила-силенна блошиць і клопів – це перед весною. А потім швидко поширилася сверблячка, то привезли бочки з якоюсь маззю бузкового кольору, і на вахті, коли ми поверталися з робіт у табір, нас рахували, ми заходили в зону, роздягалися догола і один одного змащували. Потім одягалися і так ходили. І так кілька разів. Правда, потім шкіра облупилася.

Мої друзі – житомиряни, я пам'ятаю, такі гонористи були до війни, старші за мене, комсомольські активісти, а в таборі – соплі під носом, обличчя лускою поросло – ми ж не вмивалися по кілька місяців! Не милися, сверблячка тіло з'їла, тільки шкура та кості – ледве впізнавали один одного. Мені весь час набридав Толя Мандрик, а його Сонька називав, підходить до мене, скиглить, сльози рясно біжать з очей, і каже: «Вони жасливіші за нас». Це ті, кого в Житомирі німці розстріляли або повісили. «А нас тут у Майданеку сплять, розвіють попіл за вітром, і ніхто з рідних не знатиме, де наша могила». І я не витримав і сказав йому: «Сонько! Концтабір – це не камера смертників, тут хоч хтось може втекти, щось зробити!»

ПАВЛО ШМУНЕВСЬКИЙ:

Підпільна організація табірної шпиталю на Богунії сформувалася навесні 1942 року. Спочатку люди тривалий час вивчали один одного, деякі подружилися ще на полі бою, інші – на нарах у полоні. До організації увійшла і група працівників лазарету, що теж ставила собі завдання втекти на волю. Об'єднали зусилля, створили штаб на чолі з молодим і енергійним Савченком. У вересні почали планувати підкоп, вибирати місце, робити розрахунки, формувати робочі групи. 12 грудня 1942 року приступили до реалізації давно омріяного плану.

У нічну зміну призначали чотирьох підпільників. По черзі вони копали, відгрібали і відносили в мішках землю. Інші кріпили за всіма правилами шахтарського мистецтва штрек, а з появою вентилятора – нагнітали повітря. Для кріплення штреку потай носили дошки з теслярської майстерні, з кухні і горища другого корпусу. Спочатку забій освітлювали примітивним каганцем, і це спричиняло багато незручностей. Скурніков роздобув звідкілясь провід, патрони, розетку, штепсельну вилку, і під землею спалахнуло світло. Після роботи електропровід, який підключався у лазні першого корпусу, ховали, щоб не залишити слідів. Перші ме-

три тунелю землекопи пройшли без вентилятора, а потім стало важко дихати, не вистачало кисню. За дві доби Скурніков спорудив звичайну крилатку з нескладним приводом ручного обертання. Вентилятор ставили на початку підкопу, і людям стало легше працювати.

Якось узимку опівночі на території шпиталю вдерся взвод автоматників з вівчарками і почав обшукувати приміщення. Роботи під землею вмиг припинилися. Через 45 хвилин шум нагорі затих – німці пішли геть. Маскуючись, підпільники обережно залишили підкоп і зайняли свої місця на нарах. Вранці куховари розповіли їм, що німцям відома чутка про підкоп. Довелося посилити заходи безпеки.

Наприкінці березня 1943 року підземний підкоп було закінчено. Почався відбір людей для втечі. Бажаючих було багато. Ламали голову, де дістати одяг, латали взуття, чекали на темну беззоряну ніч. Спочатку втечу було заплановано на 4 квітня. Кухня готувала сухарі. Думками всі вже були по той бік дроту. Погода весь час змінювалася – то хмарно, то ясно. Вдень 6 квітня різкий вітер нагнав густі хмари, і з'явилася надія, що це останній день полону. Бентежило лише те, що рання холодна весна не обіцяла притулку в лісі, та й про втечу вже знали деякі недостатньо перевірені особи. І серед них виявилися зрадники...

Надвечір на території лазарету з'явилися німецькі офіцери з автоматниками. Пошуки розпочали з першого блоку, зайшли в лазню, а потім спустилися в підземний тунель, і саме в те місце, де починався підкоп. Проте навіть вівчарки не виявили ретельно замаскований вхідний отвір, і німці, піднявшись нагору, продовжили пошуки на подвір'ї, заглядаючи в усі підозрілі місця. На ніч вони увімкнули додаткові прожектори, а на території і за огорожею курсували посилені патрулі. Ті з в'язнів, хто знав про втечу, нервували, а хто не знав, дивувалися: що німці шукають?

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

Тікали військовополонені з Богунського концтабору. Якось вночі

хтось обережно постукав у шибку, батько прочинив вікно і почув тихе: «Порятуйте мене!» Мама розпалила грубу, а батько паличкою згрібав зі спини втікача воші, обробляв рани. Його помили, переодягнули в цивільне, а вранці дали в руки граблі. Лише так можна було переходити з села в село, не викликаючи підозри у німців. Вони вважали: якщо ти з сільгоспінвентарем, то місцевий. Подальша доля втікача нам невідома – звістки про себе він більше не подав.

ПАВЛО ШМУНЕВСЬКИЙ:

Нехтуючи небезпекою, 17 учасників підкопу опівночі зібралися в кочегарці і будь-що вирішили тікати. Першим у відкритий отвір поліз Авдеев як найміцніший і наймолодший. За ним Савченко, Лисенко, Коротков та інші. Всі пересувалися безшумно. Саперною лопаткою Авдеев обережно розчистив вихідний отвір підкопу, висунув голову назовні і прислухався – навколо тиша. Він виліз, підвівся і вже хотів бігти, однак Савченко наказав йому до узлісся повзти. З отвору встигли вилізти лише четверо, як раптом у темряві пролунало: «Хальт!» – і здійнялася стрілянина. Хтось з наших наразився на німецьку засідку. Втікачам, які залишилися в підкопі, довелося хутко повертатися назад, у лазарет, де за хвилину пролунала тривога.

Всіх полонених зігнали у двір і навіть тяжкопоранених, яких вели під руки або ж несли на ношах санітари. Хто шикувався на плацу надто повільно, відразу отримував удар кийком. До ранку німці і поліцаї ретельно рахували і перераховували в'язнів, які вже встигли задубіти від холоду.

Вранці в лазарет приїхав генерал у супроводі офіцерів. Він уважно оглянув підкоп і промовив: «В іншому випадку росіян треба було б нагородити. Вони здійснили подвиг, виконавши таку титанічну роботу. Скільки завзятості і винахідливості! Яке бездоганне маскування!»

Начальника охорони лазарету покарали і відправили на фронт. Німці пригнали робітників, які за-

били і засипали підкоп землею. І ще три тижні приїжджали нові і нові групи німецьких офіцерів. Вони ретельно оглядали місце, де був вихідний отвір підземного тунелю, і довго щось обговорювали. Як згодом сказав у лазареті унтер-офіцер медичної служби: «За всю війну це був другий підкоп, який полонені збудували за колючий дріт на волю». «Житомирське метро», як його охрестили німці, мало в довжину майже 65 метрів. Унтер-офіцер пожартував: «Росіяни на 300% перевершили французів, які вирили тунель лише 20 метрів».

Спроба масової втечі військовополонених з лазарету Богунського концтабору через слабку конспірацію виявилася невдалою. Почалися арешти, німці шукали учасників підкопу. Було схоплено Алексєєва, Сайка, Беценка, Маношина та багатьох інших. Проте і під тортурами ніхто з підпільників не зізнався. Так нічого і не довідавшись, німці закрили табірний лазарет, заарештованих відправили в Німеччину, а решту в'язнів розсортували по інших таборах.

ФРАНЦ БРЖЕЗИЦЬКИЙ:

Юзеф Зінгер загинув пізньої осені 1943 року. Наприкінці жовтня есесівці, сформувавши із в'язнів нову робочу команду, наказали їм копати за п'ятим полем траншеї (довжиною сто, шириною шість і глибиною три метри). Спочатку ми думали, що це риють протитанкові рови – зі сходу наближався фронт. Однак більш досвідчені кажуть: «Ні, браття, це вони готують щось гірше».

Коли рови було викопано, у дротяному огороженні, що розділяло четверте й п'яте поля, німці зробили прохід. Я пам'ятаю, ми з Юзеком десь дістали добротні цивільні брюки, але вони були замашені масляною фарбою. Мали відчистити їх, щоб наступного дня, непомітно від охорони, передати польським вольняшкам. З ними ми разом працювали в робочій зоні. Вони були бідні (це ж війна!), харчами допомогти не могли, але одяг, який ми їм передавали, міняли по селах і через день-два приносили нам пару хлібін. І ми ці брюки й ще

щось разом з Юзеком за ніч (його останню) підготували. Він був наш хлопець – свій у дошку. Зінгер відмінно володів німецькою мовою і відразу все знав, де яка новина.

З листопада нас як завжди підняли о пів на четверту ранку, принесли цей чай – хочеш пий, хочеш умивайся. Поснідали по-бідному. Наша група була великою: росіяни, поляки – я їх навіть по прізвищах всіх пам'ятав багато років. Ми вже були бували в'язні, у нас сухарі в запасі, ще дещо. Після чаю – перерва півгодини, потім усіх вигнали на плац. Табір був огорнутий густим туманом. Ніхто з нас нічого не підозрював. В'язнів вишикували, порахували – всі за списком на місці, ніхто не втік. Туман почав рідіти. Після цього має пролунати: «формувати робочі команди!», однак німці чомусь зволікають. Ну, думаємо, це через туман: куди ж на роботу вести! Так по блоках і стоїмо на плацу.

І тут ми помічаємо, що на кожній сторожовій вишці не один вартовий, а двоє. Не один кулемет, а два. Придивляємося: між вишками встановлено також і станкові кулемети. Це вже щось новеньке, браття! І бачимо, їдуть на п'яте поле вантажні машини з есесівцями. Думаємо, може, партизани прорвалися? Різні думки зародилися. І вже видно, як дорогою рухається колона – до Майданека женуть людей із трудових таборів Понятова і Травників, розташованих біля Любліна. Есесівці залишають зону, і тут лунає команда: «Всім юде вийти зі строю!» Вони відразу здогадалися, захвилювалися: «Браття! Це прийшов наш кінець!»

Вони ж бачили, що з міста женуть євреїв – видно як на долоні. А табір щільно оточений – ми під прицілом. Всі тривожно заворушилися: «Браття! Це наш кінець!» І знову наказ: «Всім юде вийти зі строю!» Євреї кричать нам: «Це нас першими будуть убивати, а потім, мабуть, і вас!» Ми почали обніматися, кажемо: «Не виходьте зі строю!» Оточили Зінгера: «Юзеку! Не виходь! Десь будемо переховувати тебе». Підбіг друг Зінгера Казимеж Войтех (ми його називали Льова), вони обидва були з Варшави, дружили з дитинства. Друзі іноді між собою

сперечалися, а потім обнімалися, мирилися. Льова міцно схопив товариша за шию: «Юзьку! Як я бенде жичь без тебе? Не виходжь, Юзьку!»

Ми плакали, і Зінгер плакав. Але він відмовився ховатися, не бажаючи наражати товаришів на небезпеку. Я пам'ятаю його сіро-блакитні очі (у євреїв – це рідкісний колір), як з них капають сльози. Він каже: «Ні, браття! Я піду помирати зі своїми. Якщо ми не виконаємо наказ, вони і вас розстріляють – я знаю їх».

І він вийшов зі строю і приєднався до цивільних євреїв, які колонами рухалися повз нас на п'яте поле. Я бачив, як Юзек кілька разів озирнувся на наш стрій, прощаючись з нами, і загубився в натовпі. Зі строю вийшли понад 18 тисяч євреїв, серед них і табірні куховари. Колишні солдати словацької армії, вони і в Майданеку не втратили військової виправки. Ці хлопці були здорові – на кухні ж працювали. У білих фартухах, білих пілотах, вони вишикувалися окремим маленьким загonom і пройшли по плацу назустріч смерті прощальним стройовим маршем, карбуючи крок. Як на параді. Я ніколи цього не забуду! Ми стояли на четвертому полі, а розстріл відбувався на п'ятому полі – метрів за двісті від нас. Ми бачили, як за дротяним загородженням бігли оголені люди – їх сотня за сотнею гнали до свіжоскопаних траншей...

Приречених укладали на дно рову за методом черепиці (кожний наступний – головою на спину попереднього) і цілеспрямовано вбивали пострілом у потилицю. Труп швидко наповнювали траншеї до країв, і тоді їх присипали невеличким шаром землі. Цього осіннього холодного дня німецькі кулемети й автомати безперервно строчили до пізнього вечора, а із гучномовців, встановлених на даху кожного барака, лунала, заглушаючи крики і зойки нещасних, музика Йоганна Штрауса... А в'язні інших національностей цілий день стояли на плацу Майданека, спостерігаючи за кривавою розправою над євреями, їм наказали: «Стояти!»

РАДЯНСЬКИЙ ТИЛ

БЛЕТИ ВІЙСЬКОВОГО ЗАЙМУ

Звичайні громадяни
допомагали фронту
всіма можливими спо-
собами – але передусім
самовідданою працею

Фото з архіву М. Корнійчук

АНШЕЛЬ ТАРТАКОВСЬКИЙ:

Мы добрались до Сталинградской области. Там мы где-то были полгода. Жили на квартире у одних местных. Там садик был, и у этой женщины, у хозяйки, был муж комбайнёр. Комбайнёров не брали в первую очередь. Знаете, некому было сельское хозяйство обрабатывать. Хлеб же нужен был для армии. Потом его забрали в армию. Я в садик там тоже ходил. Мамаша тоже где-то подрабатывала, ходила воспитательницей в садике, брат, я за ним ухаживал. А немцы уже под Сталинград подходили. Мы оттуда начали драпать опять. А теперь мы добрались до Ташкента, и долго-долго там стояли на станции.

Такое было, что мы попали в конце концов в Среднюю Азию. И большие приключения по пути были. Я попадал... отставал. И даже был зачислен как... сын пол-

ка. Ну, тяжёлые условия, там Красная Армия ехала с нами в товарняках. Остальные были санитарные вагоны, в основном. И вот я затерялся. И меня подобрали солдаты-красноармейцы, кормили, ухаживали за мной. Каким-то образом искали там, мою маму нашли. Брат младший на руках был. И бабушка была, но в Средней Азии умерла. Её так взяли на эту вот повозку, на ослике отвезли в поле и так похоронили. Я шёл, держался за юбку, а брата мама на руках носила. Нас и грабили по пути, на станции, в основном ташкентцы, когда мы очень долго у ташкентцев задержались.

Мы жили в Наманганской области, Учкурганский район, совхоз Нарим. Там мы пробыли около трёх лет. В школу я не ходил, не было возможности. Я ухаживал за своим маленьким братом. А мама тоже работала, перебивалась. Узбеки меня очень любили. Помогали нам хорошо. Мы поселились в какой-то

кибитке. Потом такую дали свободную комнату, как-то отремонтировали все вместе, мама там в детском садике работала, брала брата моего маленького. Ну, короче, мы оттуда уже выезжали, когда освободили наш город.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Учился в школе, а во время каникул мы работали в колхозе: пахали, сеяли, убирали хлеб, помогали женщинам. По разнарядке военкомата мы ездили на заготовку дров для железнодорожного транспорта. Паровозы тогда работали на дровах. Мы, старшеклассники, ездили в лес заготавливать дрова. Ребята пилили, а девчата складывали. Это было до самого призыва в армию.

В армию призывали в 43-м и 44-м году семнадцатилетних. А до войны – двадцатилетних. Мне в ноябре месяце не было еще 17 лет, а моих одноклассников уже брали

в учебку, а мне очень хотелось по-пасть вместе с ними. В военкомате сказали, что мама пусть напишет согласие, чтобы меня на месяц раньше призвать, а я должен был написать заявление, чтобы по-пасть со своими одноклассниками. Я это сделал, и мы все вместе попали в учебное отделение для подготовки гражданского состава.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

ФЗО находилось в Нижнем Тагиле, и туда я был направлен. В таком возрасте думаешь: куда бы пойти, чтобы было на потом? Там разные были специальности: маляры, штукатуры, каменщики и деревообработка, т.е. обрабатывать дерево, доски на станках. И там кое-чему научился, как пользоваться станками. Конечно, нам работы не доверяли, им план надо выполнять, а мы запером что-то. Поэтому они нам поперечную пилу и доски пилить во дворе. Была там куча опилок, полный двор. Пришли мы со старшим куратором, он нас расставит и пойдет решать свои вопросы. А мы в этих опилках выроем норы, доски положили, нагребли в это дело и – туда. Потому что ночью мы играли в карты. Руководители ушли, положили нас, и до утра смалимся. А утром же спать хочется. Детям вообще спать хочется. И вот мы – туда. А он сначала не мог понять: распределил нас, а никого нет. А к обеду собираемся все, там талончики давали на еду. «Вот мы здесь». – «А вы где были?» – «Как где были? Работали!» Вот такие случаи были.

Общежитие давали, поили, кормили, одевали. Но в 42-м году, в конце 41-го многих эвакуировали отсюда туда, в том числе и в Нижний Тагил. Особенно кавказские народы, Трудовая армия называлась. А поскольку они были с Кавказа, и было уже холодно, был декабрь, то они приходят, накидывают на себя одеяло и работают. В шесть часов подъем в общежитии и к семи часам надо быть на заводе. А на завод идти

через магазин. Хлеба давали 400 грамм по карточкам. Идешь мимо магазина, а есть же хочется. Зашел, взял, пока дошел до цеха – съел. А на обед привозят – «бурда» мы называли – картошка там мерзлая, свекла, жира почти нет. Как вода получается, и там что-то есть немножко. А хлеба-то нет, съел утром. Но это же плохо, для работы плохо: начальник дает какие-то задания, а ты не можешь выполнить. Бывали случаи, когда стоит-стоит и упал. Не умер, а голодный обморок.

В этой Лобве, где мы жили на Урале, когда я закончил ФЗО, а в ФЗО с каждым днем становилось хуже, труднее. К нам полностью ФЗО из Николаева перевели, уже стало теснее, спали в два ряда. И кушать очень хотелось. Если бы попадало, то съел бы булку, а оно не попадало. Потому что организм ослабленный, никаких жиров нет, а молодой, растешь, хочется. Вот в ФЗО так я учился, получил 4-й разряд станочника и поехал к матери в Лобву. А тут мы спали так: ты утром ушел на работу, вторая смена ложится на твою кровать, т.е. двое на кровати. Оставил все, ушел, приходишь, а одеяла нет. Приходишь к этой технике: «Где мое одеяло?» – «А я не знаю». Вот такая пошла чехарда. Вши завелись, помыться холодно, это был декабрь месяц. И захотелось к маме, но не пускают. И у меня вот тут вот чирячок появился. А мне друг говорит: «А ты не давай ему заживать, и тебе дадут бюллетень». И все. Чуть немножко соскреб-соскреб – все! Разнесло. Дали бюллетень на три дня. Я к бригадиру: «Надо ехать». – «Чего?» – «Холодно. Надо взять одежду». В общем, меня отпустили на трое суток – там тепло, там мама. А на третий день она говорит: «Сынок, надо ехать». – «Я не поеду». Могли засудить, вылавливали, судили или там без суда что-то где-то. Это все было строго, работать надо, производить надо. Я работал на пороховом заводе. Там и днем, и ночью трудятся. И там, где мы доски строгали, надо было делать арматуру, ящики. Некогда было, говорят: «Давай продукцию, фронт требует».

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Я вже була сирота, а в війну отсюда евакуировалась з родичами на Урал, Оренбурзька область, город Бузулук. Я туди приїхала і привезла метрики. То я добре знаю, бо я вже була велика. А там мене поселили до председателя на квартиру, а там був маленький хлопчик. А я все своє в тумбочку зложила, а він взяв мої метрики і порвав на мелкіє кусочки. Так я уже потім поїхала в Бузулук в ФЗО, а ми вже були без документів, а нас таких було багато: сиріт, і без батьків, і без документів, евакуированих з України откуда хочеш. А вже ми великі, нам надо уже замуж виходить, а в нас нема паспортів. Ми ФЗО кончили, потім на стройку нас отправили, то нас забралі таких багато і повезли в Орск. Под Орск Оренбурзькой області, там комісія була, і от нас обстежували, зуби нам посчитали і всім дали бумажки: якщо я з 25-го – мені давали з 26-го, хто з 24-го – дали з 25-го – всім на год дали менше. Нам було всьо равно, лиш би нам дали документи.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

У меня был ученик, и плюс мне еще детей давали, которых новых набрали. Набрали две новые группы токарных, одна была из девчат. У них, у ремесленников был восемь часов рабочий день, их же две группы, а станков не хватало. Мастер один с ними был, который был оставлен «по броне», он с ними был двенадцать часов, четыре часа ему не хватало, и вот мне прикрепили эти четыре часа. Ну что? Работали, гордились, переживали, что на войне и как.

Вот в ноябре в цеху ребята получили повестку, а я не получил. Не знаю, почему, но не получил. По повестке надо было идти в пятницу, получили они ее в среду, а идти надо в пятницу в райвоенкомат. Это был выходной день. Я с ними пошел, хоть у меня повестки и не было. Их приняли, а у меня карточки нет. Побежали в райвоенкомат, принесли мою карточку, и меня приняли вместе с ними. Пришли

домой, а уже повестку прислали. И я загремел вместе с этими ребятами. Оказывается, директор оставил меня «по броні», но я не знав этого.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Женщина, в якій я няньчила дітей, поїхала на Урал і мене взяла з собою. А там нас в колхозі брали. Приїжджали председатели і отбирали людей. Она сказала, що тепер я їй не нужна, бо вона сама приїхала до людей.

Потім я пішла там в Александровку, Бузулуцький район, село Нова Александровка, там я прожила два года і робила в колгоспі, потім – ФЗО. Пішла на стройку работати там 21 год прожила. 21 год на Уралі прожила. І всю жизнь за Україною плакала.

Там билі подростки і пленніе немци. Немцев було очень много. Там било очень багато лагерей на Урале. І як заключонних всіх наших отправили на передовую, в еті места немцев пленних завозілі. А нам приходилось на стройке, строили отако одноэтажніе баракі, бо з Москви, з Ленінграда туда людей везлі. Евакуировали прямо под открыте небо. Прямо на снеге ложили железную дорогу, тут же ж вигружали прямо на поле людей. Бувало таке, що було до 52 градусов мороза. І сніга були такі, що поїзд не мог ехати. А ми їдьом впереді, чістім лінії і проталківаем. А поїзд чуть прошол, а взаді вже все замело. Та мороз сільний і снегу дуже багато. Даже як ми в столову шлі, то брали верьовку і друг друга за верьовку держались, бо в пургу оступишся і тебе вже ніхто не найде. А в 52 градуса мороза, то вже ми не выходили в столову, нам привозили на конячці їсти.

А там були у нас в бараках трох'ярусніе вот так нари. Ми на цих нарах, це ФЗО-шніки, в учіліщі. Ми ложили матраси і друг коло друга отако лягали і матрасами вкривались і лежали. Там всякі люди були. А літом привезли цих узбеков туди, дуже багато було узбеков. Строили баракі для людей і укритія для цих станков, які евакуировались, срочно треба було. Які-небудь стовби і накривали, і станки ці укривались

с Ленінграда, с Москви, со всей України туда перли всякі ці станки.

А там ше металургіческі заводи на Урале. Город Орск, там везде металургия, там дуже великі цеха, великі заводи, а в войну то там вообще сім чи вісім доменных печей поставили, а ми ще первую націнали. Це вже в Новотроїцке, а в Орске – це був старий город. А Новотроїцк – це вже новий город. Уже в войну начали його строїть. Там Новотроїцк, железная дорога їдьот на Оренбург, на Башкірію, Казахстан. А там степя і гори. Ні лісу нема, ні дров нема.

Полонені німці, вони жили, де раніше наші заключонніе жили. Там було клопов, там було страшно, там не мона було зайти, там нари такі трьох-, чотирьох'ярусні. А прийшли німці, вони там ці нари всі ізвестью негашоною, хлоркой, чим хоч. Вони там таку чистоту зробили, такий порядок. Ідуть з роботи в мороз, і кажний несе одін-два кірпіча в руках, а руки в них були сложені за спіною. Виклали доріжки, побілілі ці кірпічі. Там, де багнука, грязюка була – всюди доріжки поклали, це в цих лагерях. Там же ж лагеря огромніе. Там же ж несколько лагерей. І ми удівлялись.

А нас оні, особенно такі прості солдати немци, нічого вони собі – танцовали з нами і шуткували. Я була бригадіром, а мені в бригаду пришлють несколько немців – подсобніки, там штукатурим, там що робим. А вони нам розводють раствор, тогда ж всьо вручну робили, носілки, лопатами мішали, тачка, і всьо. Одноэтажніе баракі, і один тачку тягне кручком по трапу, а другий подталкує. От така була у нас механізація.

І вони працюють, вони такіі працюютіі, заїдьом гріться, треба там. Поробим час-два, а зимою холодно, та їдем гріться, то вони такі сердиті офіцери на нас. А я говорю там: «Ти то зробиш, ти то зробиш, ти то». А як не зробиш, справку не даю, і ввечері їсти не дають. Я должна їм написать справку, щоб їм дали їсти. А він каже: «Если б ти попалась мне в войну, я б тобі на одну ногу наступив, потягнув і роздер би». Я говорю: «Ну если би, если би». Німецькі офіцери були дуже недо-

вольні, шо вони там, а не дома. Ну, таких дуже крупних офіцеров там, канешно, не було, а такі там...

Ми їли сольону зельйону капуста. Зельйону капусту солілі в бочках і нам варили. Практично ми їли те ж, шо й заключонні. І воблу такую сушоную. І в суп її кидали. Вона там звариться в етом супе, ми називали її «кірза». Если там де-не-де колись попадеться картошка, то було добре. А хліб – чорний, як глина, аж ліпиться. І такий кусочок тоненькій дадуть, і пока тобі ту юшку принесуть, ти цей хліб з'їв, юшку похлебав, і ніхто проти нічого не казав. З жирів олію якусь там давали на пьорсток. Робили, як прокляті, і не мали права пікнуть даже. Тільки там шо-небудь мастеру скажеш: «Ми мьорзнем, нам яких би небудь дров». Ну, не дров, а там – торф, кізьяком топлять. А він на тебя такіе глаза: «Ваші братья, сьостри, отци гібнуть, а вам тут нехарашо?!»

А ці узбеки, вони приїхали, а хліб цей не їли, їм треба було тільки рис і м'ясо. Карточки їм на хліб давали, а вони їх продавали, гроші в шапки ховали, щоб рису купити. А потім напала на їх какая-то болезнь, а оні жили там тоже по 70 душ в бараке, там невеликі такі баракі. І як вони стали боліть, а я вже... Я коли в Бузулуке була, я вже навчилась трактористкою, я ше трактористкою робила там на полі. Комбайн воділа. А як прийшла в ФЗО, то я сказала, шо я робила на тракторі, мене поставили на машину, там самосвал був. А там женщина, старша меня, зо мною робила на цьом самосвалі. Вона взяла мене до себе стажором. І ми под'їзжали к етім баракам, а ці узбеки повмирили та такі сініе, страшніе, руки і ногі от так розкинуті. А туди погрузять в цей самосвал, то ми даже не вилазим. Під'їдем задом до дверей, узбеков туда нагрузять в етот самосвал, а там як були заключонніе, то там був стадіон. То там вирили екскаватором огромну такую яму, там колись кладбище поблизости було, і там вирили таку огромну яму. І ми під'їдем і з самосвала їх туди перевернем і поїхали. Я хоть іногда та подивлюсь, а моя хазяйка-шофьор – ніколи.

КЛАРА ПОЛЯК:

Я ж вдома кінчила дев'ятий клас тільки. А німці зайшли в Житомир 9 липня уже, ну, і поки ми в евакуації доїхали, то уже серпень місяць кінчався і вересень уже був. По дорозі ми їздили-їздили, поки нас привезли нарешті в Сталінградську область, тоді ж ще німці не були у Сталінграді. І ось там ми зупинилися, там кінчала десятій клас у Сталінградській області. Причом я привезла грамоту за дев'ять класів і знала дуже добре англійський вже, а вчителька місцевої школи не знала англійського, то вона каже: «Я тобі іспорчу диплом, але бачу, що ти дуже добре займаєшся, ти повинна за цей рік вивчити німецьку мову». Я була змушена вчити німецьку мову.

Я повинна сказати про те, що нас дуже добре прийняли люди з цього села, вони навіть не знали, що значить українці, що значить євреї, що значить поляки, вот, всі для них були людьми просто.

Це було село Котово Ждановського району Сталінградської області. І от ми приїхали, це був уже місяць вересень. В селах в цьому місяці діти працюють на полі ще. Так що я на полі познайомилася з трактором, трактор там був «Фордзон». Я краще всіх знала складові частини цього трактора, а завести в мене сили не хватало. То прораб, який вів у нас практику про трактори, то сміявся: «То що, завести тобі «Фордзона»? Помогти тобі?» Кажу: «Да, да, допоможіть». Я знала, де трансмісія, де електропривод, де що, в общем, всьо знала. Інших тракторів у нас тоді ж іще не було.

Нам одна селянка уступила свою літню кухню. Літня кухня була масштабом десь 12 квадратних метрів, а там була ще прихожа, причом в цій кімнаті, допустім, тут була піч, і на печі я спала з мамою покійною, а батько з сестрою і братовою з двома дітьми – на полу, а пол глиняний, то вони всяке шмаття там клали таке от, щоб можна було якось спати. Вот, причому ця жінка уступила нам козу, я познайомилась, шо таке козине молоко, якого я ніколи не бачила.

Морози стояли дуже великі,

я навіть одну щоку одморозила. Морози доходили до 42 градусів, я шла з подругою, розмовляла, розказувала їй урок, а вона каже: «Слухай, слухай, потри щоку, вона уже у тебе вся червона». Я почала терти, а у мене уже навіть шкіра злазила.

Ну, в общем, я там уже закінчила десятій клас, закінчила з відзнакою і коли поїхала на фронт, я в речовому мішку везла навіть свою грамоту. Ну, а потім, коли німці почали підходити, батько, потом сестра покійна, братова, вони працювали в колгоспі, на полі працювали, а брат покійний, який з нами теж виїхав, що працював у друкарні, він лежав у лікарні, в нього було свинцеве отравлення почек, вот, він всю війну вилежав там. Вот.

Ну, а потім, коли я вже була на фронті, то один батько писав мені на фронт листівки, потім перестав писати, а я не знала точної адреси і ходила, і зі мною щось творилося невимовне. Не знала, що там робиться. Мені б списатись, але я точної адреси не знала. Получилося так, що я втратила адресу на листівках, що я одержувала від батька. Ну, а потім я згадала прізвище... бо, да, коли німці стали підходити до Сталінграда, то ми поїхали далі і поїхали в Уфу, столицю Башкирії. Вся наша родина, значить: братова, сестра, вот, і я стали працювати в друкарні «Октябрьській натіск» міста Уфи. Я працювала в друкарському цеху, мені було доручено набирати шрифт на газету, ну, я цим зацікавилася дуже добре. Занімалася, занімалася, а потім мені це все надоїло, вот, я весь час читала «Комсомольскую правду», слухала по радіо, що відбувається на фронтах, а потім я в один із днів кинула роботу, пішла в райком комсомолу, попросила направити мене на фронт.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Сам я проработал этот год, даже не год, а меньше. В силу того, что много на фронт ушло специалистов, нас выпустили раньше

– не два года программа была, а где-то месяцев шесть с половиной. Выпустили уже как рабочих на завод. Станок токарный хороший был. Начинается смена у нас, мы уже не студенты ремесленного училища, а рабочие. У нас уже никакого обеда не было бесплатного, форма одежды была как военная – нам дали шинели, фуражки, мы этим так гордились. И уже на самостоятельные хлеба, как говорится, мы вышли. Начал работать, смена двенадцать часов, с семи до семи. Зарабатывал я тогда около двух тысяч, на эти две тысячи сильно не разгуляешься, потому что стоила буханочка хлеба такая 350-400 рублей. Котелок картошки такой военный стоил 250-300 рублей. Трудно было, ввели карточки для тех, кто работал на заводе. Я работал на военном заводе, а сестра работала на таком заводе. Она 600 грамм, а я 800 грамм хлеба получал. Только хлеб по карточкам можно было получить. И то это было кило четверста на пять человек.

Два брата в армию уже призывались, третий тоже уже потом пошел. Я работал два года до 43-го года. У нас в цеху было много эвакуированных с Украины. Я помню, из Хмельницкой, Полтавской области. Устроили их там неплохо. Приехали в основном женщины с детьми, мужчин не было. Устроили их на работу на завод или в колхозы. Построили общежития, или на квартиру, у нас в деревне четыре семьи жило, у кого попросторнее было. Жили дружно, вместе слушали последние известия в перерыве. Очень переживали, когда на Украине стали освобождать населенные пункты, очень гордились мы и плакали. Очень гордились мы, что наконец пошло наступление. В 43-м году, мне уже было 17 лет, нас было в цеху восемь человек, начали уже призывать в военкоматах нашего возраста: 25-й год в 42-м шел, а 26-й – в 43-м году.

1942-1943
 КОЛО
 174.
 1942-1943
 КОЛО
 (TELE)

Берегите нравы
 и знакомые. Тока
 между собой.

с приветом.
 Мусеев
 Ва

ПРОВОДИТЕ
 ВЕЛИКОГО УРОКА
 00551

ПРОМОТРИ
 Великой Победы
 06261

ВСЕ ДЛЯ ФРОНТА — ВСЕ ДЛЯ ПОБЕДЫ!

Г531892. Воениздат НКО. По заказу Военкнижбюро. Типогр. газ. „Правда“
 Цена 8 ко

1942-1943
 КОЛО
 174.
 1942-1943
 КОЛО

ми
 big

фото з архіву К. Поляк

КЛАРА ПОЛЯК:

Я прослужила від жовтня 1942 року по 9 травня 1945 року. Наш батальйон брав участь в першому прориві блокади Ленінграда. А перший прорив блокади Ленінграда розпочався 18 січня 1943 року. І на моїх очах обнімалися солдати Ленінградського і Волховського фронтів.

Коли був перший прорив блокади Ленінграда, нашу частину перевели до складу Ленінградського фронту, таким чином, я уже воювала в складі Ленінградського фронту. За участь у першому прориві блокади Ленінграда в січні 1943 року я одержала першу нагороду – медаль «За оборону Ленінграда».

А тоді фронт був всюди в Ленінграді, всюди стріляють, на передовую до фронту – две трамвайних останкові. Так що ми весь час були, власне кажучи, на передовій. Але в Ленінграді працювали ще школи, працював навіть театр імені Пушкіна і працювали підприємства, які випускали боєприпаси. Немець же скинув на Ленінград 160 тисяч артилерійських снарядів. Треба ж було укритися від них, вот, тому і досі зберігся оцей напис: «Граждане! Эта сторона улицы наиболее обстреливаемая – будьте осторожны!» Ще й досі є цей напис в Ленінграді.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Когда началась подготовка к Орловско-Курской дуге, то та

часть, в которой я был, в эшелон и – вперед! Разгрузились мы в городе Мценске, это где-то километров 18-20 от Орла, а затем пешим порядком – до Орла. И наша задача была освободить железнодорожный вокзал от немцев. Где-то немцы уже отступали, а здесь они еще были. Вот такая была задача нашей роты. Это было четырехэтажное здание. Значит, немцы находятся там внутри, а мы – здесь на площади, то есть мы немцев не видим, а мы – на виду. Как только пошевелился – все! – очередь из пулемета. То есть продвинуться мы практически не могли, мало кто сумел. Если дерево выбросило в результате взрыва, то мы – за это дерево. Ну, и где-то часа в 4-5 поступила команда нашей роты отойти, перейти через реку Оку и собратись там, на той стороне. Так вот, нас было 90 с чем-то человек, и когда мы собрались, то оказалось 18 человек. Остальные или убиты, или ранены, изувечены. Нам решить этот вопрос не удалось. А ночью немцы сами оставили вокзал и ушли.

ПЕТРО ШЕНГЕРЕСЬ:

Я родился 20 июня 1943 года на Кубани, кубанский казак. Родители были простыми колхозниками, работали всю жизнь в колхозе. Отец погиб на фронте, мама меня одна воспитала. Отец говорил ещё раньше: «Запомни, моя дорогая жена, как только меня убьют, у тебя родится сын». Так и получилось, в том же месяце нас двое родилось. Мы были близнецы, но через месяц второй братик мой умер, и я сам остался.

ДОРМИДОНД ТАЛИЗІН:

Нас призвали, забрали на Киев. До этого вызвал военкомат, пришли туда, зарегистрировались. Людей принимали очень много. Со стариков начали, а нас, молодых, я ж пацан ещё был, нас уже в последнюю очередь брали. Мне где-то было 17 лет.

Нам сказали, что такого-то числа мы должны быть здесь, а то... Все явились, посадили нас в вагоны, точнее товарные вагоны на станции Житомир и повезли на

Киев. Ну, а везли как? Медленно, как шагом, еле-еле там. Два дня ехали до Киева. Холодно было. Что делать? На одной остановке нашли кусок железа, лист такой, как два стола, втащили в вагон, набрали дров, запалили костёр. Начал дым идти, начали там душиться, открыли окна, открыли двери, то всё равно холодно. Руки греем, постоим, спины погреем и вот так вот в вагоне ехали. Это был декабрь месяц или начало января, тогда ещё снег такой пошёл.

До Киева привезли ночью, и мы всю ночь ходили, снег выпал как раз чуть не по колено. Нас по Киеву гоняли, то к одному дому подошли, нам сказали: не сюды, а ежай туды – и вот так вот ходили всю ночь. Уже перед утром нашлись те дома, куда нас должны были поселить.

В общем, зашли туда: стёкла выбиты, нары поделаны, доски покрыты льдом, и нас туда положили. Вот как бы мы там спали. Но я спал, я был одет хорошо.

Потом нас учили, потом повезли на фронт, ещё до фронта меня ранило, где-то что-то взорвалось, я не чувствовал, а потом походил походил, оно нарвало. Меня отправили в госпиталь. Может, это меня и спасло, потому что тот эшелон, что ехал с житомирянами на фронт, на одной из станций разбомбили полностью, мало тогда кто выжил.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

На передовой кухня не успевала, и это было неоднократно. В Белоруссии в осенний период дожди, там песок. И если дожди пошли, то по полевым дорогам машина не идет. А подвозить как? Это же не в одно место, передний край – это десятки километров, а лошадей нет, потому что немцы, отступая, или убили их, или забрали с собой. Туман, и самолет не может вылететь, то «кукурузник» сбрасывал, а не может – туман. Значит, где стоит передний край, кухня где-то метров за пятсот или где-то триста в тылу. Повар воду закипятил, а продуктов нет, крупы нет. Сбросят с самолета сухари, и все. И это не единожды. А что

сделаешь-то? Ничего не сделаешь.

К местным жителям не ходили, там, где проходил передний край, не было местных жителей, они все кто куда: кто в лесу где, кто в соседние деревни. У них у самих ничего не было – то немцы были, то мы сюда пришли. А если нет денек-два еды, то осенью есть огородини, копаем. Для тех, кто там был, для них плохо было, для этих белоруссов. Есть такая картина «Чапаев». Так вот, там один говорит: «Белые придут – грабят, красные придут – тоже берут». Условия трудные для местных, невозможно бывает. Война.

У меня на Урале живут две племянницы, там мама похоронена, сестричка похоронена. Есть город такой Серов. Я как-то приезжал туда, зашел разговор о войне, и я говорю, что на войне по-всякому бывает. Она говорит: «Дядя, ты знаешь, как в тылу жили?» Я же не сразу на войну пошел, а жил в тылу, знаю, как. Так вот, на фронте кормили хорошо, но бывали такие случаи, что не было что кушать. «Да ну, вот там рассказывали мне...» Рассказывать, конечно, можно, но на переднем крае в тебя в любую секунду могут попасть. В тылу трудно, да. Но ты же все-таки в хате, ты на кровати. А тут что – в шинели в траншее. Если сделали блиндаж, то все ютятся в блиндаже, а если не успели, то дождь, слякоть не в счет. Поэтому трудно было в тылу? Да, но не убивали. А там – в любую секунду. Поэтому по-всякому было. Идеально ничего не бывало.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Після визволення області від загарбників, поблизу Житомира, в Бердичеві, в селах Садках і Барашівці, з поляків і українців, які володіли польською мовою, влітку 1944 року формувався 23-й артилерійський полк 6-ї дивізії (згодом – Поморської) 1-ї армії Війська Польського. В Барашівці, в нашій хаті, стояли на пості офіцери. Я з ранку до вечора перебував серед військових, охоче виконуючи їхні доручення. Я припав їм до душі, був кмітливий, мені було дев'ять років, я закінчив перший клас школи,

фото з колекції С. Собчука

добре володів російською і польською мовами, хотів усе побачити, усюди побувати. «Сашко! – кликав майор Биков або полковник Гуглін: – Знаєш, де штаб? Хутко передай поручику Баженову ось цю записку». – «Єсть!» – я пристукував босими п'ятами і мчав, як вітер, через городи, кладкою через річку. Добіжу до сільської школи, де розташований штаб, і назад, і за хвилину перед командирами, мов з-під землі, вже з відповіддю. «Справжній солдат. Орел!» – хвалили мене офіцери. І запропонували Гугліну: «Товаришу полковнику! А давайте хлопця візьмемо з собою. Буде у нас зв'язківцем. Сашко, поїдеш з нами?» Мені аж подих перехопило від радості: «Так! Хочу на фронті татка зустріти». Не знав я, що розшукати потрібну людину на фронті, який палав у загравах на тисячі

кілометрів, практично неможливо. Я не знав, що батько, якого забрали на фронт у січні 1944 року, додому вже ніколи не повернеться. Чоловіків, які пережили німецьку окупацію, а потім були призвані до Червоної Армії, кидали в бій безжально в якості гарматного м'яса. Він загинув у Карпатах восени 44-го на одному з гірських перевалів...

Дивізія після завершення формування готувалася до маршу на захід. Я заздалегідь приготував свої речі. Через три дні приїхали командири на американському «Шевроле», поговорили з моєю матір'ю, подякували за гостинність, почали прощатися. Я чатую, матері нічого не кажу. Сіли в машину, я стрибаю в кузов, а мати: «Ти куди?» А командири: «Покатаємо хлопця, за селом висадимо». І аж до залізничного роз'їзду в Садках

переживав: а раптом висадять і відправлять додому? Не висадили. Машина на Новоград-Волинському шосе повернула праворуч, на Садки, там перебували день, а вночі почалася посадка в ешелон. Під ранок я почув перестукіт коліс – потяг рушив на фронт.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

У нас зв'язь з мамою була через письма. Маму двічі обокрали там, на Уралі, хочь красть там особливо нечего. Она жила вдвоєм з сестрою, сестра 29-го года. А на фронті, когда мы были, когда приходило письмо, как мы говорили «с тыла», то читали всем отделением, взводом, потому что нам было интересно: как там? Что там? Как только пришло письмо, то это для всех: неважно, что там пишется, кто пишет.

ФЕДІР КОЗЕЛ:

Наша разведка (я там не участвовал, але розказували) вже була там і доложила нам, що там і там будуть збори бандерівців – на окраїні села, під лісом. Ну, то тоді пішов цей дядько, що він розказував, і пішли – нема. Обшарили діда з бабою, що там жили – нема ніде. А двоє коней стояли, ми забрали, і «отбой!» А немає тютюну, немає, що курить, а тутечка на чердаку за кажною кроквою тютюн вісить. То всі пішли строїться, а їден остався цей тютюн брать – сам буде курить і людей вгощать. І засвітився подвійний настил, і побачив він цього бандерівця. Цей набрав тютюну і побіг, доказує: вони – тут! До нього, вони туди і забрали його, того вожака.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Конечно, хотелось получить награду, но не ради награды это все делалось. Тут так надо сказать. Иногда спрашивают: «Страшно идти в атаку?» Так вот, когда сидишь в траншее и думаешь, что может быть, как может быть, то такое непонятное состояние. А когда процесс начался, то тогда это все

в сторону – одно задание: найти, убить. Организм мобилизуется. А так, чтобы специально за наградой... Было такое: когда уже немцы начали от Орла отступать, мы проходили брянские леса, то там власовцы стояли. У них там были траншеи, потом они уже стали уходить, отступать. И много было мин разбросанных. Бывало так, что идет траншея, блиндаж, и вот привязывает за веревочку дверь, а там мина прицепленная. Было такое, что кто найдет три мины, тот получает медаль. Но это хорошо сказать «найдет», а попробуй найди так, чтобы она тебе ничего не сделала. Мины и в траве, в блиндаже – где хочешь. И в любой момент ты можешь зацепиться. Проволочку оставили, ты шел, зацепился – и ноги оторвало. Таких немало было случает, когда руки обрывало, пальцы, калечит и т.д. Вот такое было. А так чтобы ради награды, то это не совсем верно. Может быть, где-то такое и было. Я знаю, что тот, кто работал в штабах, то мог это иметь, а кто в траншее сидел... Как молодые, то хочется нам награды.

ФЕДІР КОЗЕЛ:

Мені прислали в армію, прислали в моє подразділеніє п'яниць, а як ми перейшли в Польщу, то там горілки повно, і він запасаеться повно. От у мене приблизительно сто чоловік, піхота подразделеніє, ми получамі сто порцій спірту. Завтра вернулося з бою вже тільки шістдесят, а завтра мені знов дають вчорашню норму, не зменшують, бо той в госпіталі, той вбитий, то є вже в мене сорок порцій лишніх.

А в Польщі, то там оцю дрібну картоплю дядько бере, перегонить на горілку – там государство йому розрішило. Він спирт здає государству, бере гроші, а брагу кормить скоту. А солдати забирають в цього дядька спирт, хто ще не здав, то цього спірту дуже багато було. Я прихожу да з пістолета постріляю цей багаж, а вони: «Шо ти робиш!» Кажу: «Ти й так дурний, а як вип'єш, то ше гірший».

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Это неправда, что нас командиры не жалели и бросали в бой как пушечное мясо. Ну, как может быть? Если он, командир, не будет жалеть, то и не будет этих людей, а дальше-то как? Это брехня. Это говорят те, кто этого не видел и не знал. Вот пример. Вот здесь высотка, там немцы сидят, здесь вот речушка. Высотка господствующая, если ее не взять, то нельзя решить другие задачи. Ну, и посылают, посылают. Сейчас, конечно, легко сидеть за столом и говорить: надо не так, а так. А что, те люди глупые были, что ли? Если что-то где-то как-то, то это не ради... Вот о Жукове говорят: он не жалел. Брехня это все. Он не мог не жалеть, он понимал. Другое дело, что на нем обязанность была, ему надо было решать, это же не то, что перейти дорожку. Так что же делать? Что, уводить своих куда-то? Надо еще больше своих добавлять, чтобы остановить. Это естественная жизнь. Это брехня. Это даже оскорбление людей за то, что они делали доброе. Вот Ватутин – он командовал здесь, на Украине. Что он, не посылал людей для решения задачи? Посылал, надо было их посылать. А как иначе?

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

На цей раз я уже звернувся у польовий военкомат, який був при діючій армії, вже я не проходив медичну комісію, а тільки звичайну комісію і потрапив до діючої армії. Зразу ж в 1943 році, в кінці, прийняв присягу, ну, і форма, зброя.

Перше завдання було, як тепер кажуть, зачистка території, потрібно було виявити шпівнів, диверсантів, тих, які залишені. Ну, на нашій території їх не дуже багато було, це в Західній Україні їх було багато. А потім – в бойових порядках. Був в піхоті, спочатку стрілкою. Після поранення мене направили на короткотермінове навчання кулеметної справи. І так я став кулеметником. Спочатку першим номером, а через деякий час командиром кулеметного відділення. Мені присвоїли звання ефрейтор, потім молодший

сержант, потім сержант.

Направили на 2-й Білоруський фронт, спочатку я потрапив в 384-й полк 157-ї дивізії. Дуже гарно зустріли солдати і офіцери, дуже дружелюбно, розказали про традиції, які склались в полку і дивізії, ознайомили з офіцерами і так далі.

А потім почалася операція «Багратіон». Напряму наступу – від Смоленська до Мінська. А 3-й Білоруський і 1-й Білоруський наступали на флангах: один з півночі, другий з півдня. Наш фронт повинен був замкнути кільце.

І от стрілянина в лісі, Білорусія в основному лісиста, снаряди, міни. Я собі тепер думаю: чому не горіло нічого? Вогонь, міни, ракети спускаються, стрілянина, а ліс не горить.

Так я знову повертаюсь до «Багратіона». Довелось форсувати річки Проня в Білорусії, Березіна, ну, не просто форсувати, а долати опір ворога. Велика заминка трапилась на річці Березіна. Це та річка, де свого часу наполеонівська армія остаточно уже розвалилась, вже від неї вони бігли не оглядаючись. Так заминка чому трапилась? Не можна подолати опір, як не обстрілюються. А вийшло, що там відчайдушно боролись вже не німці, а наші люди, які розуміють, що раз попадуть в полон, то нічого не допоможе. Але їх не пожаліли. Солдати, які дезертували або переходили на бік ворога, а потім зустрічались з тими, які були вірні присязі, то ті, що вірні, вони не шкодували. Таке правило військове. Но подолали, забрали в полон, а там розправа була з ними.

Ну, а там просування далі і сама серйозна робота. Замкнули зліва і справа, і німці, велика частина німців, дуже багато в лісі, і їх треба вилловити. На мою долю випало 49 німців взяти в полон. Хоча нагород я маю багато, але за цей випадок нічого не дали. Ну, так трапилось. Здав я цих полонених куди здавали їх, так зробив кожен, а їх там набралось десь 47 тисяч. Потім їх всіх провели в Москві по вулиці Горького, разом з генералами, там же ж велику кількість генералів взяли. Я теж генерала хотів взяти, але мені не трапилось.

І от коли я своїх полонених построїв, між іншим, говорити з ними почав, то вони – звичайні собі хлоп-

ці, їм ця війна була непотрібна. Кажали, що їх послали, що вони не хотіли, таке от. Я трошки знав німецьку мову, в школі в мене були відмінні оцінки. Ну, такі розмови велись. Якби це мені потрапились, я так думаю, есесівці, то, мабуть, була б провокація, вони могли б і збунтуватися, піти на все, на те, що частина загине, бо що в мене було, один пістолет я взяв, ну і попросив, щоб мені дали ще одного бійця. Бійця просив на всякий випадок, щоб не збунтувалися. Але нічого, все нормально, здав і все.

Далі ми вступили у Мінськ. Гарно зустрічали, хто папіроси, хто там ще щось, а далі я вже був на території Литви.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Тогда вопрос не стоял о том, кто ты, что ты. У меня, например, был Носков Валерка, он – русский. Кырымов был, он – татарин. Так вопрос не стоял. Там любого убить могут, там нужна дружба. Идет за завтраком, берет свой котелок и еще чей-то, еврей он, русский, татарин – берет, а на обед другой понесет. Этот вопрос не стоял никак. Что было? Вот в Омске, когда начал учиться на механика-водителя, в столовую строем приходят, садимся за стол. Столы сделаны из бревен, обтесали их, прибили, так же и скамейки. Как правило, 12 человек в отделении. Иногда подшучивали, особенно над татарами – они же свинину не едят. Ну, это такое, молодежное.

Моим другом на фронте был Носков Валерка, как говорится, мы с ним и хлеб, и соль – все делили вместе. Как правило, передвижение было ночью, чтобы самолеты не могли заметить. И если мы приходили куда-то и нам говорили, что мы здесь будем ночевать, то мы рыли окопчик на двоих. Это где-то метр ширина и длина где-то полтора метра, глубина, как получится. Делали там печурочку, чтобы бросить туда огонек – приятно, тепло. Он был мой друг, мы с Урала с ним. Получилось так, что у меня была мама и сестра и у него. Носков Валерий Павлович погиб от большого количества ран. Он воевал

с 45-миллиметровыми пушками, они стоят против танка. Он ударил по танку, тот развернулся и лупанул. От осколков он и умер.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Я на фронте вступил в Коммунистическую партию. Рекомендовали меня командир взвода мой, замкомандира батальона и комсомольской организации. Три рекомендации для того, чтобы стать членом коммунистической партии. Я был неплохой как бы, потому что каждому не предлагают. Отбор был, и тот, кто давал рекомендацию, он нес моральную ответственность за человека.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Оружие у разведчика был ППШ – пистолет-пулемет Шпагина. Если в автомате Калашникова рожок, то в этом диск. ППШ – автомат капризный, а Калашникова – замечательный автомат. В чем капризный? В ППШ если песочек попал – надо разбирать, чистить, а этот перемальвает, и ничего. Мы старались, чтоб автоматы были у всех. Наступление началось, пошли, того ранили, того забирают. Оружие не бросали, потому что оно нужно, его не напасешься вот так. Поэтому забирают у убитого или раненого. Если у кого автомат, то забираешь себе, а ему отдаешь винтовку или карабин, что у тебя была.

Терять оружие нельзя. Если он раненый, то какие к нему могут быть меры? А если он специально, а специально кто будет бросать оружие? Это оружие, это защита твоя. Если специально терял оружие, то могли судить. А если идут в наступление, его убили, то что? Затем освобождается территория, едут на лошадаках, собирают оружие. И тут же мобилизация, и это оружие раздают.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Когда выполняли мы задачу, брали «языка», то командир дивизи-

фото з архіву Н. Розгон

зии комбату говорив: «Пусть твои пластуны два дня отдыхают, приводят себя в порядок, побреются, помоются. Они молодцы, они выполнили задачу. И поэтому мы шли в село ближайшее, там мылись, брились, подворотничники подшивали. Как правило, мы собирались в одной хате, если есть возможность. Соломы, сена наносили, набросали. Разместились мы в одной хате и сразу все сказки-приказки рассказывают. Как правило, нам два дня отдохнуть не давали. Мы – молодые хлопцы, и около две-три дивчины находилось. Свечи, огня нету, есть гильза сжатая, туда внутрь горячее что-то, и оно коптит. Говорили, смеялись. А в эту хату как-то попал немецкий снаряд, пробил крышу и насмерть убил деда осколком, который лежал на печи. И были с нами две девушки, которые это видели. И если они слышали, что что-то заскрежетало, то они выбегают на улицу, а там траншея у них была вырыта, и они туда. И вдруг как заскрежетит этот снаряд и раз – их как и не было. Но мы-то этого не знали, для нас это было обычно. А для них такая беда сразу приводит в бег.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Наш взвод, мы, как подготовились, то обязательно «языка» тянули. Один раз там захватили здорового рыжего немца, кляп ему в рот загнали, а он идти не хочет. Надо уводить от траншеи, мало ли что, а он не хочет идти. Мы тумачим ему даем, а он здоровый, и для него это как для слона муха. И одному пришла в голову мысль: в шапке за козырьком всегда должно быть две иголки – с черной и белой ниткой, и он вынимает иголку, и немцу – в казенную часть.

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Був випадок такий, що захопили якість німецьке укріплення, і там під дуже гарними етикетка-

ми рідина була. Хлопці подумали, що це спирт, і хильнули. А тоді вже лікарі нічого не могли зробити, і вони в муках в свідомості помирали. А то був антифриз. Це ж страшно отрута! Так що старались в кулемети не заливати антифриз, а спирт тим паче.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

На всю жизнь мне врезалось то, когда меня ранили и я стал инвалидом. Это я помню и буду помнить. Я служил в лыжном батальоне, в разведке. Это уже было после Орловско-Курской дуги, немцы стали отступать, мы их гнали к Днепру. А там, где была наша часть, там речушка впадает в Днепр, на той стороне Днепра – немцы, за этой речушкой – немцы, а по эту сторону – наши. Мы лыжники были. Этот батальон создан в сентябре, когда еще не было снега. Нас тренировал командир взвода на лыжах, как правило, ночью. Почему ночью? Потому что днем нельзя: немецкий самолет летает, «рама», два фюзеляжа, и там хорошая аппаратура, которая видит все. Увидели, по радио передали, и начинают колотить по этому месту или с

самолетов, а если расстояние недалекое, то из минометов. Поэтому можно было только ночью. Значит, почти через ночь все на лыжи – и вперед!

Мы вроде как понимали, что что-то готовится. А что солдат знает? Командир взвода не знал тогда. Это мы в Белоруссии были. В селах, ближе к переднему краю, жителей не было. Разбили нас по три человека и учили нас, как, допустим, ты прибыл к дому, как сделать так, чтобы не упустить немца, если таковой есть, и так далее. Нас этому тренировали. Это километров 15-20 в одну сторону, а потом назад. А потом отдыхаем. Если готовились «языка» взять, для этого надо разведать, где можно брать, как можно пройти, как сделать так, чтобы самим не попасть под обстрел. Это целый комплекс работы.

Днем, как правило, нас командир взвода посылал на «точки». «Точка» эта уже твоя. И дается сектор, и ты за этот сектор отвечаешь. И все то, что появляется новое, чего не было вчера, фиксируется, командиру взвода отдается, и он уже анализирует. То место, где ты находишься, оно сделано так, чтобы тебя не видели, потому что оттуда тоже смотрят за тобой. И со мной был случай один. Уже раза четыре я ходил на эту «точку», а оттуда уходит куда-то нежелательно, и если ты пришел, то уже там и будешь. А мне что-то не ложится, не сидится, и я решил отползти. Рядом спуск такой, и я – туда, на метров 15 где-то. Только я туда дополз, и в этот момент – мина. Или увидели меня, или раньше увидели. Какое-то предчувствие было. Поэтому готовилось вот это все заранее, а потом три или два человека – это группа захвата, три человека на подстраховке, если начнут стрелять, а дальше, если есть кто-то. По крайней мере, человек пять-шесть участвовало – больше нельзя, потому что много, а меньше нельзя, потому что должны какие-то задачи выполняться.

ВИЗВОЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ

АПТАЦІЙНИЙ ФАРФОР

Статуетки, посуд із зображенням радянських лідерів після визволення знову повернулися на свої місця на підвіконнях та у шафах

ДОРМИДОНД ТАЛИЗІН:

А ещё немцы забирали молодёжь и обучали тут, где на Киев ехать, аэродром, вот там. Забрали нас, казармы были, самолёты, поляны такие огромные. Мы жили в казармах, а там нас обучали с оружием и давали стрелять, но с одной винтовки стреляют все. Поэтому что каждому дай, то мы бы им там головы поотрывали. С нас, наверное, что-то хотели сформировать. Но я оттуда драпанул.

Забрали, значит, нас туда. Там из наших ребят двоих немцы расстреляли за то, что они ушли домой и где-то дома долго были. Мы были как бы в армии у них что ли. Убежать оттуда было нелегко. Когда фронт уже подходил, то получилось так, что нас посадили на подводы и повезли в сторону Бердичева. Где-то на полпути к Бердичеву немцы уже утихомирились и думали, что дураки эти (то есть мы) уже никуда не убегут. Была остановка на туалет, а стояли снопы большие в поле. Ну, штаны вроде показываешь, что снимаешь штаны и бежишь туда. Ну, и там наши бегали, может, и по-настоящему, а я совсем по-другому. Я за этот сноп зашёл, пока там другие делали своё дело, там штаны поносили да сидели. Я залез туда внутрь, так что не достанешь в эту солому, а она здоровая эта скирда была, и так выглядывал одним глазом. Наши сделали своё дело и пошли назад. Никто ничего, телеги уже едут. Немцы прикрикнули оттуда, чтоб они быстрее бежали, а задерживалось там три или четыре человека, они побежали. А я в этом снопу так и остался.

Я не боялся, что придут и проверят, я ж смотрел за ними. Если придут – буду штаны поднимать, я ж не дурной. А потом, когда они поехали дальше, я вышел на дорогу, чтобы вернуться в Житомир. Ехала полуторка, ну и медленно так. Я за ней на борт, смотрю, там в кузове двое сидят спиной до кабины. В общем, я вскочил в эту машину, сзади так сел на борту, думаю, вдруг если чего, себя в обиду не дам. По здоровью – я был очень здоровый. Так приехал в Жито-

фото з архіву Д. Тализіна

мир, и они сидят. Машина поворачивает на Бердичевскую, пошла, я сижу. Потом уже они заехали на площадь, повернули на Вильскую, а там была раньше папиросная фабрика, потом она сгорела. Я там выскочил и вниз пошёл домой.

Я прятался дома, но в хате не спал, меня там не нашли. Там был такой полуподвал-полупогреб, короче говоря, а сверху как входишь, ну, там трудно объяснить, была крыша и там солома была, такое всё. Я на этой крыше там прятался и спал там. Вначале, в первые дни, даже родители не знали, что я там. Когда они уходили, я залазил в хату, что-то кушал и назад.

РАЇСА СКОРОХОД:

Війну я пам'ятаю. Батько пішов на фронт, його спочатку оставляли для підпільної роботи, але він сказав: «В мене троє дітей, жінка і мати. Ну що ж я залишуся? Мене точно зараз розстріляють тут і сім'ю всю. Забирайте мене на фронт». Батько пішов тоді на фронт, на передову його забрали, він артилеристом служив. Так пройшла війна.

А в війну було, канешно. Мама нас маленьких тройко діток один по одному вела й по мінному полю. Тяжко було, ми з свого села пішли в друге село. Ходори таке село єсть, де батько родився, туди ми прийшли, і нас якраз там і застали есесівці, там отряд був есесів-

ців. Маму чуть не розстріляли, але вони потім пішли, їх погнали далше.

Але я хочу сказати, що не всі німці були погані люди. Я пам'ятаю до сьогоднішнього дня, як мене спас німець від смерті. Ми з дідусем пішли воду набирати, а криниця стояла в дворі. Якраз був нальот сильний, але цей німець був уже із загальної мобілізації, це десь 1944 рік, вже гнали їх, це біля Малина недалеко. І бомбили шрапнелью. І він накрив мене, сначала дідуся пхнув, а потім мене накрив, і закрили мене собою обое вони, але вони осталися живі. Тоді він сказав нам, він гарненько говорив, у нього в Дрездені погібла вся сім'я: «Матка, забирай діток і втікай за край села, бо сьогодні тут таке буде робитися, що діток не останеться». А на другий день, коли кінчилась бомбардировка, то він прийшов, я пам'ятаю, як він до нас казав: «Кіндер, айн, цвайн, драйн» – лічив нас усіх. Але я була біленька, у мене сестрички чорненькі, а я була біленька, то навіть самі гадючі німці повиганяли всіх кромі мене, мене оставили, бо я була дуже білобриса.

А потім, як вони вже відходили, то оставили нам ерзац-хліб, я його пам'ятаю, цей хліб. Це була буханка такого кірпича, воно там тоже просо, там всяке таке. І оставив солдата, і сказав: «Стій до тих пір, поки не прийде мати, щоб віддати дітям буханку хліба». Отакі

були. Але й були такі, що тицями пістолетом в зуби і каже, що розстріляю.

Ну, потім вже в школу ми ходили, звичайно, у нас була така весела компанія, всі були бідненькі, ну, там, може, двоє було таких багатших. І в нас була така ямка, після бомбोजки осталася, і оце ми бігли до неї, хто картоплину несе, хто хліба кусочок, у кого огірочок остався, і оце ми бігли, ми до школи не добігали, не доносили, а сім уроків треба було сидіти. І це називалася «дельожка». Ото ми сідали тако кружочком, всі на бумажку ложили що в кого є, і ділилися цєю кришечкою.

фото з колекції С. Собчука

АНТОНІНА МАГАЛЕЦЬКА:

Я народилася в 1939 році в селі Волиця Андрушівського району. У дитинстві пасла корови, свині. Сім класів закінчила, пішла на телятник робить. З війни пам'ятаю хіба що дещо. Батько воював. Він прийшов аж в 1947 році назад додому, бо був ще на війні з Японією, а потім ще десь, я не помню. Помню, що німець зайшов в хату, приніс пилку мамі, бо дітей багато: «кіндер» – і дав тазика. Тазика й пилку. Це я помню. Оце єдиний раз він зайшов, більш я німців так не помню. Чому він приніс ці «подарунки»? Ну, це вже були пізніші німці, вже тоді як тотальна мобілізація була. Вони вже були кра-

щі. В нього просто свої діти були, і через те.

А як наші розвідники прийшли, бо як бомбили, ми сиділи під кроваттю, глип – наші прийшли. А мама мені потім вже розказувала, що я кажу: «Мамо, мамо, дивись, рускі німці прийшли!» А вони з-за забору виглядають такі в пілотах.

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Перед першим визволенням осеннім утром все проснулись от сильного взрыва, который произошёл на электростанции. Как потом говорили, чтоб вывести объект из строя, подпольщики взорвали один из котлов. До сих пор непонятно, зачем это было сделано, ведь наши войска стояли уже на подступах к Житомиру. Повреждения были незначительными, и за несколько дней немцы возобновили подачу электричества. Гестапо арестовало 13 заложников и выдвинуло ультиматум: выдать исполнителей взрыва или эти люди будут казнены.

Не найдя исполнителей, почти весь город, включая и детей, немцы согнали на Соборную площадь, где на месте сегодняшнего облмуздраттеатра были установлены виселицы в несколько рядов. Заложников со связанными за спиной руками поставили на открытый кузов автомобиля и надели петли. Машина двинулась с места, и один за другим мужчины остались висеть. У одного из арестованных, совсем молодого парня, оборвалась веревка, и он упал на землю. Но немцы его не помиловали и, вторично надев петлю, все-таки повесили.

АНШЕЛЬ ТАРТАКОВСЬКИЙ:

А город Житомир дважды освобождался, вы об этом знаете. С правой стороны – со стороны Киева, и с левой стороны – генерал Черняховский. Почему дважды? Потому что когда немцы отступали, они ж тоже хитрые, они

оставили сэкономленный свой спирт. Когда наши войска с правой стороны, со стороны Киева, пришли, голодные... довольные, что попали в Житомир, и нахлебались этим спиртом. Немцы этим воспользовались и разбили их. Некоторые и в плен попали и, короче, погибли... А потом армия генерала Черняховского освободила Житомир.

ВАЛЕНТИН ДУБОВИК:

Житомир первый раз освобождали в ноябре 43-го года. Это была такая картина: я в селе был, приехали кавалеристы, сосед говорит: «Что ты сидишь, уже наши войска пришли!» А у меня был такой классный фонарик – я его украл, честно говоря. Офицер немецкий увидел этот фонарик и говорит: давай махнемся!

Когда немцев прогнали, разговоры начались, что они возвращаются и что они села палют. И мы с соседкой пошли в сторону Левкова, и по дороге налетели как раз немецкие самолеты и начали лошадей расстреливать. Все разбежались, очень испугались, а потом я увидел, что винтовка лежит, хотел ее взять, а женщина как-то сказала, что лучше не брать, а то постреляют нас. Начались канонады со стороны Киева, и 31 декабря нас освободили, но через наше село войска не проходили, а близко просто. А потом мы вернулись в город и уже там жили. Я тогда был маленький и так хотел больше принимать участие в войне!

ГАЛИНА СИНЬКОВСЬКА:

У листопаді 43-го німці вперше відступали з Житомира. Пам'ятаю, мама послала мене по воду, я йду з маленьким відерцем і бачу, як німецькі солдати, люто лаючись, топчуть чоботами чийсь портрет. Вони пішли, а мені цікаво: хто ж це? Підійшла ближче: Гітлер! Одні друзки залишилися. Уявляю, якби наші солдати топтали Сталіна!

А коли Червона Армія підступила до міста, почався артоб-

фото з колекції С. Собчука

стріл і снаряд влучив у наш дім. На подвір'ї батько завчасно підготував земляне укриття з колод і наказав всім ховатися там, а дядько побіг у хату і покликав з собою Юзефа. Дядько вцілів, а мого брата тяжко поранило осколком. Він ще тиждень мучився. Йому було лише 17 років. Цей вік вже підлягав призову в армію – наші, як увійшли в Житомир, хотіли Юзефа забрати, однак він вже помер. І батько докоряв дядькові: «Навіщо ти його покликав? На смерть?»

ЛІДІЯ БАБСЬКА:

Под давлением Красной Армии немцы оставили город, и в Житомир вошли советские войска, но войсками их назвать было сложно. Офицеры и солдаты были пьяными, многие едва держались на ногах и почти все – кто в ведрах, кто в котелках – несли выпивку. В нашем районе оказался пехотный батальон, который расселили по домам. У нас в доме расквартировали около 20 человек вместе с лейтенантом, командиром роты. Было очень неприятно, когда солдаты, не обращая внимания на нас, детей, в грубой форме, с помощью мата, требовали у мамы накормить их, говоря: «Немцам прислуживала, а нам не хочешь?» Грязные, пьяные, небри-

тые, а еще все завшивленные, они пили, пока не заснули на полу, некоторых стошнило прямо в доме.

Под утро к нам постучал посыльный солдат и начал будить лейтенанта. Тот никак не мог прийти в себя, а когда наконец понял, что происходит, то выяснилось, что его вызывает комбат. Послав комбата подальше, лейтенант предложил посыльному выпить, но тот отказался, и офицер лег спать дальше. Посыльный, которому было лет 40, прибежал еще несколько раз, но с тем же результатом. Он попросил у мамы что-то поесть, та отрезала ему кусок сала с хлебом. Солдат съел и вышел на улицу, но не успел он пройти и несколько шагов, как с той стороны реки прозвучал выстрел немецкого снайпера, и посыльный был убит. Позднее его похоронили на огороде у соседей, но вот что странно, как ни искали могилу после войны, так и не нашли.

Перейдя в контрнаступление, немцы быстро выбили советские войска, которые, убегая, оставили в переулках весь обоз. Единственное, что успели наши, так это взорвать Бердичевский мост, да и то неудачно – пострадал только один пролет из трех. Между первым и вторым освобождением немцы успели построить рядом деревянный мост, ко-

торым и пользовались. Он потом еще долго служил и нам. Во время строительства у нас на квартире жил немецкий военный инженер, который руководил работами. Как он рассказывал, у него дома в Германии остались четверо детей. К нам он относился очень хорошо, позволяя брать сахар, печенье и шоколад. Главное было, не брать без разрешения – немцы этого очень не любили.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Назначали батька после его директором плодозавода на Крошне, то йди вже, вже ж освободили Житомир. А він сказав: «Не предлагайте мені, я мужчина, мое место на фронте. Хай жінціна буде». Так дійшов до Любара, і в Любарі погіб 29 февраля 1944 года. То це так треба було? Кажали, в Любарі похоронений, але я могили так і не найшла. Але немці ще раз прийшли в Житомир, їх виганяють второй раз. А батько матері сказав: «Я йду на фронт. Ти бери сина меншого, і йдіть в світ». Вони так і зробили. Коли другий раз німців виганяли з Житомира, вони подорвали хату нашу. То коли я прийшла з фронту, то разом з мамою, з братом попросили сусідку і жили в неї в коморі. Потім взяли ссуду в банку і построїлись на провулку Сенному.

ГАЛИНА ЧЕПОРНЮК:

Але я би не сказала, що і наші не проявляли того... З розповідей мами, звичайно, коли вже німці відступали, вони вже спалювали все, і коли вже був 1943 рік, то якраз Коростки (сусіднє село через річку Случ) вони спалили. А в нас же ж рядом, через річку Коростки палають, а мама одиває дітей, своїх хлопців – будуть втікати десь. Якщо будуть палити хати, дай Боже, щоб дітей спасти! То настільки там наші якось почали швидко наступати, що їх погнали й наше село не спалили. Спалили вони Коростки, село Малу Деревичку не спалили. Таким чином залишилось.

фото з колекції С. Собчука

ДМИТРО ТАРАСЮК:

А в 43-му почалася велика стрільба, з боку сіл Івниця, Степок – звідти. Це вже наші йшли. А німці втікали. Дуже багато було німців. Через наше село проходили на Бердичів танки, танкетки, обоз. І забирали німці людей. Таких, як ми, молодих, не чіпали, а мужик вийде з хати, відразу забирають. Батько запропонував перечекаати неспокійні часи в сусідньому Ставищі, де жила його сестра, але ми все ж таки залишилися вдома. А коли почався бій, наша сім'я сховалася в глибокій ямі, яку ми викопали біля хати. Я сидів з самого краю, біля виходу. Я вилізу з цієї ями, дивлюся. Дивлюсь, дуже багато солдат прямо пішли на річку. Там лід був, Гуйва перед Новим роком замерзла. І як почали йти солдати і танки і по полю, і по селу, то ми всі повисакаували з цієї ями. І підійшов до нас лейтенант, вийняв з кишені і дав мені дві цукерки. І каже: «Проженемо німців!»

А тільки він пішов, зав'язався великий бій, і дуже багато побило наших солдат. І потім треба було їх звозити. То люди кіньми звозили, брали такі носілки, на них клали, потім на віз, тому що снігу ще не було. Звозили і там закопали в ямі. На полі прикопували, на дорогах. Коло скирт лежали поранені, які померзли. Деякі живі залишилися, то із санбату ходили, збирали

їх у школу. Там лежали поранені, контужені, там і операції робили, у школі. А у нас на квартирі жила лікар-жінка.

Ідесь на четвертий день батька забрали на війну, і він пройшов всю Західну Україну, Карпати, аж до Чехословаччини. Прийшов додому в 46-му році. А я так і працював у колгоспі. Сім'я велика, їсти нема що, на полі кагати були, картопля згнила там за два роки. Прийдеш, відкопаєш, то мати напече з неї млинці. Дуже їсти хотілося. Мати, сестра і я підемо в ліс за десять кілометрів, грибів нема, вересу нарізали три кошики, посушили, в жорнах змололи і їли це з цією картоплею. А в 47-му році почався голод.

ГАЛИНА ЧЕПОРНЮК:

Коли зайшли наші, в нас уже розмістилася кухня чи то що, і зв'язківці розмістилися в сусідки Ганни. Ну, і те, що німці не добрали (а мама годувала поросся), то в нас там були такі сусіди, Роман. Я не знаю, варто про це говорити чи ні, але я хочу сказати, що німці є різні і наші є люди різні. В любий час. Як кажуть: яка власть – така й масть. І от цей Іщук Роман, який там уже почав прислужувати дуже, прислужився, адже треба було годувати і солдатів чимось. І в мамі там було одне це поросся, і він сказав, що оце в цієї, бо вона ж... чоловік

в неї на фронті. А в цього Романа була рука прострелена ще в Фінській війні, і він був вдома і привів, щоб вже солдати забрали поросся. То добре, що начальник штаба... Не, це, мабуть, не кухня, а штаб був якийсь у нас... то командир їхній вийшов і каже, а мама почала плакати, бо двоє дітей. «Як же ж, – каже, – я можу прогостувати їх? Думала, якийсь кусок м'яса буде». А він каже: «Що-що? То це в цієї, одної жінки, в якій чоловік на фронті, і ти забираєш це?» Залишив цю свиню, тоді мама вже з того сама, вона заколола це поросся, поділила: дала на кухню це м'ясо, вони дали їй, але за те, що вона поділилася, пошили хлопцям повністю чобітки, пошили шинельки, тобто одяг повністю. То тут, теж бачите, є одні наші...

Це вже, мабуть, якраз поповнення прийшло, мати казала, що всі в кожухах, я думаю, що з Сибіру прийшло поповнення, самі росіяни. Мама казала, що в кожухах, такі міцні, здорові хлопці прийшли, і таким чином мама постійно того командира згадувала і розказувала, що наскільки, каже, зробили, бо побачили, що хлопцям немає в що одягнутися і немає в що взутися, мама сама залишилася, а це вже 1943 рік чи 44-й? Вони одягнули хлопців, повністю все обмундирування їм зробили. І таким чином вона була вдячна за це.

ЛАРИСА ЧАЙКІВСЬКА:

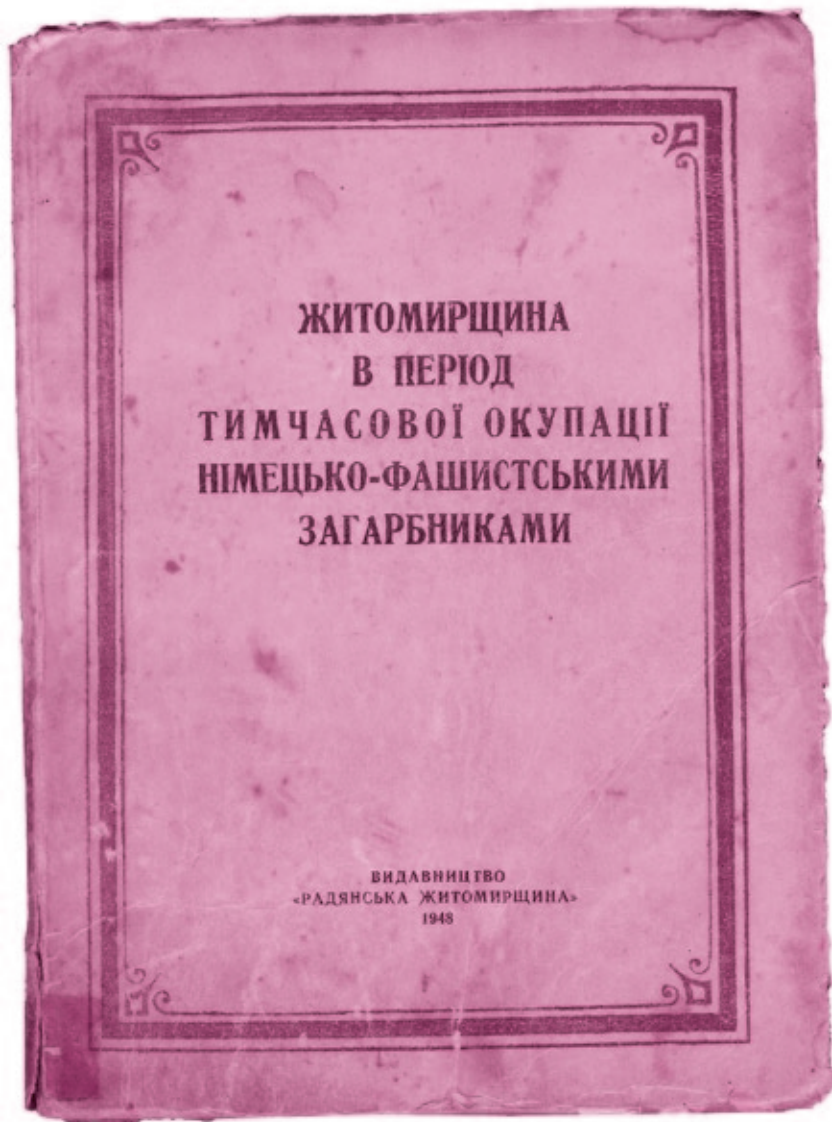
З нашого села ні одного не було поліція. Ні одного не було, а тільки були, які служили німцям. Ще один був председатель сельсовета, голова. То їх, як передова йшла зимою, в февралі-месяце як йшла, їх зразу здали, зразу забрали. Був в нас німець Штейне – з сім'єю забрали цього німця, бо він теж був, керівдив. Забрали їх, цього Тарнавського вчителя (между прочим, це наш був вчитель, це чотирьохрічка була), ще там одного забрали. То цих двох – Тарнавського вчителя і Штейне німця – більше ми не бачили і про них не чули. А один отсидів десять років там.

ЗОЯ ЛЮБЧЕНКО:

Коли ввійшли наші, то почали визивать в НКВД. А люди в нас які? Викликають і заставляють: от говори, хто він такий, хто він такий. То й розказують. Через дорогу сусід був, казав, що його викликали енкаведісти: «Вони сказали мені, що треба так і так, що він такий і такий, бо як не скажеш, то...» Ну, то він і говорив. Та й не тільки його викликали. Почали вони заарештовувать. Скільки робітників вони заарештували! Пришивали їм: ви – націоналісти, ви – проти радянської влади, ви – з фашистами. Таке вони говорили, що просто жаж.

Я знаю, мамина сестра там жила. Вже батько прийняв її на роботу, бо їсти ж не було нічого. Вона мала там знайомого, він був дуже хороша людина і ніяким він націоналістом не був. Його забрали, кинули, і все, і пропав. Кудись його послали і даже нічого не сказали. Кудись в Сибір чи куди. Там він пропав.

Зоїної сестри батько був, в Житомирі він жив. Він був простий робітник, і забрали його, кинули, і пропав. Скільки вони туди покидали – всі люди пропали. Моему батькові дали... Там жила жінка, у якої чоловік був офіцер, і вона все це розказала. Пішла, вже ходила, і я свідок. І якраз навпаки, він дуже багато зробив хорошого для людей і він відсидів 10 років. І йому дали 10 років через то, що ця тітка розказала таке. В 44-му році його заарештували і засудили, а тіх позасилали туди кудись далеко, і все! Ніхто не вернувся, ніякої звістки не було. А він його до Урала, батька, і він пробув 10 років і повернувся в 54-му. Тоді мама почала писати, коли Сталін помер, будинок наш забрали, викинули маму з хати, били маму, вигнали. А я була на курсах вчителів. Той, хто мав середню освіту, забирали на курси. То я вже там не знаю, що там було. А брат мій середній Болік, так він в армії був, то його в 18-у забрали в армію. Ну, я не буду розказувать, як вони воювали і що там робилось.

ГЕОРГІЙ АНДРУШКО:

Коли прийшли наші, то одніх поліцаїв судили та відправили на Воркуту, а інші пішли на фронт – іскупляти свою провину. Всі вони залишилися живі та повернулися додому. А мої два дядьки загинули. Один – під Калинівкою, а другий – під Грицевом Хмельницької області. А діти поліцаїв ходили зі мною до школи, інститутів не покінчали, але в партію пройшли. Через що вона і розвалилася. Вони теж – діти війни.

Війна закінчилася перемогою нашого народу. Повернувся і мій батько, якого я не бачив шість років і якого так мені не хватало в тяжкі роки окупації, коли ми хова-

лися з матір'ю по ямах і схронах і так хотілося захисту.

ВОЛОДИМИР ЦИРЮК:

Ці роки в мене пройшли в більшості в сільському господарстві, все було зруйновано на той час, орали навіть коровами, у кого були там телята такі двохрічні. Тобто, моє покоління мало скалічене дитинство, не було в нас юності, бо після війни ми працювали нарівні з дорослими, потрібно було, то й без вихідних.

ВПЕРЕД, НА ЗАХІД!

КОМПАС

Після визволення Житомира Червона Армія аж до Берліна, Праги, Будапешта і Вени ніколи не змінювала свого курсу

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

У Литві довелося форсувати річку Неман. Це бистра річка і дуже глибока, і широка. Велика річка. Переправив кулемет, і бійці зі мною були, переправив вдало. Обстрілювали, но ми добрались до берега. На березі нас зустрів литовець літній, похилого віку. Вручив кусочок сала копченого і кружку меду. Щось говорить политовському, а ми нічого не знаєм, не розумієм. А потім він додав по-російськи: «Хлеба нет, ізвініте». Сало з медом замість хліба, але спасибі йому за це.

Ну, але ж треба зайняти оборону, поки ще темно. А поряд з нами переправилась група ПТР, тобто бійці з протитанковими рушницями, довгими такими. І добре, що вони там переправились. Почало світати, ми зайняли оборону. Коли більш-менш розвиднилось, побачили, що не зовсім вдало, перейшли на інше місце, а ПТРовці вдало зайняли оборону. Почали наступати німецькі танки, і ПТРовці підбили один танк. Німці зі злості почали палити хутір литовський. Ми робили, щоб усе вціліло, не чіпали будівлі, а вони палили. Ну, і потім почався жорстокий бій. Він тривав цілий день, ніч і другий день, ми трошки від зайнятої лінії оборони відійшли, але до річки не наближались, бо знали, якщо впадем в річку – нас потоплять. Так що довелося тримати оборону два дні і ніч, а потім підоспіли вже основні сили, і ми вже пізно ввечері дивились кінофільм.

За ці такі дії давали Героя. А ми не потрапили, видно, командування було зайнято чимось іншим, то таке. Але довелося там нам тримати оборону, здержувати натиск.

А потім далі наступ по території Литви. З ходу зайняли місто Вілкавішкіс, і тут трапилось так, що наш полк стрілковий і кулеметна рота, в якій був я, вирвались вперед, інші дивізії ще не підійшли, і німці взяли нас в оточення в цьому місті. Це був районний центр, основне підприємство – папіросна фабрика. Нам зразу видали папіроси, видно, натрапили на склад. В нас подібні були, «Мо-

фото з колекції С. Собчука

тор» називались, дешевенькі такі.

Отож, потрапили ми там в оточення, почали відстрілюватися, а німці поставили завдання знищити нас. Почали бомбардувати з повітря, обстрілюють із пушок, ну, і кільце зжималося. Наші розвідники розгадали пароль, чи як його назвати, сигнал, по якому німці повинні бомбити, і на певний час обдурили німецьких льотчиків, вони почали скидати бомби на своїх. Було деяке полегшення, але все одно ми залишались в кільці. Ми могли протриматись день, ну й ніч, але на ранок нас вдалося б уже зім'яти.

А був серед нас командир розвідки Пелишенко Олександр Омелянович, він уже помер, наш земляк, з Житомира. Він визвався провести, тобто вивести з оточення. Розвідав, побачив де танки стоять, і вирішив провести мимо танків. Ну, перед цим невеличка така нарада командирів полку, командирів рот, які тут залишилися, вони розповіли, як себе повинні вести бійці. Щоб не кашляли, нічого не робили, щоб тихо пройти мимо прислуги, яка охороняє танки. Танкісти самі спали, охороняла прислуга, то тихенько розвідники їх усунули, і ми пройшли через танки.

Перед лінією оборони, а німці вже окопались за ніч, з криком «Ура!» прорвали цю оборону, ну, і більшість вийшло з оточення. Німці стріляли безпорядочно, неприцільно, це ж ніч була, а вони чека-

ли наступу з зовсім іншого боку. Отож більшість із нас вирвалось неушкодженими з оточення.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

А здесь мы готовились на лыжах, что, куда не знаем, за сутки нам дал старшина приказ подготовит лыжи, смазать, подтянуть, все лишнее сдать, чтобы ничего не брынчало. Только берешь с собой автомат, лыжи, естественно, на два дня паек сухой, патронов сколько унесешь (как правило, в коробке триста патронов) и гранат сколько хочешь несешь. С этого места, где мы находились, было приказано перейти в другое село, ближе к переднему краю. Топить где-либо в хате нельзя, чтобы дыма не было, курить в ночное время можно только в помещении, ни в коем случае не на улице, и по селу не ходит, сидеть по домам. Все во избежание того, чтобы не обнаружили. А с утра пошел дождик, такой морозящий, и снег как корова языком слизала. На лыжах-то нельзя идти. На нас валенки надеты, маскировочные халаты белые, фуфаячка, провизия и боеприпасы.

Привели нас на Днепр. Это январь 44-го года. Туда приехал командир дивизии, собрал нас, и тут мы узнали, что наша задача перейти сейчас передний край немцев, за километров 18 или 20 отсюда находится поселок Прибор, это в

фото з архіву С. Жеребецького

Белоруссии. Там находится штаб немецкой дивизии, то есть это орган, который контролирует, руководит этим участком на переднем крае, и если нарушить работу этого органа, то, соответственно, будет нарушено и остальное. И если мы удачно выполним задачу, то начнется на этом участке наступление. И надеялись загнать немца за Днепр, то есть стояла задача загнать немца за Днепр.

Тут проходил передний край у немцев, траншея, а потом луг на Днепре, а дальше потом высотки и там траншеи немецкие. Но на лугу копать траншеи нельзя: копнул лопатой, а там – вода. Поэтому траншей у немцев на этом куске, с километр где-то, не было, и немцы тут ходить не могли. Что они делали? Светящуюся ракету бросают: пока она летит, темно, а когда дошла до какой-то высоты и вспыхивает, минутку-две освещает, кончилась, тухнет – следующую. Так вот, надо между этим затуханием этой группы (а было где-то около 40 человек) перебежать определенное расстояние для того, чтобы углубиться туда, в тыл к немцам. Мы где-то раз пять или шесть поднимались – бросок и ложились. Перейти нам удалось удачно, нас не обнаружили, а то, что были с головы до ног мокрые, то от этого никуда не денешься. Если бы на лыжах, то часика через полтора-два были бы там, а пеш-

ком – это другое. Тут снег стоял, а в лесу улегся, только ниже. В общем, мы прибыли туда часам к пяти утра.

А потом команда: «Вперед!» Если взять эту территорию таким вот образом, то здесь идет дорога и как раз здесь вот участок, где я был. В нашей группе было девять человек. Отсюда загорожено проволокой в два кола, оттуда – тоже проволокой, тут Днепр течет, тут не надо ничего делать, там обрыв. Проволока была в один ряд, а потом во второй ряд, а между ними наброшена тоненькая сталистая проволока – в нее если наступил, то обязательно запутаешься. Ее никак не перебежишь, надо что-то на нее набрасывать, а иначе никак не перебежишь. На проволоку, как правило, немцы цепляли баночки консервные – если тронул ее, то она звонит и привлекает внимание. Мы удачно дошли до этого места и уже по команде «Вперед!» (а это был взрыв противотанковой гранаты) разделились на три группы и ринулись вперед со всех трех сторон. Стрельба страшная, там уже где-то подожгли горючесмазочные. Ночь. Зима. Темно. А там уже где-то что-то загорелось, и светлее стало.

А учили как делать: в помещении заходишь, и там была задача – или карты есть, или какие-нибудь бумаги, приказы, или какой-нибудь высокопоставленный чин,

солдаты нам не нужны были. А дали 20 минут на это, и потом отходить, потому что рядом город Быхов, и там стояла часть немецкая. А это 18 километров, это не так далеко – они могли оттуда быстренько сюда и нас бы тут накрыли. Поэтому вот так, 20 минут. Отход по тому же направлению, как и зашли, только по серии красных ракет. Красные ракеты, команда «Отход!», и тут немедля пошел.

Как же определить, есть ли тут что в этом доме или нет? Нас учили, что если идут провода, значит, есть в этом доме телефон. Что, каждому солдату телефон будут ставить? Нет, там – соответствующее лицо. Вот главный ориентир был, а остальное как придется. Мы к одному дому подбежали, то, что я сказал, сделали. Поскольку я был старший, то моя задача была гранату бросать и первым заходить, а остальное, как получится: свободен – заходит, не свободен – нет. Я сделал то, что учили, а все время настороже: автомат, у гранаты чека выдернута, готова, то есть если ее бросит, то через три-четыре секунды она взрывается. А граната Ф-1, у нее много-много осколков – она поражает обязательно. Так я сделал, как бы тишина, и я готовлюсь зайти в это помещение. Двери открываются, и здоровый немец выходит – я его болванкой ткнул по голове, и все. А они спали в сорочках. Только этот улегся, то следующий, и такая же ситуация, то же самое. Напротив окно открытое, и немец карабкается, надо что-то делать. Из автомата очередь – и он повис. А в доме из того, что нам надо, ничего нет.

Еще время есть, мы – к следующему дому, он такого барачного типа. Подбегаю к дверям, а они не открываются, подбегаю к окну, а они не открываются, а оказывается, они сделали ставни. Значит, тут кто-то есть важный. А что с автомата сделаешь? Стрельнул, а он и доску не пробил. Ничего. Бежит тут пулеметчик с ручным пулеметом и тоже пострелял из пулемета, и ничего. Подбегает ко-

мандир взвода к дверям – двери раз и открылись. Или я в спешке что-то не то сделал, или не на то нажал. И мы с ним забегаем в эту комнату. У командира взвода был фонарик, но пока он карту подсвечивал, пока мы шли, то в течение ночи он сел. В комнате стоят три кровати и одна кровать около окна. Он хотел присветить, посмотреть, а кто стрелял, он стрелял на свет. Командира взвода ранило в живот, и он упал на кровать. Я перед этим ногой пошарил, нашел сумку, что там, не знаю. А мне надо вынести командира взвода, потому что вот-вот должна быть команда на отход. А кто знает, что мы в этой хатке? Каждый выполняет свое задание.

Я его потянул в эту маленькую комнату, чтобы на улицу вытянуть – там бегают свои, может, медбрат поможет. Только я стал через порог переступать – следующий выстрел, но этот второй уже был наугад. Вот так наугад попало мне в ногу. Я вместе с командиром взвода – в эту маленькую комнату. Потом я оттянул его, взял гранату, открыл двери, бросил, закрыл двери, ухнуло. Теперь, когда я анализирую, то понимаю, что он стрелял из-под кровати, туда запрягался и оттуда стрелял. Только я вышел, мне валенок разрезали, замотали и – серия красных ракет.

Под утро все замерзло, стало как лед. Двое хлопцев вели меня пока до леса, в лесу выломали мне палку для защиты, и одно слово: «Не отставай!» Нам нужно вернуться на то место, откуда мы вышли. Таким образом, пошел второй день. Один раз мы покушали, перекусили, дошли мы аж вечером. А немцы уже отступать начали, нас они не видели, а нам вступать с ними в драку нет смысла. Вечером пришли. Потом трижды делали операцию на ногу.

Он был ранен, я был ранен, и одного хлопца зацепила шальная пуля в лесу, когда мы отходили, то есть где-то выстрелили и как раз ему – в голову. И он погиб, зарыли там его. Это было в ночь с 3 по 4 января 1944 года. Меня наградили орденом Отечественной войны

I степени, а отдали мне через два года, пока нашли меня.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

4 ноября поехали мы в Опалово в райвоенкомат, а потом приехали мы в Киров, в учебный танковый полк и четыре месяца там учились. Танковый экипаж должен быть взаимозаменяем, учили нас неплохо, хорошо. Правда,

зима была жестокая такая, Киров был холодный такой в ноябре. Шинелечки были поношенные такие, кирзовые сапожки после ремонта, а некоторым не хватило, то обмоточки дали, ботинки с обмотками. На посту стоять было два часа, пробирало здорово: ни полушубка не было, ничего теплого, кроме белья. Но закончили мы успешно, могли заменять друг друга. Нас учили быть механиком-водителем, заряжающим и наводчиком. Командирами были офицеры. Это рядового, сержантского состава должности – заряжающий, механик-водитель и наводчик.

Мы учились на Т-70. Вот на базе Т-70 сделали самоходную установку СУ-76. У нее немного зад полуоткрытый. Спереди защита есть, а сзади – полуоткрыто. Получили мы машины, там в Ки-

рове был прямо завод, СУ-76. Механиком-водителем я был. Получили мы и выехали на фронт, но мы не думали, что мы сразу на фронт. Еще сначала у нас командования не было, только укомплектованный экипаж, не везде были командиры-офицеры. Выехали мы и приехали на Украину, на юг Украины. Как раз заканчивалась Корсунь-Шевченковская операция. В феврале-марте 44-го года она закончилась. Хотя и март был, но такая распутица была, что трудно было проехать. Тогда их побили хорошо, окружение было большое, их окружили и уничтожали. Мы как раз приехали на заключение. Мы даже два раза операции делали, где-то прорвавшиеся, по уничтожению. Тут мы немножко боевое крещение получили.

И отвели полк, в который мы прибыли, на отдых и пополнение. И повели нас на формирование аж в Чугуев, Харьковской области, там Малиновские танковые лагеря были. Вот туда мы прибыли и начали снова реформировать наш полк. Нужно сказать, что обучали уже хорошо, 44-й год уже был, и давали возможность хорошо обучить людей. Если раньше, когда сразу бросали в бой, то теперь уже мы там пробыли четыре месяца. Новое название, новое знамя уже было у нас: то был артиллерийский, а потом стал называться самоходно-артиллерийский полк. Новые машины подполучили, новое обмундирование и поехали на фронт. Выехали мы со станции Коробочкино, но уже поехали в сторону Румынии. Уже прошла Яссо-Кишиневская операция, мы на север Румынии прибыли и вступили там в борьбу с немцами-фашистами.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Мене перевдягли в перешишту під зріст й ретельно підігну форму майора і конфедератку. Так я став ординарцем-зв'язківцем, сином полку Війська Польського (а точніше – сином дивізії, тому що мене знала і поважала за сміливість, дисциплінованість і ста-

ранність вся Поморська дивізія) і пройшов бойовий шлях від Перемішля до Берліна і Ельби.

Місяць дивізія стояла в Перемішлі, а потім у складі діючої армії пішла в бій на Варшаву. Багато довелося зазнати і пережити на цьому нелегкому шляху. Я постійно перебував з артилеристами, і не тільки в штабі, а й на вогневих позиціях, спостережних пунктах, в окопах піхоти. Правда, бійці і командири оберігали мене, тримали подалі від передової, від куль, снарядів і бомб ворога, однак війна є війна: у неї свої криваві закони. Смерть завжди чатувала поряд. Спочатку я служив у взводі зв'язку, швидко навчився підміняти дівчат на комутаторі і з'єднував штаб полку з вогневими підрозділами, командуванням, квартирами, де мешкали офіцери. Потім – вістовим при полковому штабі артилерії. Німці почнуть бити з гармат, зв'язок порушать, а я знаю, де наші вогневі позиції, і поспішаю туди з донесенням. Якось під час ворожої артпідготовки я біг на 7-у батарею і не встиг: німецький коректувальник спрямував вогонь точно на нашу позицію. Вгору полетіли колеса від гармат, тіла людей, а мене ледве не вбило осколком.

Крім дрібних доручень: збігай туди-сюди, комбат якось велів мені привести зі збірного пункту поповнення. Я прийшов на пункт і дзвінком дитячим голосом наказав новобранцям: «Встати! Шикуйсь!» Вони здивовано розглядали маленького майора: «Що це за пацан?» Я повів поповнення у розташування батальйону, аж раптом почався ворожий артобстріл. Хоча німці били наосліп, новобранці захвилювалися. Я по звуку снаряда вже вмів визначати, де він вибухне, і якщо той загрозливо шелестів, миттєво командував бійцям: «Лягай!» Так без жодних втрат я привів поповнення і доповів: «Товаришу капітане, ваш наказ виконано!» А якось, це було вже в Померанії, в нічному тумані гітлерівська частина вийшла в тили нашої дивізії, і я першим помітив ворога і здійняв тривогу. Почався запеклий бій, я вихопив з рук убитого бійця ще га-

рничий автомат: не стрілятимеш ти – стрілятимуть у тебе...

КЛАРА ПОЛЯК:

Як зв'язкова я часто стояла біля прапора нашої військової частини черговою, потім я вчилася, на мене одягали оці кігті, що по стовпах лазити, я включала зверху лампочки на стовбі. Вчилася давати зв'язок по лінії і по такій ось лінії. Мене назначили комсоргом батальйона, у нас були башкірки, татарки, чеченки, українки, білоруски, єврейки – в общем, повний інтернаціонал був у нашій військовій частині. Я по лінії фронту ходила від одної військової частини до іншої і йшла-йшла по лінії, а це вже був 1944 рік, коли сталося друге визволення Ленінграда – остаточне визволення Ленінграда сталося тожє січня 1944 року. Вже брав тоді участь не тільки наш Ленінградський фронт, а й фронт 1-й Прибалтійський, 2-й Прибалтійський, 3-й Прибалтійський фронт. Я від однієї точки доходила, а повсюди були точки зв'язківців, де сиділи зв'язкові, можливо, навіть не з нашої частини, но я приходила, бійці мене сприймали, хоть і не нашої частини. Я звонила в слідуючу точку, вот.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Когда мы пересекали границу Югославии, такой приказ был зачитан, что прямо мурашки по коже. Нам тогда так сказали, что братья-славяне здесь находятся. И мы должны были к утру освободить село Мокрын. Вечером загрузили боеприпасы, горючее и начали двигаться в сторону этого села. Это было примерно километров десять до него. Двигались ночью, без света, потихоньку. Разведка пройдет, докладывает, что все нормально, впереди противника нет. Идем, и стало светать, слышим шум, крик. Разведчики доложили прибавить скорость – в селе уже югославские партизаны. Они узнали, что мы наступаем и раньше нас туда пришли.

Мы вошли в населенный

пункт, и нас приветствовали, как дорогих. Тут нас немножко поприветствовали, братанье. Особенно пехота подустала – мы-то едем, а они пешком. Вот так вот на тротуарах сядут, а подходят девчата, женщины целуют, а они уже встать не могут, устали. Мы, танкисты, стоим, я из ребят самый молодой был, троих у меня уже увели в комнату – угощать. Вот я стою около машины, противник уже ушел далеко. Подходят ко мне две девочки, одна уже взрослая, другая лет 12, и на ней пилотка с красной звездочкой из матерала. Они ко мне подошли, поздравляют, цветочек мне дали. Я спрашиваю: «А это что?» Югославский язык был понятный, как украинский, можно понять друг друга. Говорит: «Партизанкой была». – «А что же она партизанила?» – «Носила партизанам сведения и еду». Я тогда поднял ее на руках, достал свою пилотку и дал ей настоящую, они меня поцеловали. Смотрю, уже все приходят, все – по машинам, и мы пошли на Великую Кикинду. Это большой город.

РОСТИСЛАВ МЕРЦЕДИН:

Мне было тогда где-то 20 лет. Я – единственный в Житомире оставшийся из военнослужащих, который служил в 44-м году и до конца войны в Житомирском артиллерийском учебном лагере, именно в 7-м учебном батальоне. Эта организация военная сюда прибыла из Москвы, из штаба Воронова в свое время. Такая, можно сказать, секретная или около этого, задача которой была, этой части, организация прорыва на Берлин. Об этом никто нигде не писал, никто нигде толком не знает, что такое было, где готовился прорыв на Берлин – именно в Житомире – 1-го Украинского фронта.

Эта часть прибыла сюда из Москвы специально для организации прорыва на Берлин, сам маршал Воронов тоже сюда приехал, инспектировал, готовил это мероприятие.

Эта часть размещалась на Богунии, на территории училища, а

фото з колекції С. Собчука

сам штаб был в доме поликлиники первой. Я в это время как раз пребывал в госпитале после фронта, на фронте я был станковым пулемётчиком 127-й дивизии стрелковой. Ну, и как раз находился на лечении, в шестом по очереди госпитале. И когда эта часть прибыла – из госпиталей искали для пополнения в этот лагерь солдат, которые, во-первых, знакомы с автомобилями и, во-вторых, которых интересовал спорт, поскольку там была хорошая футбольная команда, им как раз ещё нужен был и вратарь. И вот они меня из госпиталя забрали ещё недоленного для продолжения службы.

Вот я в этом батальоне и служил, там немножко и как учебная рота была, обучали немного, ну, и поскольку спортивная жизнь в лагере тоже была довольно хорошо организована, занимался спортом и долечивался в санчасти, где-то ещё с полгода, наверно. И вот я был определён в этот взвод автоперегонки, в этот взвод были собраны водители, которые были и из Ленинграда, и из Москвы, в основном это таксисты, опытные водители, уже, так сказать, матёрые. То есть такой состав был сильный, грамотный, боевой.

И вот этот взвод перегонял машины, которые приходили прямо из Америки на станцию Бортнички в Киеве и – прямым назначением в Житомир. В сутки приходило по одному-два эшелона сюда, по 70-75 машин, вот эти машины разгружали мы. Перегоняли их и разгоняли по частям, которые выходили с фронта на переформирование – артиллерийские части для подготовки сражения под Берлином. Мы гоняли новую всю технику и снабжали эти части в Житомире, Бердичеве, Коростене, Новограде-Волинском, Фастове – вот в этих городах концентрировались части, которые выходили с фронта на переформирование. Они полностью всё вооружение меняли, тяга менялась, на эшелон и – обратно на 1-й Украинский фронт.

Каким образом эта к нам падала техника, это тоже инте-

ресный исторический момент. Техника шла на эти две станции: Житомир и Бортнички под Киевом – прямо из Америки. Из Америки техника шла флотом до Ирана, а в Иране всю войну стояли наши части. В Иране машины разгружались с флота, грузились на эшелоны и перевозились до советской границы, до Армении. А там машины своим ходом шли через Кавказ, через все перевалы, и перегонялись эти машины в основном женщинами, девушками. Перегонялись до станции Орджоникидзе и Беслан, а там грузились на эшелон и прямым назначением – Житомир и Бортнички. Здесь мы эти машины, эшелоны разгружали и разгоняли по этим частям, где формирование.

В это же время был закрыт Финский фронт, а Финский фронт обслуживался всё отечественными машинами: ЗИСы, полуторки и так далее. И вся эта техника артиллерийских частей Финского фронта была переброшена в Житомир. И вся техника, которая с ними была, машины все эти, тоже эшелонами приходили сюда, мы это всё разгружали и оттаскивали на Корбутовку – там был авторемонтный завод, сейчас он – сельхозтехники там. И вот там ещё строений, домов не было, вся площадь была заставлена этими машинами отечественными, которые выехали с Финского фронта.

И было уже соединение фактически артиллерии Карело-Финского фронта, 1-го Украинского фронта, и всё это было направлено на прорыв и взятие самого Берлина.

Я был просто автоперегонщик, рядовой, а командир этого взвода – Ткаченко, который тут остался в Житомире, тут его семья и два сына. Вот фактически два человека, которые остались от этого лагеря в Житомире. Кто мобилизовался, кто из Ленинграда, Москвы – все разъехались. А мы тут остались.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

В это время Румыния уже объявила войну Германии, и были уже дивизии целые, которые вместе с нами наступали. Собственно говоря, мы там с друг другом почти не встречались. Говорили, что румынская дивизия идет вместе с нами в одном направлении, и в одном месте как раз стояли перед одним боем. Мы сидим в экипаже, кушаем, и румыны здесь же были на их позициях. Вот они подошли к нашей машине, когда мы от них немножко отсели. А у нас полностью крыло оторвало, когда в одном месте попало снарядом. Мы на скорую руку приделали деревянное крыло, покрасили зеленой краской. Они подошли, а командир был лейтенант Сычов, говорит: «А ну пойдите, посмотрите, что они бормочут там». Я подхожу и показываю им, что, мол, снарядом попало и оторвало, здесь дерево, а тут броня. А они подумали, что танк деревянный.

Румыны боялись нас, боялись, что мы мстить будем – они же воевали против нас. Когда мы въезжали в Румынию, в город Яссы, мы въезжали поездом. Приехали на вокзал, а там свет горит, никакой светомаскировки. Зашли мы на вокзал что-то купить, командир послал. Пришли, а там на всю стену буфет: выбирай, что хочешь. Мамалыга там была такая красивая, я тогда еще не знал, что такое мамалыга. И спиртное было тоже. Мы спрашиваем, можно ли

купить на советские деньги. Отвечают, что можно. Мы на пять рублей набрали продуктов, что еле донесли. Водку румынскую взяли, я-то не выпивал еще, мне было всего 17 лет. Принесли, и тут же побежали другие.

ВАЛЕНТИН ДУБОВИК:

В 43-м в декабре освободили город, и мама была восстановлена на работе. Я готовился в армию. В декабре 43-го нас собрали, продержали неделю, очень плохие условия были. Мама на Московской получила квартиру, и мы ждали призова. Был призван в феврале 44-го года в армию. Пошли служить после восьми классов. Сельское население было не очень, отставало. Нам хорошо преподавали, а потом полезно очень оказалось. Служба в армии: служил в Белорусском военном округе, прошел обучение в Казани, подготовка была три месяца, курс молодого бойца прошел. Остался в учебной дивизии. После этого были отправлены под Минск для подготовки маршевых рот. Я был командиром отделения. В отделении было шесть белорусских партизан. Мы попали под окончание операции, видели, как немцы сбрасывали с самолетов боеприпасы, продукты питания на парашютах. Мы в саму операцию не вошли. Лес горел, пропали без вести один офицер, два сержанта. После этого пришел приказ никуда не выходить. И потом мы там готовили маршевые роты. Я в состав не попал. Но подготовка была полной: стреляли с ПТР, под танком. Я служил до 47-го года.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

В Югославии когда Великую Кикинду освободили мы, там машину цветами завалили. Этот народ был действительно братским народом. Они вынесли все, что у них было: и цветы, и кушать что есть, вино. Они жили так неплохо: населенные пункты чистые такие. И Тито приехал. Такой митинг образовался, он там выступил не-

множко, поздравил нас. Народ в то время кричал: «Живи, о Тито! Живи, о Сталин!» Как только это закончилось, мы уже подошли к машинам, готовимся вперед двигаться, а тут подходит ко мне одна женщина и вот целую свиную ногу копченую мне дает, а я у нее не беру. В машину уже некуда положить, там все забито боеприпасами.

Я не могу взять. Подходят ко мне два мужика и на русском языке говорят: «Сынок, возьми у нее. У нее немцы расстреляли сына и дочь». И командир увидел и говорит: «Возьми». Взял я, поцеловала она меня, я ее поцеловал. Тех двух партизан спрашиваю, откуда они русский язык знают. А они еще с Первой мировой войны остались, из Днепропетровска оба. Они вот остались, жили там хорошо, но только нас ждали, все надежды, что придет Красная Армия. И это их вдохновляло. Были у них такие населенные пункты, что немцы за период оккупации не могли прийти в эти населенные пункты – партизаны им не давали.

ОЛЕКСАНДР РОМАНОВ:

Я помню, когда мы вступили в Финляндию, колонна шла полка, а женщина, смертница, видимо, была на лыжах – финны на лыжах отлично ходят. А у них уже автоматы были «Суоми», не «Шмайсер» немецкий. И вот она эту колонну остановила и нас там положила порядочно, пока её не сняли, не нашли её – она на дереве была. Финны воевать умели, хорошо умели, кроме этого, у них после Финской войны на линии Маннергейма остались доты, где было полностью, как говорят, всё обеспечение: вода, тепло и так далее. Даже если бомба попадет, она сначала отскочит, потому что резиновые прослойки были сверху дотов, и она уже не разрушает, если попадет непосредственно в него, а подпрыгнет и в воздухе разорвется.

Но, конечно, тягаться им с нашим братом тяжело было. Брали мы не только умением, но и пре-

восходством численным. Финны к войне готовились, и их Гитлер, как говорят, заставил, обещал много, как и всем государствам, которые к Германии присоединились. А если бы мы Сталинград продудили или Ленинград был захвачен и Москва, то вообще государство Советский Союз мог себя потерять.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

После Югославии пошли мы вперед, вышли на Тису. Как раз, где граничит Югославия с Венгрией. Вот мы выскочили на эту переправу, а там немецкая дивизия переправлялась, штаб немецкой дивизии. Дали залп, уже паром переправлялся один, полный людьми, дали выстрелы туда, вернули этот паром. Я тогда был младший сержант. Пришел партизан к командиру полка, тот доложил комдиву, видимо, что он может провести наши машины незамеченные на линии фронта в глубь территории Венгрии. А как провести? Была железная дорога, узкоколейка, и она была на насыпи, вот так вот покот такой, а здесь – лес и болото, болотистая местность. Справа – ничего, никакой стрельбы, немцы и не оборонялись. Мы прошли линию фронта и углубились на девять километров. И когда полк, 20 машин, вышли туда к Сигету, а Сигет – второй город промышленный после Будапешта, мы вышли на железнодорожную станцию. 10 машин оставили в тылу, а 10 самоходок прибыли сюда прямо. Мы только вышли на платформу, еще свет горел, и как залп дали по городу, сразу свет потух, и мы – вперед по городу!

Трудно было: темно, ночь наступила, темнота самая настоящая, командир по рации рассказывает, куда двигаться. Мы вышли в центр города. Как только мы залп дали, фронт дрогнул. Они отступать начали, только летели через этот город. Мы начали бить, а они стали уходить, почти около нас под носом. Нам уже страшно

но стало, потому что у нас было только пять человек десантников, которых посадили на машины, пленных набрали под крышу. Командир говорит, что надо прекратить нам пока стрелять, потому что они сразу на нас сейчас наскочат. Но нет, ничего, там набили мы немножко.

И вдруг смотрим – летит прямо на нас машина, смотрим, вроде наша машина. Мы узнаем их, и наш командир по рации с ними связывается. Они подскочили, и оказывается, что они маханули и прямо к немцам за город выскочили. А там немецкая кухня была, они немцев увидели и маханули оттуда уже, кое-как оттуда вырвались, а немцы так и не поняли. Вот они спаслись. И мы к утру прошли все, и фронт уже сразу подошел, 46-я армия подошла. Наш полк получил звание Сигедского, всех нас наградили, я медаль «За отвагу» здесь получил.

Дальше немножко что было. Когда после этого города мы вышли на западную сторону и заняли боевые позиции, нам сказали: «Пока боевых действий не будет». Говорят, что правительство Венгрии ведет переговоры с правительством Советского Союза о перемирии. И мы вот на этой железнодорожной станции трое суток простояли, успели почистить пушки, они уже ржаветь начали. Говорили, что делегация скоро поедет наша правительственная, и будут нашу технику осматривать. Трое суток мы пробыли, никакая делегация так и не прибыла, и сказали: «Вперед!» И пошли мы снова вперед на Будапешт, впереди был Кичкемет.

Провоевал я еще 12 дней, и меня ранили во второй раз. Первый раз меня в голову ранило, а второй раз – в руку. Когда в первый раз меня ранило, то я сознание не терял, два раза в санчасть сходил, мне осколок из головы вытащили, я не хотел ни в санбат, никуда. Второй раз меня сразу в санбат отправили, и пошел я по волнам.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Где я был ранен, то в этой хате мы троих уложили, во второй хате, видимо, один или двое. Я бросил гранату, ничего не видно было, но что поразило, то точно. Когда ранили командира взвода, этот фонарик упал, и все наощупь. Меня потом наградили за общие действия. Не только меня одного, но и всех. Такой закон был: сам умирай, но товарища спасай, командира защищай. Если брать так, то это важное было дело, то, что я командира вынес оттуда. Если бы я этого не сделал...

Когда мы добрались сюда, его немножко раньше унесли. Я пока карабкался там, я немножко позже пришел. Дело было в чем: тут немецкая траншея, тут речушка, тут наша траншея. Так вот, мне спуститься в траншею еще ничего, а вот выбраться из нее – проблема. Поэтому я дошел до немецкой траншеи, там лежало дерево, видимо, после взрыва, я выкарабкался, речушку перешел, потому что замерзшая была. А потом подошел к своей траншее, ту же самую процедуру надо делать, но когда я шел, то внутренне так думал, что сейчас придешь, тебя встретишь, вот ты такой и такой. А тут приходишь, а никого нет.

Я кое-как выкарабкался из этой траншеи, там пенек, я сел, и так мне стало обидно, что меня никто не встречает. А кто же меня может встречать? Каждый выполняет свою задачу. Тут едет возница на санях, туда боеприпасы возил и уже обратно едет, остановился: «Ты что, сынок, плачешь? Ты раненый? Давай, я тебя подвезу в село». Подвез меня в это село, километра три. Обидно, что никто не встречает. А встречать никто и не мог, тем более, что раненых только два человека у нас было.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Війна закінчувалася, і командир дивізії генерал-майор Шейпак, аби вберегти життя маленького жовніра, відправив мене з супроводжувачем додому нібито у відпустку. Але в Любліні вияви-

лося, що мої документи оформлені неправильно, і прикордонники мене на львівський потяг не пропустили. Я повернувся на фронт і разом із своїм полком брав участь у визволенні Бидгоща, форсуванні Одера біля Штеттина, а під час боїв за Кольберг, порт на Балтиці, ледве не потрапив у полон до німців. Я їхав вулицею міста на велосипеді і випадково, не знаючи про це, опинився на нічийній смузі. Краєм ока помітив, як наші бійці з окопів відчайдушно махали мені руками: стій! – але не звернув уваги. А коли побачив просто перед собою в окопі ворожих солдатів у касках, офіцера, який пильно розглядав у бінокль дитину у військовій формі, різко загальмував, стрибнув у канаву і хутко поповз назад. Німці не стріляли.

А ще запам'ятався епізод, коли після захоплення Кольберга я вийшов на берег моря, стояв на пірсі, а в прозорій воді на дні було видно десятки, сотні трупів німецьких воєнів. Вони загинули від вогню нашої артилерії під час евакуації на човнах, баркасах і катерах.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Мы же разведчики, мы выполнили задачу, а этот взвод, в котором я был – разведвзвод, потому что есть дивизия, у них не взвод, а рота, разведрота. Главная задача «языка» брать такая общая, но у них как-то не получалось. Если у нас в взводе было человек 30, то в роте человек 100, наверное. Вот как пойдут, так где-то нарвутся на немцев, их обстреляют, кого-то убьют, не получилось. У нас в этом отношении как-то все благополучно было, потому что командир взвода был дядька такой крепкий, не жалел нас. И как правило, если задача стоит, это не значит, что каждый день ходит за «языком». Какое-то время надо разведать, чтобы не напороться. У нас получалось нормально. Если командир дивизии где-то что-то такое важное поручал, то он говорит командиру батальона: «Давай сюда своих хлопцев-молодцев, «языка» надо взять на том участке».

ШПИТАЛЬ

НАГРУДНИЙ ЗНАК
«ПОЧЕСНИЙ ДОНОР СРСР»

Кожна краплина зданої
донорської крові несла поря-
тунок пораненим бійцям.

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

24 січня 1944 року був поранений, ну, так скажем, погано. Землянку, де я знаходився, якимось фугасним снарядом підпалили – все загорілось, і в мене загорілось обличчя, на голові все і головне, руки, на руках не було живого місця, от і зараз навіть видно. Руки обгоріли зовсім: ні їсти, ні пити, ні взагалі нічого. Забинтувати теж не можна. То мені такі зробили коробки на руки, а на обличчі залишалось нічим не прикрите. А на руки то коробки зробили, чимось там змащували, бо не можна було, щоб щось торкалось. Зверху, де починалась коробка, чимось перев'язували. Годували і все, що необхідно, то дівчата-санітарки. Ну, і коли трошки полегшало, зробили коробки менші, вже десь по лікоть.

Ну, і з цими коробками я поїхав в глибокий тил, завезли в селище Тоцьке тодішньої Оренбурзької області, де й долікували мене. В селищі був госпіталь, а саме воно було оточено лісами. Туди везли потягом в теплушках-товарних вагонах, медичні працівники нам допомагали пораненим. Там я десь з місяць лікувався, а потім відправили на фронт.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Обратно, когда мы уже раненые ехали в санитарном эшелоне, то нас разместили недалеко от Фокшан, там был, видимо, концлагерь. Там сделали временно госпиталь, и нас расположили в этих бараках. Румынский городишко был чистенький, небольшой. Я был раненный в голову, в руку, но ходить я мог.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

После этого ранения я лечился шесть месяцев. Пробило малоберцовую кость, которая – как рессора в автомобиле. Я спрашивал: «Как же я с перебитой костью километров 18 шагал?» Мне объяснили, что малоберцовая кость для этих целей служит, и можно без нее, идти я мог. Почему шесть месяцев? Была пробита кость, и там осколок

кости остался, и он стал там как инородное тело. И определить хирурги не смогли, видимо, кровь заливала, и они не увидели. Никакой аппаратуры не было, не могли его увидеть, поэтому нога не заживала. Прийду на перевязку, хирург берет штырек металлический и в эту рану, видит, что она не заживает. И пришли к выводу, что нужно еще оперировать. Это потом узнали, когда вытянули кусочек, что он мешал. Вторично сделали операцию, под общим наркозом. Все три операции делали под общим наркозом. И не больно, и ничего ты не слышишь. Сделали, через время наркоз улетучился, и ты приходишь в норму. Больно? Больно. Когда третий раз сделали, через неделю затянулось. Нашли эту косточку, вытянули, наложили гипс.

Что самое тяжелое было в этих условиях? Чешется там, а как ты достанешь в этих условиях? Палочку выломал и как-то туда. Что интересно здесь? И первый, и второй, и третий раз усыпили меня, а я пою песню в процессе операции. Первый раз я себя слышал, а потом уже нет. При чем все три раза одна и та же песня. Где-то там засела, и пою. Песня называется «Моль». Мы на фронте пели вместе разные песни, в том числе и эту:

*«Моль – ядовитая букашка,
Моль – это вредная канашка,
Моль – это маленький зверек,
Где ни сядет, всюду тянет и берет».*

А начало:

*«Мой товарищ служил завхозом,
Дело он свое вел на «пять»,
Только я скрывать не стану –
Часто любил он выпивать».*

*Опустело все в кладовке,
И нагрянул тут контроль».*

*Мой товарищ не растерялся
И сказал: «Все съела моль».*

И последний куплет:

*«Наши дамы по три часа
Перед зеркалом стоят,
Пудры, красок не жалеют,
Молодыми стать хотят.
Но напрасны ваши старанья,
Красясь поперек и вдоль.
Только я скрывать не стану –
Вас, мадама, съела моль».*

Первый раз когда делали операцию, это было наступление, а тут где-то километров пять, наверное, в селе разместился этот

госпиталь. Туда постоянно привозили раненых с переднего края. Ну, разные есть люди: без ног привезли, контуженный, руки нет, кого-то надо немедленно, кого-то немножко позже. Там пять столов, а специалисты – молодые девчата, выпускники, видимо, из института. Вот они этим делом занимались под руководством хирурга главного. Когда первый раз я спел, они увидели позже, что я проснулся, и смеются все. И просят записать эту песню.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Фронт ушол, раненіє пооставалися, їх собирають, а ми приїжджаєм, в конюшнях і в коровниках открываем операціоніє, перев'язочніє і їх, цих ранених – нам. Ми їх обрабатываем, первое такое, оставляем, і їх забирають потом. А ми дальше, дальше, дальше. Вот так ми були до Воронежа. Мучились зо мною: надо знять, но я плакала, кричала, шо в мене око вибили, а когда вже мене перев'язали, врач сказав, шо голова, но не око. Ну, так мені тяжко і людям, которіє зо мною. Ну, так ми доїхали до Воронежа, стояли на вокзалє, на станції. І стояв санітарний поїзд, временно-воєнний санітарний поїзд 1038. Почему так? Ми, цей поїзд іде до фронта. Ці, шо дальнього следованія, то вони їдуть до госпіталей туда, забирають і далеко везуть. А ми у самого фронта. От ми приїжджаємо, і раненіє бачать, шо наш поїзд прийшов, вони не ждуть, шо їх будуть тягнуть, а хто може, як може, рачки лізе, но до поїзда, а остальных ми берем. Надривалися там, от в мене позвоночник болить всю жизнь.

Ну, в общем, в Воронеже мені начальник каже: «Валю, ти так мучаєшся, і ми з тобою мучаємся, як ти дивишся, шо я договорився, шоб тебе взяли туда на поїзд работать». Я говорю: «Я не возражаю». Потому шо я знала, шо я була обузою для людей. І мені больно пригать каждый раз – в голову б'є, нога болить. І я пішла туда. Пішла туда, значить, і їдем за раненими, ну, а в мене ж то руки работалі і всьо такое, голова работає. Нічого, те, шо я ранена – нічого. Я шо могла, помагала, ранених туда-сюда. Всьо равно дали

мені вагон і дали мені дві теплушки, незважаючи на те поранення, тому що кожному там давали. То вагон ще якось легше, а поспробуй в теплушку задерти цю ногу! Мусіла – там же ж ранені і там ранені, мої ранені. Ну нічого, потім я виздоровіла.

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Где-то с неделю мы были в полевом госпитале. Потом приходят машины грузовые, и там, как правило, четыре носилки, теплая одежда, и повезли нас куда-то в тыл, где готовые санитарные поезда. Первая операция – там, где госпиталь был полевой, в Белоруссии, вторая – в Абакане, а третья – в Красноярске. Все три операции сделали в 44-м, в течение полугодия. В июне месяце я уже был годен к строевой службе. Меня направили в город Омск, там учебно-танковый полк, на механика-водителя танка. Оттуда в училище отправили, и пошло, пошло.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

От мы взяли у фронта в 15 вагонов, по 150 человек в вагоне: перша полка, друга полка, третя полка, і на дорозі, в проході, пройти невозможно. А як ще кричить десь з кінця: «Сестра, утку!» І їдеш. А другий раз, бувало, хтось прийде, а він: «Не хочу тебе, хай Валя прийде». Такі, знаєте, були хлопці, шутіли. Ми взяли у фронта, везем три-чотири дні, кормим їх, перев'язуєм. А в кого воші в уже накладеному гіпсі, а вони ж цей гній висасують, а цього коле, він кричить благим матом: «Валя, розріж мені!» Всього, три дні ми кормим їх, і всьо таке, но біда в том, що буває повний состав, це ж 1500 человек, яких 15 вагонів чи 10.

Я і санітарка – на три вагони. Лікар один був на весь состав, на весь состав, єврей, между прочім. Так ми їдем, везем, значить, ранених вже сюди, то ми діжурили по часті. Ночью не спиш, тому що як на станцію якусь приїдем, треба піти туди, на станцію, і в дежурного узнать, чи можна воду залити. А німець все бомбить і бомбить. Ми без света, без нічого ночью їдем, а як до раненого піти? Сам падаєш. І буває

так, що ми не заправимо води, а він, поранений, кричить: «Валя, хочи кушати!» А я: «А я наелась уже». – «Ну, відіш, ти умеєш шутіть». А я: «А шо нам делать с тобой? Давай будем песни петь. Ну шо делать, раз не заправили воду». Значить, ми привезли, здаєм в госпіталь, садовляться назад виздоравлиючі. Повний состав.

Допустім, ми поїхали за Румунію, десь туди до Венгрії, їх розгрузили і набрали ранених. Їдем з раненими, привезли, здали. Їдем назад по тій дорозі, нам надо ранених ещю взять, їдем, набрали ранених, на полустанке нас остановили – не пускають чогось. І утром, часов в шесть, наверно, ну, полустанок, это буде поле, значить, будка ця полустанка, два мадьяра і, значить, наші пішли, і шо це за могили? І стучать мне: «Валя, виходь!» Вихожу і дивлюсь – тих солдат, яких ми везли, вже два похоронених тут. Був дуже сильний бой, сильний бой, там ето, у Венгрії, і уже після боя вони їх похоронили, рускіх два лейтенанти. Правда, могли ухажані, со звьоздамі. Поле, май місяць, поле зелене, а море маків. Ми всі плакали. Не тільки ми, а навіть мужични. Прийшов начальник поїзда, всі плакали. Здається, тільки шо везли, два місяця пройшло, везли, а вони вже мертві.

І ще про один випадок. Одного разу їдемо ми, це часов шість ранку, поїзд як затормозить, а це ж 15 вагонів по 150 человек, ті, хто со второй, с третьей полкі попадали, руки поламали, на нас відра з водою, усі мокрі, прибиті, ранение – на нас. Шо таке? В чьом дело? Наше начальство, значить, пошло на станцію. Ето мадьяр – чесний человек, вони люблять рускіх, а румини – ето цигани, оні нехорошіє. І румун вів грузового поїзда, направив на нас, йому навстречу, щоб було крушение, щоб ми всі погіблі. Представляете, какой ето бил случай і какой ето бил риск нашей жізні, все б ми там накрились!

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

Кормили в госпитале нормально, претензий не было. Есть нормы: для военного училища 14-я норма, для солдат – другая. На каждый

повод есть определенная норма. Раненых нормально кормили, но все равно хотелось кушать. Кормили как обычно, как в армии кормят – все, что предусмотрено по норме. А там расписано, сколько мяса, сколько хлеба, сколько чая, сколько сахара. Все там расписано, и оно выполняется. Так же, как и сейчас солдат кормят, есть норма определенная, и по ней кормят. И сказать, чтобы чего-то недодали, то это недопустимо, потому что госпиталь обеспечивается по той норме, которая должна быть.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Ранение было среднее такое. Сознание я не терял. А потом – по госпиталю. Сначала в Тимишоаре остановились. Вот что с нами тогда произошло. Смотрим, вокруг нашего госпиталя барачного в будках стоят румынские пулеметчики. В город уже люди наши не пошли. Начальник госпиталя ходил по баракам и говорил, что, мол, видимо, придется нам брать за оружие. А у нас всего-то несколько винтовок. А что таке? Румыны нам сказали, комендант румынский сказал: «Я наведу тут порядок, когда вы тут закончите безобразничать». Послал он в Фокшаны в госпиталь, чтобы сообщить, а в Фокшанах уже наш комендант был. Туда послал одних – они не вернулись, он послал вторых, и те дошли вторые. Из Фокшан комендант толкнул танковый эшелон сюда. И танки когда прибыли, они прошлись по городу, и сразу все разбежались, и на этих вышках мы уже никого не увидели. Распугали их всех, а коменданта арестовали.

После этого госпиталя эвакуировали всех, я попал сюда на Украину, в Винницкую область, город Тульчин. Там в средней школе образовали госпиталь. Здесь я около месяца побыл, и нас снова эвакуировали на Кавказ. Попал я в Тбилиси, там еще три месяца лежал – до 23 марта 1945-го года. В октябре я был ранен и 23 марта я выписался. Помню, получил я письмо из дома, что мать похоронили, меня, конечно, никто не пустил оттуда.

ПЕРЕМОЖНА ВЕСНА

ПАТЕФОН

Від Дня Перемоги радісна
музика починає лунати
з платівок все частіше і
частіше

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Ми пішли далі. Далі була наступальна операція у Східній Пруссії. Тут мені вручили медаль «За відвагу», через деякий час отримав ще своєрідну нагороду. Мене зняли з передових позицій, мене і ще одного кулеметника, і посилають двох на два дні в будинок відпочинку. Це така нагорода. За хорошу службу з передових позицій зняли. А що значить «будинок відпочинку»? Це гарне харчування, культурна програма цілий день: щось там забавляють, щось розказують, політична обстановка, співають, танцюють, ну, тобто одним словом, відпочинок. А потім через два дні назад.

Одного разу, це вже у Східній Пруссії, шукає мене полковник із політвідділу, я чую, що називає моє прізвище, йому сказали, де. Підходить: «Завтра наша дивізія наступає, дуже важливо нам треба подолати опір ворога, зокрема, знищити його опір на такій-то висоті. Ми просимо, щоб це зробили ви». Я говорю: «Так як ж кулеметник, командир кулеметного відділення. А кулеметники ж не йдуть першими в атаку, вони підтримують вогнем і тільки потім підтягуються на нові рубежі». – «Ну, а ми просим

вас. Просимо зробити це, знищити цей опір». Що було робить?

У нас кулемети були «Максими». Це ж тяжетти. Це якщо в поході, то кулемет один бере, ствол – 30 кілограм, другий бере коляску, на яку ствол ставиться на плечі – це 32 кілограми і 6 чи 8 кілограм щиток. Ну, якщо в нас, то ми щиток не брали. Чогось так вважали, що він мало допоможе, може й неправильно, але... В обороні-то використовували, а коли наступать, то він тільки заважає швидкому пересуванню. А в такому випадку як в нас, не розбереш кулемета на частини, треба ж, щоб він завжди був наготові, то ми тягнули його на колесах.

Ну, й дали мені невеличку групу у підмогу, і ми раненько повзком тихенько підбираємось і раптово, що німці й не встигли опам'ятатися, з криком «Ура!» тут же й захопили. Там виявилась самохідка і обслуга: два німці. «Фердинанд» – це самохідна гармата. Видно, що це був один водій, а один заряджаючий, но було їх двоє. Захопили цю гармату, цих забрали в полон і відкрили напрям для наступу, а то ж був сильний опір: стріляють, і не можна підступитися. То командир взводу тоді звернувся: «Как это вам удалось захватить самоходку в целос-

ті і обслугу?» Ну, удалось. Але під час цієї операції, під час обстрілу німців, куля потрапила в кулемет, у щоку кулемета, і він перестав стріляти чергами, а лише одиничними пострілами. А це вже не той ефект. Чому я це згадую? Бо звернувся до командира кулеметної роти Федотова, що замінити треба кулемет, бо таке трапилось, а воювати ж треба. А він: «Що? Кулемет? А техніку треба берегти. От як хочеш – так воюй». Ну, що ти скажеш? Я підбираю ручний кулемет, валявся після бою, ну і далі продовжую воювати, а товаришам кажу: «Беріть хто гвинтівку, хто що».

А ввечері бригада, були такі в полку дивізії ремонтні бригади, приїхала, відремонтувала кулемет і знову дала нам.

Ручний кулемет був наш, «Дехтярьов» такий з коробкою. Но він чогось мені не дуже. А «Максим» – це надійний, хоч і старенький. У нього було водяне охолодження. Бувало часом, що «Максим» міг і водою поділитись. Якщо дуже вже спека була нестерпна, то трошки води можна взяти з «Максима», якщо немає в фляжці. В ньому води багато, поки википить вся, то можна й ще налляти. То зимою треба було заливати або спирт, або антифриз в кулемет, щоб не замерзала вода. Я забув вже, скільки там співвідношення.

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Закінчив я війну в Східній Пруссії. Вже ми зайняли міста, які зараз називаються Гусев, Черняховськ та інші. Вже ми були в середині Східної Пруссії, це ж Німеччина тоді. І наступ в напрямку Кенігсберга, зараз Калінінград. І тут мене поранили. Знов прийшло бути в госпіталі. В цей раз я був в госпіталі в Кібертаї. Поранення було в голову. Десь дві неділі я лікувався, півмісяця, і знов на фронт, але вже не в 384-й, а в 69-й полк. І під самим Кенігсбергом – важке поранення в ногу. Санітари підбрали, винесли з-під обстрілу снайперів. Спочатку тягнули на плащ-палатці, а потім на підводі вивезли в медсанбат, там десь на якомусь відрізку

фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

Будівля Автодорожного технікуму після визволення Житомира

часу зробили операцію, вийняли осколки. Один і зараз там ще залишився, це недавно його виявили тільки. І потім був госпіталь в Серпухові Московської області.

ОЛЕКСАНДР ДЕНИСЮК:

Наприкінці квітня 1945 року 23-й артполк 6-ї Поморської дивізії вийшов з боями на Ельбу, а кінець війни зустрів у передмісті Берліна. І в переможні дні командир дивізії запропонував мені: «Хочеш подивитися лігво фашистського звіра? Стрибай в машину!» Разом з іншими офіцерами дивізії я поїхав у столицю Німеччини. Берлін лежав у руїнах, чорний дим ще здіймався з численних згарищ і подекуди затуляв навіть сонце. На вулицях скупчилися сотні танків, гармат, машин. Біля рейхстагу було дуже багато військових – вищий офіцерський командний склад. Східці рейхстагу засипані битою цеглою і склом. Я, наче нишпорка, розвідав усередині всі зали і кімнати, по арматурі видерся на верхні поверхи і ледве зліз назад. А коли вийшов з будівлі, підняв уламок цеглини і, як і інші, залишив свій автограф на порталі, написав: «Тут був вихованець полку Війська Польського Денисюк О.А.». І разом з однополчанами сфотографувався напам'ять на фоні рейхстагу (на жаль, фотографія невдовзі пропала).

Після закінчення війни 6-а Поморська дивізія дислокувалася в Німеччині, а згодом у Польщі. У

грудні 1945 року вийшов наказ командування: всіх дітей-вихованців направити з армії для навчання в суворовські училища. Я відмовився (скупив за матір'ю), мене демобілізували, і я поїхав додому.

ФЕДІР КОЗЕЛ:

Началась війна, я на другий день пішов на фронт. Там так написано в мене в воєнному білеті. Ше й ранче там були мобілізації. Це в 1941 році я пішов на Юго-Западний фронт. Обслуговували станції Юго-Западного фронту. Ну, то ми побули там місяці два-три, то там сила молодих. Мені тоді було 33 роки, то мене забрали в 300-у дивізію в 1-й полк, і я з того полка не виходив, доріс до командіра роти ПТР і це я провоював аж до самого Берліна. Я попав вже з 300-ї дивізії у 1-й Білоруський фронт, був там батальйон.

Після війни я був у Жукова – це був вояка. Я його присоїднюю до Суворова. Я був в цій 300-й дивізії бідной, то тут: «Вперьод, в Бога мать! Вперьод, в Бога мать!» А там – не. Там от есть полоса, яку ми будем брать, так таке оборудованіє робитьсся в тилу. І мене з фронту, нас, командірів, з фронту і тутечка бойових, там бліндажі і трініруютьсся на поражение. З бліндажа показують мішень, а ми стріляєм. І покамість не поразиш пробоїни на цих мішенях, до тих пор там він нас мучить: тяжело в учбе – легко в бою.

То ми, 1-й Білоруський фронт брав Берлін в лоб. А всі остальніє – вокруг. І ось я попав вже, там треба переходить в боевіє часті, які шли на Восток, а я остався в частях, які окупіровали Німеччину. Я воював, брав Берлін. Потом, після Берліна, я в боях участвовал. А капітулірував Берлін, то я вже після цього не воював. На Ялтинській конференції, така була, там вже оприділили, хто буде занімать, це секрет був. Одним словом, я попав зам воєнного коменданта, там комендатура пішла в окупаційних войсках, то я попав зам, в мене у лічному делі написано «агроном», то я попав зам воєнного коменданта по сельскохозяйственних вопросах. Потом переіменували мене в старшого агронома воєнної комендатури, і я забрав туди вже й сім'ю, з сім'єю жив в Німеччині до 1947 року.

ВАЛЕНТИНА ЄФІМОВА:

Ну, а когда всьо успокоілось, ми ще поїхали за раненими в сторуону Будапешта, в общем, ми приїхали в самий Будапешт, за раненими приїхали, цих вигрузили, а треба забрать. І вдруг бачим – крик, смех, шось страшне на вулиці, а ми в вагонах. Ми всі туди, а там – з плакатами, з цвітами, з піснями. Думаем: «От бандіті! Ше война йде, а вони вже гуляють». А воно получілось, шо ето уже била победа.

Боже, як ми кричали! Як ми плакали, яка радость, шо оце додому. Но нас, ви думаєте, пустили?

фото з архіву М. Капанова

Посилали в Маньчжурію, але ми виплакали, як ми виплакали – це один Бог знає. В общем, ми не поїхали. Ну, то нас оставили в госпіталях долічувати ранених. Получилось, вмєсто мая я в ноябре місяце демобілізувалась. На полгода позже, а ще б не пустили, но я получила телеграму, що моя мама больна. І я підійшла до начальника госпітала, і поетому мене відпустили раніше. А все остальніє наші були ше довше. Ми демобілізувались в Одесі.

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Война закончилась. О-о-о! Там, на Уралі ми були. Господі! Стільки було радості, там же ж одна молодьож, там одні вот еті немци, заключонних уже стали туди привозить. Уже всіх, которих на Україні обвінілі: женцін, ізменніков, шо з немцамі дело мали – всіх туди, на Урал. Всіх туди, до нас. І там уже у нас такий сброд, шо які хочеш: заключонніє всякі, всякі, всякі. А тут вдруг ця война кончилась. То стільки було радості, ми цілу ніч там на качелях каталися і бігали з комнати в комнату, кричали, шо вставайте, не спіте, не давали нікому спать. Боже, скільки було радості!

КЛАРА ПОЛЯК:

За участь у другому визволенні Ленінграда я була нагороджена медаллю «За бойові заслуги». Ми ще з військовою частиною, де я

фото з колекції С. Собчука

була комсоргом, ми ішли до Риги, тому що біля Риги і далі від Риги формувалась дуже велика німецька групировка, вона попала в полон, вони були розбиті, от. І коли ми йшли до Риги, находясь в 40 кілометрах від Риги, передні частини військові, шо йшли перед нами, почули по радіо, шо уже День Перемоги – 2 травня 1945 року був взятий Берлін. І у наших бійців було дуже багато радощів, вони почали так стріляти по тому озеру із цих своїх автоматів, шо вони розстріляли всю рибу в цьому озері.

А потім, значіть, уже наші бійці Малиновській, Мясніков і Пустовойт були визвані, і їм сказали поїхати в Москву, бо вони будуть приймати участь в параді Перемоги. Вот, ну, а нас, дівчат, указом Президії Верховної Ради почали в першу чергу демобілізувати. Нас направили в Мітаву (якраз те місто, через яке Петро І їздив у Західну Європу). В цій Мітаві нас маринували, ну, це ж не одна дівчина попала на фронт, є така цифра, шо до мільона дівчат і жінок брали участь у Великій Вітчизняній війні. 90 із них стали Героями Радянського Союзу, вот, 10 із них чи 19, я вже не пам'ятаю – двічі Героями Радянського Союзу. Героєм Радянського Союзу стала і наша землячка Поліна Гельман із Бердичева – вона зробила 860 бойових вильотів, скинула на голови німців до 1000 тонн бомб. За це одержала звання Героя Радянського Союзу, потім вона закінчила історичний факультет з іспанською мовою і читала лекції про Велику Вітчизняну війну на Кубі.

ЛАРИСА ЧАЙКІВСЬКА:

Це був дуже-дуже такий теплий сонячний день. А наша хата була якраз на так дороге. Єслі їхать у Житомир або проходять поїзди, то ми були крайні. Через нашу хату всі бігли. Я не знаю, хто сказав і шо, тіки почали бігти жінки з цвітами, в себе на городі які росли, бігти туди, де поїзда ідуть, на железну дорогу, і кричать, шо война закончилась.

День Перемоги! Як був День Перемоги, ви знаєте, чоґо ми вже,

це вже більші вже ми були... це вже мені було 13 років. Я помню, шо ми нав'язали букетів цвєтов, шо взяли крука, цього, нашої криниці, і наверху прив'язали цей букет цвєтов, і підняли, він піднявся вверх, і ми почали танцювать. Ці старші біжать – а може, хтось пізнає, а може, хтось свій, а може, хтось шо скаже – до поїзда. А ми почали, вот ето токо я точно помню, чоґо ми ці цвєти, букет цвєтов до цього крука – він так високо – і почали радоватьсья, плясать, і плєскають і дуже раді, шо кінець уже цієї войны.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

После госпітала прошли на сборный пункт, комиссию проходим. Сидит комиссия, человек семь, в таком клубе. В то время призывали много грузин, а в период войны их мало призывали. Когда мы вышли из госпітала, был со мной танкист еще один, узбек. Хороший такой, обрусевший. И мы с ним вместе попали в сборный пункт. Когда мы прошли по городу, мы увидели, что везде по городу в киосках торгуют молодые мужики, а мы с ним оба 18-летние и оба уже раненые. Оказывается, откупались они здорово, это нам на сборном пункте сказали. Вот меня спрашивают: «Ты как себя чувствуешь?» – «Нормально». – «Служить будешь?» – «Буду». – «Куда ты хочешь?». А я говорю, что хочу в свою часть попасть, в Балатон, в Венгрию, там как раз тогда бои шли. Будапешт уже взяли, а за Балатон еще борьба шла. «Нет, – говорят, – ты туда уже не пойдешь – пока ты доедешь, то уже и война закончится».

А это действительно уже был конец марта, апрель остался до победы. Сказали, что надо остаться здесь. Взяли нас, и того узбека взяли, повезли в Баку, там есть станция Баладжар, привезли нас туда. Мы только недовольны были тем, что это был учебный полк, там была переподготовка на иностранные танки. А там танки были «Черчилль», «Валлентайм» – английские танки. Мы там

Фото з музею Житомирського агротехнічного коледжу

проучились недели три, и война уже закончилась. Спали мы на двухъярусных койках, теплый май такой был, помню. А у нас через овраг стоял зенитный полк, и там были зенитчицы одни девчата. И вот в 4 утра услышали шум, кричат: «Победа!» Мы как повыскакивали с этих своих коек двухъярусных и – все на плац. Командование прибежало тут же. Сколько тут радости! Позавтракали, нам дали сто грамм фронтовых, и командир отпустил нас в увольнение в город на целый

день. Мы все пошли в Баку, он стоял километра полтора от нас. Сколько было радости, сколько было этих слез! Это надо видеть было.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Вести о победе над фашистской Германией я вместе со своими курсантами встретил в глубоком лесу в Марийской ССР, где по радио объявили, что фашистская Германия подписала акт о безоговорочной капитуляции. И тут шум, крик, гам, и потом днем состоялось 9 мая построение. Начальник учебного заведения лично поздравил нас и сказал: «Готовьтесь к экзаменам. В конце мая, в начале июня будете сдавать экзамены, а потом уже определят, где вы будете находиться после сдачи экзаменов».

СТАНІСЛАВ ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ:

9 мая 1945 года встретил в Кривом Роге, в училище. О победе услышал по радио. Я помню, мы как раз танки готовили. Есть танки, которые эксплуатируются, а есть, которые в хранении стоят. Вот мы прибыли и приводили в порядок,

это пушку надо чистить, траки чистить – много работы. И вот в этот момент передали. Все, конечно, кричали: и мы, и жители. Люди ждали этого дня четыре года, и когда это случилось, то радость была непревзойденная.

ЛЕОНІД ЯРОЦЬКИЙ:

Останній мій бій був 24 березня 1945 року. Поранення було важке, в госпіталі довелося пробути шість місяців. Я там і Перемогу зустрів.

Це було щось неймовірне. Значить, починаючи з 30 квітня вже ніхто не спав, чекали тих повідомлень – радіо працювало цілодобово. Там передавали: то Берлін капітулював 2 травня, потім що прапора Перемоги встановили на рейхстазі, а потім що почалась капітуляція і потім звернення Сталіна – поздоровлення, звернення Трумена і Черчилля. Потім торжество велике, крик, плач, сміх, радість, сльози – все це перемішалось. Ну, а потім наказ по госпіталю, святковий обід, концерт міських колективів самодіяльності.

фото з архіву В. Хохлова

ШЛЯХ ДОДОМУ

ЧАЙНИК

Ті тисячі кілометрів, які бійці роками долали пішки – після війни неслися у вікнах поїздів. А тут самий час попиту чайку й щось міцнішого

МАРІЯ КОРНІЙЧУК:

Житомир весь був розбитий. Токо я зайшла в Житомир, з поїзда злізла, стала дивитись на цей Житомир – в мене очі не просихали, все врем'я ревла. От там, де зараз базар по Гоголя, там були такі фундаменти вузенькі, і трошечки жінок сиділо, как базар був. Оце я таке бачила. І пленніе німці, де були розбиті всі дома, у ями закидали ці розваліни, кірпічі. Це по Михайловській я шла, це все вспоминала, йшла пішком, вийшла на Чудновський мост, босіком, в сумке там були тифільки. І я прийшла в Дениші, по дорозі мене обігнав один-єдинственный полуманий самосвал, уже возле Книшів. Нічого не їхало. Нікого не бачила.

КЛАРА ПОЛЯК:

Я зразу повернулася в Житомир, ну, в Мітаві нас довго там маринували, я боялася, що я не вспію перед навчальним роком, що не вспію попасти в інститут, но получилось так, що я в Житомир попала десь на самому початку серпня, вот, і поскільки в мене була грамота ця, хоть вона вже була лоскутною, но на основі цієї грамоти мене прийняли без екзаменів, і так в серпні-вересні 1945 року я стала студенткою Житомирського педінституту, так він тоді називався.

Приміщення, основний будинок цього інституту німці розбомбили, і він знаходився на Бердичівській вулиці, а ми вчилися в приміщенні, там, де зараз обласна бібліотека, не обласна бібліотека, а навпроти – інститут удосконалення, тоді він був між першим бульваром і другим бульваром. То там, де другий бульвар, то там збереглося оце приміщення обласної бібліотеки, там ще далі приміщення считалося інститут удосконалення, но цей інститут був перенесений навпроти, там було при німцях жандармське управління, а після німців це приміщення стало приміщенням інституту удосконалення вчителів.

А бібліотека збереглася, а навпроти будинку тут ми вчилися в цьому будинку. Вот, по Бердичівській вулиці, ой, по Пушкінській вулиці, як вона. В рік народження Івана Фран-

фото з колекції С. Собчука

ка педінститут було відновлено, його знову відкривали.

КОСТЯНТИН ПОЗДНЯКОВ:

Вскоре война закончилась, здесь был распредпункт, который принимал технику американско-английскую через Каспийское море, а полк наш эвакуировали в Челябинск. Офицерский состав расформировали, нас, рядовой состав – в Челябинск. В Челябинске прибыли в танковую бригаду, и здесь ее тоже начали расформировывать в учебно-танковую бригаду. И одному из командиров разрешили взять 50 офицеров и 50 солдат-сержантов, чтобы ехать на Дальний Восток. И в эти списки я попал. Так как передавали технику, то меня оставили передавать технику. Уехали на Восток без меня. Нас троих оставили: двоих механиков, и я механик тоже был, но у меня уже должность была старшего мастера по ремонту боевых колесных машин.

Мы передавали технику. Как передавали? Вызывает меня и спрашивает, откуда я. Я говорю, что из Горьковской области. Спрашивает, хочу я поехать в Богородск? Я, конечно, хотел, это 18 километров от моего дома, я дома не был уже сколько. Говорит мне: «Вот три машины СУ-152, поедешь и сдашь в капитальный ремонт». Там, оказывается, за годы войны ремонтный завод организован. Двух механиков-водителей мне дал. Две машины своим ходом, а одну за-

тащили. Шли долго, поездка пассажирские почти не ходили или ходили, но очень редко. Многие с нами просились поехать. А мы сами-то в танке ехали, самоходку разгрузили, кое-что положили во вторую. Тут Глотов Саша вносит предложение: «Давайте третью тоже разгрузим и будем пассажиров брать». Мы и третью разгрузили. И это нам помогло в какой-то степени: кое-что дали нам из продуктов, кое-что из спиртного дали.

Мы приехали, разгрузились, я поехал на родину. Прихожу в цех, где приемная комиссия, мне показали уголок, где сидят трое мужчин. Это 47-й год, голод самый настоящий. Я подхожу и спрашиваю, где здесь председатель. Я подошел и говорю, что прибыл сдать машины и хочется дома побывать. Спрашивают меня, откуда я. А я говорю: «Из Ворсмы». А у меня старший брат уже женатый был, тоже жил в этой Ворсме. Он и говорит: «Поздняков Михаил тебе кто?» Я говорю, что это мой старший брат. За три с половиной часа мы быстренько сдали машины, но мы им отдали все, что у нас было, все продукты. Домой к себе ехать, я их взял с собой. Еще не знал, что голод такой.

Приезжаю домой, а дома ничего нет. Сестра была только, и отец еще был живой. На свекле они только и по карточке 600 грамм хлеба получали. Ребята мне и говорят: «Пусти нас домой». А что делать, у нас одна командировочная на троих, это только на слово верить. Один из Кустаная, а другой из Ярославской области. Я тогда,

фото з колекції С. Собчука

конечно, нарушил и их отпустил. Это был 47-й год, я уже четыре года не был дома, и они также. Я их отпустил, но говорю: «Ребята, давайте в Челябинске в такой-то день на вокзале с пяти до семи встречаемся. Не в этот день, то в другой день». Я когда почти месяц дома побыл, то голод был страшный. Это был июнь месяц, нового урожая еще нет, и старый уже закончился.

ЮРІЙ КИЯН:

Американці говорили нам: «Ви – враги народа, вам життя там дома не буде». Ми дійсно прийшли... прийшли ми, дивимся, перше, побачили наші советські війська, золоті погони, бо ми же кубики бачили, коли йшли. Такі красавці стояли, все. Американці були. І через місяць нас передають. Нас... жмуть нам руки, що ми пригортаємося на Родіну, поздравляють. А ми вже втіли набрати хороших вещей. А я вам скажу, чо: німці втікали, вони боялися потрапити до Советському Союзу. Вони здавалися. Лейпциг взяли американці без єдиного даже вінтовочного вистрела. Ми бачили – всі вікна були... білі простині, капітуляція це.

Вони агітували, але ж ми... треба ж щось їсти, треба ж щось мати, то ми пішли по тих хатах, де німці втекли від советів, понаходили там хороших вещей, одержу, все. Возики взяли і 20 кілометрів пішки йдемо в Советський Союз. Ми при-

ходимо, нас передали хорошо, ми, там бугорок, підіймаємося вгору на бугорок і опускаємося вниз з цими возиками, а там вже вискакують... уже без золотих погонів, а вже збоку є те, сержанти такі вискакують, хватають наші возики...нас... З нами був один коваль, здоровий дядько, такий похилий уже був, Сальник Петро: «Не дам!» Одтолкнув він цього солдата, той його вдарив. Позабирали в нас ці возики, позабирали в нас все. Нас поселили десь на полу, ми переночували, а на ранок послали нас робити допрос.

Каждий заходив – той до лейтенанта, той – капітана. Завели в одну комнату, зайшов, написав, як я попав до Німеччини. Заходиш в другу комнату, «Як ти попав до Німеччини?» Знову пишу. «Я ж писав». – «Не твоє дело, піши». Заходиш – сидить там знов такий, пишеш це пояснення. Ну, і видно, пройшло десь з місяць, нас опрашували там, і ми вирішили во всяком случає додому добратися.

Це вони, американці, правду нам говорили, шо... Коли ми сім чоловік прийшли, так мій земляк з Любара, Юра Матвеев – йому не разрешили даже додому зайти – попав на Донбас в шахту. Сальник Дмитро і Данилко – зразу в Сибір. Два чоловіка з нами йшли – не знаю, де вони ділися, потому шо, видно, добровільно поїхали до Німеччини.

А я, повезли мене. Я вам скажу, що надо мною, мене опікав Бог –

все время мені везло. По сусідству жив начальник КГБ, Тіхоміров Александр. А в мене лодка була. Коли в Любарі стояли качки, то я батька брав лодку, а він стріляв. І він, скажу, цей Тіхоміров (я це боявся говорити, бо мені Колодін, начальник управління МВД каже: «Це коли б ти розказав, тоже в Сибірі був би». Вот.), він подивився, що я – малий. Підходить до мого батька, каже: «Мне його жалко. На, старий!» В мене посвідчення зараз єсть. «Сховай і нікому не показуй, а його отправляй в школу вчитися». Я кінчив чотири класи, пропустив п'ятий клас і пішов вчитися в шостий клас.

Були порядні люди. Так не може бути. От, например, коли я с нашого лагеря був евакуирований, де мені видають документ. А шо в мене получилось? Шо в мене нема дати вїезда. Печать поставлена, майор Гавриш поставив печать. І не знають, коли я попав, печать єсть, а дати нема вїезда. І там якраз машина йшла з солдатами через Берлін в сторону Польщі. Коли виводить цей старшина, каже: «Хочеш, я попрошу, і як пацана тебе візьмуть?» Пінка мені під задніцу! Справку в карман. Лейпциг, Німеччина, Польща. Я їхав просто і верхом на крише і на машинах цеплявся. Коротше, безбілетний, голодний, холодний, обірваний. Але добрався додому, пішов вчитися і ще... став мастером спорта!

СВЯТОСЛАВ ВАСИЛЬЧУК:

Пізніше батько (підпільне псевдо Морозенко і Сагайдачний) став членом ОУН, очолював підпільний рух під стягами Степана Бандери і проводив значну роботу. Власне, коли вже за німців почала створюватись УПА, він був надрайоновим керівником Костопільської округи. Брав участь у організації перших відділів УПА, якими командували Сергій Качинський (Остап) і Іван Перегіняк (Довбешка) – це два перших таких відділи були. Отож, був у підпіллі, в 1945 році арештований, судила трійка НКВС, отримав вирок 25 років каторжних робіт. Відбував їх у Сибірі (Воркута), де й загинув.

НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

МЕДАЛЬ «ЗА ПЕРЕМОГУ
НАД ЯПОНІЄЮ»

3 вересня 1945 року –
таким є запис на реверсі
медалі. Це дата завер-
шення Другої світової,
найбільш кровопролитної
за всю історію людства
війни

фото з колекції С. Собчука

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Когда война с Германией закончилась, нам произвели выпуск сержантского состава и направили на Забайкальский фронт для войны с Японией.

На войну с Германией я по возрасту не попадал, но война с Японией является логическим продолжением Великой Отечественной войны. За победу над Германией у меня есть медаль. Я служил уже в армии – на 9 мая давали всем, кто уже служил в армии.

Экзамены были по стрелковому оружию, по тактике, стрельба, бросание гранат. Я попал в пехоту. Я – участник боевых действий на, должности командира стрелкового отделения. В отделении у меня было 11 человек, из них 9 человек 27-го года рождения, такие же, как и я, и два старослужащих. Во время войны с Японией 60%, а в некоторых дивизиях и 70% личного состава были в возрасте 17-17 с половиной лет.

Во время Великой Отечественной войны Япония сосредоточила вооруженные силы и ждала удобного момента напасть на Советский Союз, поэтому там держали до 40 наших дивизий. Часть этих дивизий, когда Япония уже успокоилась, отправили на Западный фронт, на войну с Германией. Вот когда на Ялтинской конференции в 45-м году было принято решение оказать помощь США и Англии в борьбе с Японией, наметили определенные армии: наша 39-я 3-го Белорусского фронта, 5-я армия 3-го Белорусского фронта и 6-я танковая и 53-я 2-го Украинского фронта.

Еще до окончания войны эти армии перебрасывались туда, но они потерпели большие личные потери при взятии Кенигсберга, освобождении Австрии, а пополнения им никакого не давали. Они с техникой, главным образом, штабы и организационные управления, прибыли в Монголию, в Забайкальский фронт. Поэтому на запад им ни в апреле, ни в мае пополнение не давали, а они получили пополнение в Монголии. А 1-й Дальневосточный и 2-й Дальневосточный (это в Приморье

и Приамурье) получали пополнение 27-го года рождения. В 45-м, 46-м, 47-м году призыва в армию вообще не было, поэтому те, кто были 27-го года рождения, служили по шесть-семь лет.

После Марийской ССР нас погрузили в товарные вагоны и через Казань, Зеленогорск – до Читы, а от Читы повернули на юг, пересекли границу с Монголией и там мы закончили путь по железной дороге и прибыли в военную часть с Восточной Пруссии – наши 39-я и 53-я армии со 2-го Украинского фронта. Нас влили как пополнение в эти армии, меня в частности в 39-ю армию. Потом мы совершали марши на исходные рубежи с полной нагрузкой: противогаз, саперная лопата, шинель, карта, два диска, автомат, две гранаты. Вот с этим 17-18-летние ребята совершали марш-бросок по степи Монголии. Есть там выступ к Маньчжурии, называется Царь-Булатский выступ, который самый близкий к столице Маньчжурии – там был наш район сосредоточения, там собирались войска.

Это было 18-19 июня, а потом было формирование рот, батарей и других подразделений, и потом вместе с этими войсками мы шли еще 250 километров в этот Царь-Булатский выступ. Там мы сосредоточились где-то 26 июля. В среднем

получалось 50-60 километров в день. Спали в поле, без палаток – какие палатки во время марша? Там так получалось: остановился, упал и заснул. Вот, допустим, рота, командир роты кричит: «Привал!» Ты где стоишь, там и заснул. Через 10-20 минут: «Подъем!» А в основном шли до 10 часов вечера, а потом ложились спать. Каждая рота выставляла своих дозорных. Но они спали вместе с нами, эти дозорные.

Эти дозорные шли вместе с нами, эти 50 километров. Назначаются в дозор три человека, мы в этом дозоре три часа. Потом будят других еще на три часа. Но все спят. Не было никаких монголов, они к нам хорошо относились, мы их практически не видели. Вода привозная, утром перед завтраком давали флягу воды на целые сутки. Или сразу ее выпивай, или береги. Получается, что эта вода была в резервуарах, у нее был запах резины, потому что ее привозили самолетами. В эти резервуары пробрезентовые ее закачивают и потом, когда войска проходят мимо этих точек снабжения, заполняют эти фляги.

Ввиду того, что автотранспорта не хватало, то командиры приняли такое решение: в обед суп не варить. Делали жидкую кашу. Продукты закладывали полностью, но кипятка мало добавляли, так что получалось ни суп, ни каша. На завтрак давали пшеничную кашу или макароны. Очень часто давали американские консервы. Нам так понравилась американская тушенка и колбаса. А хлеб выпекали полевые кухни.

Мы иногда умудрялись доставать лишнюю флягу воды. Мы идем по своему маршруту, а автомобиль движется параллельно. Когда шоферы уставали, они делали по две ходки с боеприпасами. Они знают, где полк остановился. Утром привозят туда, разгружаются и вторым рейсом привозят. Мы вдвоем подползаем под машину, находим краник и потихоньку сливаем эту воду. Один на шухере стоит – если шофер проснется, то будет беда, рукояткой огреет. Они постарше были. Нам по 18 было, а они уже были фронтовики. Если удастся, то поде-

лили между ребятами этот котелок воды. А им тоже давали воду в ограниченном количестве, и для них это беда. Получается так, что им нужно ехать, а воды нет.

СЕРГІЙ ЦЕМАХОВ:

Войну мы закончили в Восточной Пруссии, разгромив немцев. После победы повезли нас в Монголию. 13 июня нас выгрузили в районе Чойболсана. Мы совершили марш к границе Китая, начали готовить нас к войне с Японией. Ровно

фото з колекції С. Собчука

в 4 часа утра вышли мы к границе и без единого выстрела перешли границу и мы пошли мы на Большой Хинган. Это горы, высотой до 2 километров, дорог там не было никаких. Ежедневно совершали по 20 километров по бездорожью. Кухня отстала, медицина отстала. Особого сопротивления и потерь мы не ощущали. Когда мы перешли Большой Хинган, дали суточный нам привал, пополнили продовольствие. И дальше снова стали продвигаться. За 17 дней по Китаю мы прошли 800 километров. Китайцы нас встречали радостно, как освободителей.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Вот уже 8 августа мы сосредоточились на границе и были готовы начать боевые действия. Танки пришли новые с Урала. Автомоби-

фото з архіву В. Хохлова

ли были американские, потому что когда американцы предложили участвовать в боевых действиях в Японии, они планировали закончить войну в 46-47-м году, а если окажет СССР помощь, то война раньше закончится. А войск у нас на Востоке не хватало, потребовалось три месяца, чтобы перебросить войска с Запада на Восток. И Советский Союз поставил условие: если помогут США с транспортом и продовольствием, то мы перебрасывать транспорт из Германии не будем, и эшелоны быстрее пойдут. И американцы согласились поставить в Приморье автотранспорт и продовольствие, поэтому советских машин у нас было очень мало.

Накануне открытия боевых действий командир дивизии поставил перед командирами полков провести ближнюю разведку на японской территории с целью установить, не прибыли ли новые воинские части, чтобы можно было бы спланировать атаку 9 августа с учетом разведывательных данных не только нашего полка, но и других разведчиков.

Была подготовлена группа разведчиков полка, которую возглавлял лейтенант-командир взвода. На нашем участке, где мы занимали оборону, должна уходить группа разведчиков в ближайший тыл, пересекать границу. Командир полка приказал, что наше отделение прикрывает этих разведчиков на территории противника. Цель была такая: разведать огневые точки и при возможности захватить японского «языка». Дело в том, что развед-

чики разделились на две группы: одна узнавала про огневые точки, а вторая должна была поймать «языка». И это им удалось. Японец с котелками пришел набирать воду, а в это время его там ждали наши разведчики. Когда он наклонился набирать воду, на него накинули плащ-палатку, кляп в рот, и все – «язык» готов.

Теперь надо было отступать, переходить границу на свою территорию. А наша задача – прикрыть отход разведчиков, если начнется преследование. Но преследования как такового не было, поднялась паника, стрельба со стороны японцев, наши ответы со стороны группы прикрытия. Когда разведчики прибыли и привели «языка», за ним пересекло границу и наше отделение. При разборе командир полка сказал: «Задачу вы выполнили, будете представлены к награде». Это было 8 августа, и никаких больше действий не было. А уже в Тарнани, когда была такая возможность, прибыл командир дивизии, построили полк, и он вручил разведчикам, в том числе и мне, медаль «За отвагу».

АНАТОЛІЙ ТРЕЦОВ:

Японская армия практически не имела такого противника, который был бы по своей организации, по своему вооружению, по своему опыту ведения войны, поэтому японская армия была в этом отношении слабая. Японская армия была сильна во флоте и в авиации, а сухопутные воска были отсталые в плане вооружения. А на Западе армии были несколько подготовлены и более опытные и современные. Самая большая броня была у танка японских войск – 20 мм. Все двигатели были бензиновые, а это очень опасные в бою, тогда как советская армия была за короткий срок перевооружена. У нас были современные танки, которые на Западе проявили себя лучшими танками мира: броня достигала 60 мм, двигатели были дизельные. И когда мы оказались на территории Маньчжурии, когда на наших глазах были первые пленные японские, они с таким удивлением смотрели на нашу технику по сравнению со своей.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Уже 9 августа 1945 года начались боевые действия. Сплошного фронта там не было, потому что Япония держала свои войска в укрепрайоне против Приморья Советского и против Хабаровского края. С нашей стороны укрепрайонов было только два. Сплошной траншеи, обороны у них не было. Они же знали, что Советская Армия готовится, но противопоставить по опыту, количеству техники они не могли. Хоть пишут газеты, что внезапно Советский Союз перешел в наступление, но такую массу войск скрыть в открытой степи невозможно. Так что они знали, знали и о Ялтинских соглашениях и Потсдамской конференции, но противопоставить Советской Армии ничего они не могли.

Когда войска сосредоточились для наступления на широком фронте, то мы, наша дивизия, находились в первом эшелоне на главном направлении, потому что Забайкальский фронт, и в частности наша 39-я армия, имел определенную задачу. Манчжурию как бы делят на неравные части горы, и кто захватит перевалы и быстрее подойдет к этому перевалу и захватит перевал, то он обеспечит себе победу. К этому стремились и японские войска – с первых дней наступления началась борьба, кто быстрее захватит эти перевалы. А так как пехота движется медленно, то командование приняло решение создавать подвижные моторизованные отряды, которые захватывают узлы дорог, важнейшие объекты и продвигаются как можно быстрее, чтобы занять важные перевалы. Эти моторизованные отряды менялись – 10 дней один был, 10 дней – другой.

В одном из отрядов я лично участвовал. Командир бригады танковой был Морозов, полковник. А наш мотострелковый батальон был придан этой бригаде как пехота. И также была ему придана артиллерия, саперы и другие подразделения. То есть войска наступают медленно, а мы на танках и автомобилях как можно быстрее продвигаемся. Приказ был такой: в длительные бои не ввязываться,

фото з колекції С. Собчука

ся, а продвигаться как можно быстрее вперед, чтобы захватить эти перевалы. Спротивление все равно было, встретили какое-то сопротивление, останавливаемся, и командир решает, кто будет подавлять это сопротивление – мотострелковый полк или танки открывают огонь.

СЕРГІЙ ЦЕМАХОВ:

Войну с немцами и японцами сравнивать невозможно. Японцы нас не ожидали, там особого сопротивления не видели. А немцы боролись за каждую пядь земли, особенно в Восточной Пруссии. Сравнить войну с Японией и с Германией невозможно. Для меня как человека, который прошел две войны и был трижды раненный, это невозможно. Смерть всегда идет рядом с тобой, но потом привыкаешь. Мне было 18 лет, и мы были «нецелованными». Война с Японией была сказкой по сравнению с войной с Германией. Конечно, были трудности какие-то: пустыня, горы. В Монголии резко континентальный климат: днем была 40-градусная жара, а ночью ищешь полушубок, чтобы согреться. А если дождь идет, то это уже проливной из ведра.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Встретились мы с японцами впервые где-то 12-13 числа и приняли боевое крещение. А первые дни огромная масса войск двигалась по разным направлениям. Мне очень хорошо запомнилось, что на пути нашего передового отряда нам встретился буддистский монастырь, в котором находились японские войска. В основном это были разведчики, которые старались добыть какую-то информацию о советских войсках и передать своему командованию. И когда мы подошли к монастырю, то встретили упорное сопротивление войск, которые находились в этом монастыре. Командир бригады дал указание мотострелковой роте развернуться. У нас было три роты, я был в 6-й. Была 4-я, 5-я и 6-я роты. Командир батальона дал команду, и заявлен рубеж для атаки. По команде командира батальона дан сигнал к атаке, и мы перебежками короткими штурмовали этот монастырь.

Мне очень запомнилось, когда одного моего солдата Сазонова убило, а я думал, что он ранен. Подбегаю к нему: «Саша, Саша!» Подходит медсестра, а они были старше нас, говорит: «Что вы его там трясете, вы должны бежать вместе со своими, я займусь этим Сазоновым». Потом ничего не получилось, и мы залегли. Командир дал команду танкам обработать передний

край и территорию этого монастыря. И после огневой атаки танков сопротивление было подавлено, и мы пленили тех японцев, которые находились в этом монастыре. А уже трофеи принимали тыловые подразделения.

Японские солдаты в физическом отношении были сильнее нас, потому что они все войска японские – это кадровые войска, и очень хорошая у них индивидуальная и огневая подготовка. Но у командования не было опыта современной войны, и они не могли маневрировать или организовать достаточно правильное взаимодействие, допустим, танкистов и пехоты, артиллерии и танков. Они терпели поражения и впоследствии переходили на так называемых самураев. Это были подготовленные солдаты, офицеры, сержанты, которые для выполнения поставленных задач гибли сами.

Я этих самураев не видел живых, мертвых видел. И даже когда в монастыре мы заняли траншеи, то я впервые увидел этих японских солдат в нетрезвом состоянии. Позже наш переводчик сказал, что им было приказано: ни шагу назад! И чтобы приобрести эту смелость, то они напились sake. Снайперы у них были хорошо подготовлены, и они охотились за офицерами, особенно за старшими офицерами, солдаты их не интересовали.

Самураи в основном боролись с танками, они знали маршрут войска, они вырывали себе окопы, маскировались и за спиной у него были ящики с толом или с гранатами. Он может там сидеть сутками и ждать. Или они привязывают этот тол, или у него ящики с толом и у него такая бамбуковая палка длинная, и он осторожно, тихонько пододвигает этот ящик на дороге, где идут эти танки, не вылезая из окопа. По статистике танков было больше подбито смертниками, чем в открытом бою. Наша задача десанта на танке заключалась в том, чтобы охранять танки, не дать возможности этому смертнику подбросить мину или самому броситься. С автоматами сидели один справа, другой слева и караулили.

Были целые отряды камикадзе. Они создавались в каждом

полку, в дивизии. Я рассказал об одиночках, а были отряды. Они двигались на главные направления. Допустим, наши танки идут, на мост зашли, а под сваями стоят эти камикадзе, нажимают, и мост рушится, и рушатся танки.

Какая разница между Матросовым и камикадзе? Матросова никто и нигде не готовил. Он сам решает совершить подвиг. А эти камикадзе годами учатся, проходят подготовку, дают клятву перед императором, что они ради императора готовы пожертвовать своей жизнью. Это фанатики и высокие профессионалы. А Матросов обыкновенный был солдат, никто его не готовил. Родители наших солдат, грубо говоря, за этот подвиг ничего не получали. А в Японии родители смертников или жена получали за это огромное вознаграждение.

АНАТОЛІЙ ТРЕЩОВ:

Мне пришлось наступать по линии Ворошилов-Уссурийск-Харбин. Когда мы 8 августа заняли исходные позиции в лесу, на нашей стороне лес был еще обжитой что ли. Когда мы пересекли государственную границу, мы столкнулись с девственным лесом, как в тропические джунгли попали. Мы должны были идти в заданном направлении. Нам пришлось деревья взрывать, мы пилили их, там, где они были потоньше, мощью брони валили их. Нам пришлось 5-6 суток почти не спавшими проходить по 4-5 километров в сутки. Никаких тылов у нас не было, мы питались только сухим пайком. Накануне пересечения границы мы были предупреждены, что все колодцы были отравлены. Вот этот лес был буквально напичкан такими группами японцев, такие чисто стрелковые подразделения. У них были на вооружении только винтовки или пулеметы. Мы в одном месте остановились для дозаправки, проверки танков. Командир бригады у нас был подполковник Крупецкой. Все мы были одеты в комбинезоны: и офицеры и солдаты. Мы остановились в таком месте, где много было кустарников. На каждом танке один член экипажа должен вести круговое наблюдение с автоматом. Где-то в 10-15 метрах замаскиро-

фото з архіву В. Хохлова

вался камикадзе в кустах. Он как леопард буквально преодолел в несколько секунд эти 10-15 метров и набросился с ножом на командира бригады. Хорошо, что был на танке этот наблюдатель, он его заметил, и очередь его так полосонул буквально в шаге от командира.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Когда мы шли по Монголии 500 километров, наша форма расплзлась от соли и пота. Сапог не было, а были ботинки и обмотки. В ботинки набивался песок и натирал ноги до крови. Чтобы попасть на транспорт или гужевой транспорт, командир дивизии сам определяет, кто может идти, а кто не может. Вот когда мы город Тарнань захватили, там были огромные склады японской формы. Вышестоящее командование разрешило нам брать их форму и сапоги. Сапоги у них были оранжевые, не черные. А головные уборы были наши, советские. Там всякие были вперемешку. Мы даже на ишаках ехали, и плиты минометные перевозили, и пулеметы станковые.

Ишаков брали у местного населения. Писали им записку, что вам возместят стоимость. Офицеры японскую форму не носили, офицеры меньше нагрузку имели. Японская форма, гимнастерки – неудобные, а сапоги – хорошие. Вместо ботинок и обмоток – лучше.

Там не было сплошного фронта, как вот с фашистами. Воспринимали китайцы нас очень хорошо.

Трудно описать, с каким восторгом они встречали наши войска, потому что японцы так угнетали китайцев – они не считали за людей. Сплошная беднота была среди этих китайцев. Они питались в основном овощами, рис им не разрешали, скота не имели. Если заимели какой-то скот, то японцы конфисковывали. Многие сидели в лагерях, и когда освобождали китайцев, они шли навстречу нашей армии с флагами, лозунгами и сразу организовывали какой-то митинг, чтобы поприветствовать советских воинов-освободителей.

Угощали китайцы нас фруктами и овощами, а мы раздавали тушенку и рыбные консервы американские, хлеб отдавали. А если останавливались на какое-то время, то старались наши повара побольше заложить продуктов. Еды нашей армии там всегда хватало. Повара раздавали еду китайцам, китайцы стояли в очереди кто с кружкой, кто с миской. Помню, у нас был повар-украинец с огромными усами: «Подходи, братья-китайцы!» Есть такие китайцы, которые на ломаном русском языке говорили, потому что когда-то русская армия стояла в Маньчжурии. Пожилые китайцы попадались, которые говорили на ломаном русском языке, и понять их можно было.

Самые тяжелые бои были при форсировании этого Большого Хингана. А после, когда спустились с гор на Маньчжурскую долину, то она была залита вся дождями. Август – это сезон тропических дождей, но войска продвигались по железной дороге, по шпалам. Пулемет этот станковый катится по рельсам, солдаты идут. Китайцы при форсировании рек нам помогали: натягивали канаты и сами помогали этим солдатам переходить эти бурные ручьи и реки, потому что мосты взорваны, а продвигаться войскам надо.

АНАТОЛІЙ ТРЕЦОВ:

Один генерал-майор взял свою жену. Он выделил машину штабную, и они вместе со штабом корпуса ездили. Там был какой-то склад, где лежали картонные ящики пустье. Все были наши, и никто не предполагал, что может произойти

такой случай. Из этих коробок внезапно выбегают два японца и убивают всю семью генерал-майора – жену и детей. Тут, конечно, была ошибка охраны. В это время приводят группу 15-20 военнопленных. Он в порыве гнева дает команду расстрелять. Вот это показывает, что такое камикадзе были. У них задача в первую очередь убить командира, а вторая задача – не дать себя взять в плен.

ВАСИЛЬ ХОХЛОВ:

Когда шли боевые действия, между Советским Союзом и Китаем был заключен договор о том, что Советская Армия после разгрома японцев арендует военно-морскую базу Порт-Артур. Согласно этого договора, наша 39-я армия после победы над Японией сосредоточилась на базе Порт-Артур. Там я прослужил семь лет, потом закончил военное училище, потом академию закончил, Львовский государственный университет закончил. В армии прослужил 31 год, уволился с должности начальника политотдела зенитно-ракетной дивизии кадрированной.

Единственная сложность службы в Порт-Артуре была то, что это далеко от Родины. От Москвы до Владивостока 11 тысяч километров. Снабжение отличное было, боевая подготовка плановая была, обмундированы, казармы японские хорошие были. Но в отпуск поехать было невозможно из-за отсутствия транспорта. И мы почувствовали отрыв по Родине тоской по родителям, по близким. К нам ни мать не приедет, ни сестра, ни брат, и мы не можем поехать. Это была единственная трудность, а остальные мелочи были.

Моряки служили там, а армия сухопутная 39-я охраняла и моряков, и территорию. Это территория не одного города, это целый полуостров. В одном городе Дальнем было около двух миллионов человек. Были другие города, где стояли войска, авиация стояла там, военно-морской флот.

После войны были японские пленные, они в основном были в Советском Союзе, но оставались еще пленные для нужд Порт-Артура:

для работы на военных складах, для работы на дорогах. Наши солдаты их охраняли, этих японцев. Никаких побегов японцев из плена не было, они внутри лагеря жили по своему распорядку. На работу они ходили – на сто человек, допустим, один советский конвоир. Мы очень часто общались с переводчиком.

Все японцы очень и очень дисциплинированные. Наши в Германии побеги организовывали, из концлагеря сбежали, а с японцами я с этим ни разу не сталкивался и в литературе такого не встречал, чтобы японские военнопленные куда-то сбежали – у них жесточайшая дисциплина. Был такой случай однажды: наши патрули подняли японского солдата избитого в канаве. Он убежал из лагеря и где-то в канаве там отдыхал. Привезли его в комендатуру, этого солдата, стали выяснять, кто такой и откуда. Он сказал, что сбежал из лагеря военнопленных, потому что японский офицер издевается над солдатами, обижает, унижает, он не выдержал и после очередного избиения убежал. Поехало туда наше руководство, стали разбираться с этим офицером и довели до него законодательство Советского Союза, что категорически запрещено в нашем государстве физическое оскорбление, особенно подчиненных. Этот офицер дал обещание, что никогда не будет применять физическую силу в отношении своих подчиненных, и конфликт был исчерпан.

Долго ли держали пленных японцев? Тут разные причины были: то, что они дисциплинированы и пассивны что ли в этих вопросах. И была еще одна причина: им убежать некуда – население китайское. Все равно поймают и отдадут в советскую комендатуру. Держали их до 47-го или 48-го года. Мы также участвовали в отправке японского гражданского населения в Японию, потому что они уже не могли здесь жить.

СЕРГІЙ ЦЕМАХОВ:

После окончания войны, на протяжении 10 лет я каждый ночью воевал. Всякие сны снились, особенно про Германию.

Автори і виконавці проекту «Жива історія» вирішили представити результати проекту не тільки у друкованому вигляді, а також у форматі театральної вистави, підготовленої в методиці «вербатім» – документальної драми, де в якості п'єси використовуються інтерв'ю зі звичайними людьми. Це вистава, в якій немає жодного вигаданого слова, жодної вигаданої події.

Перед виставою актори спілкувалися з тими людьми, які давали інтерв'ю для проекту «Жива історія». Це робилося для того, щоб артист зміг для себе розібратися з внутрішнім світом персонажа, якого він мав грати на сцені. Для цього треба не тільки увійти в історичний контекст, а й спробувати відчувати себе на місці свого героя, зажити на сцені його життям. Молоді люди хотіли поговорити з ветеранами й про те, про що не пишуть та не знімають – бо книжкова чи кіношна версія війни і справжня війна – це різні речі.

На фотографії учасники проекту «Жива історія» й артисти Житомирського обласного музично-драматичного театру ім. І. Кочерги спілкуються з Анатолієм Трещовим, Сергієм Цемаховим і Василем Хохловим – учасниками Радянсько-японської війни 1945 р. в день завершення Другої світової війни.

ФОНД МИХАЙЛА ЗАСЛАВСЬКОГО ВИСЛОВЛЮЄ ЩИРУ ПОДЯКУ ЗА ДОПОМОГУ У РОБОТІ НАД АЛЬМАНАХОМ:

- викладачу історії Житомирської філії КІБіТу Олександрю Величко за допомогу у роботі з авторами альманаху
- голові Ради ветеранів 8-ї танкової армії 8-го танкового корпусу полковнику Володимирю Хілі за допомогу у роботі з авторами альманаху
- члену Республіканського клубу колекціонерів Даніилу Гуці за надані артефакти, які були використані у оформленні альманаху
- краєзнавцю Сергію Собчуку за надані фотоматеріали, які були використані у оформленні альманаху
- краєзнавцю Олександрю Каленському за надані сімейні фотографії, які використовувалися в оформленні альманаху
- чайно-кавовому салону «Кавоманія» за надані артефакти, які були використані у оформленні альманаху
- краєзнавцю Георгію Мокрицькому за допомогу у оформленні альманаху
- Центру молодіжних ініціатив «Тотем» (м. Херсон) за допомогу у розробці концепції видання (протягом 2009-2010 рр. «Тотем» в рамках програми «Місце зустрічі – діалог» Фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» реалізував проект «Діалог поколінь», досвід якого було використано при підготовці альманаху «Жива історія Житомира»)
- та всім небайдужим житомирянам, які сприяли проекту «Жива історія»

ЖИВА ІСТОРІЯ ЖИТОМИРА
ВИПУСК 1

ББК 63.3 (4УКР–4ЖНТ)
УДК 94 (477.42)
Ж 66

65-й річниці Перемоги присвячується

Жива історія Житомира.
Історичний альманах. Вип. 1 / Упорядники: М.Гоманюк, О.Гуцалюк,
Ю.Малихін. – Житомир: Фонд Заславського, 2010. – 116 с.
Наклад: 500 прим.

Розповсюджується безкоштовно.

Дизайн: Максим Афанасьєв, ЦМІ «Тотем»

Видавництво «ГІЛЕЯ», (050) 552-72-41